

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Irodalomtudományi Doktori Program

Horváth-Márjánovics Diána

**ÖRÖKÖLT BLENDÉVEL LÁTNI
AZ 1960-AS ÉVEK PRÓZÁJA ÉS A MÉSZÖLY-HAGYATÉK**

Doktori értekezés

Témavezetők:

Prof. Dr. Thomka Beáta

Dr. Szolláth Dávid

Pécs, 2019

Tartalom

Bevezetés	3
I. Módszertani megfontolások	10
A vizsgálódás módszere	11
II. „Naplójegyzet, prózaforgács” – a szerzői hagyatékról	20
1. A Mészöly-filológia újabb fejleményei	21
2. A Mészöly-hagyaték története, tartalma	25
3. Intranszigiens író a szűkös irodalmi térben	32
4. Zsengék, töredékek és a műhelynaplók	45
III. Exkurzus a kontextusról	53
1. Az 1960-as évek példázatos irodalma	55
2. Episztemológiai összefüggések: a példája architextusa és a <i>modern parabola</i>	60
3. Műfaji variációk	67
IV. A Mészöly-parabola genetikai kritikai vizsgálata	76
1. „Mindnyájan Beranek kezében vagyunk” – <i>Magasiskola</i>	77
2. „Ha már idejöttek, legalább tanúskodjanak” – <i>Az ablakmosó</i>	92
3. „Elmondja a tanulságot, de azt már nem tudom, hogy mit” – <i>Az atléta halála</i>	98
4. „A kétértelműség bölcsessége” – <i>Saulus</i>	111
V. „A reális élet által szuggerált anyag” – <i>Pontos történetek, útközben</i>	123
1. A mészölyi <i>új regény</i> teoretikus problémái	124
2. Az életanyag megmunkálásának módozatai	137
Utószó	157
A szövegek közzétételének szempontjai	159
1. A kéz- és gépiratok közzétételének elvei	159
2. Textológiai jelölések	160
Bibliográfia	161
1. Forrásszövegek	161
2. Szakirodalom	163
Függelék	175

BEVEZETÉS

Az 1960-as évek végén Mészöly Miklós új regényének megírását ösztönző teoretikus kérdésekről nyilatkozott; a *Pontos történetek, útközben* munkálatairól szóló közlés az irodalmi szöveg és az életanyag viszonyának problémáját tárgyalta. „Túlságosan is megszoktuk, hogy örökölt blendével és látószöggel lássunk. Jól bevált előítéleteink vannak a valóságról”¹ – szól a bevett textuális formálásmódtól eltérni igyekvő író kijelentése. Mészöly észrevételét az életmű egészét tekintve meghatározó mondatként tételezem. Disszertációm a szerző első pályaszakaszában íródott műveket a korabeli próza korlátait meghaladó munkákként tárgyalja; alaptézise szerint a rendre újabb gondolati problémákat, poétikai megoldásokat érvényesítő Mészöly-mű a sematikus megértési mintáktól, formálási módozatoktól eltérően, az „örökölt blende” által biztosított látószögből kimozdulva keletkezett.

A szerző első pályaszakaszához kötődő munkákra koncentráló értekezés két fő célt definiál: 1.) egyrészt teljesíteni igyekszik azt a filológusi feladatot, mely a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található Mészöly-hagyaték korábban ismeretlen autográf feljegyzéseinek, gépiratainak publikálásával tárja fel a szerző műveit közvetlenül alakító tényezőket; 2.) másrészt az eddig lappangó hagyatéki anyagok genetikus szemléletű vizsgálatának eredményeit hasznosítva kimutatja, hogy a – kortárs alkotók szemléletmódját alakító, máig ható – Mészöly-mű mely poétikai eljárásokkal újította meg a magyar prózanyelvet.

*

Az értekezés felépítésének vázolásakor – az elemzett szövegtörzset kijelölése kapcsán – fontos tisztázni a korai pályaszakaszban keletkezett Mészöly-mű fogalmát, az életpálya korszakolása ugyanis nem problémamentes. A korai művek definiálásának nehézsége a

¹ A hivatkozott szövegrész a Petőfi Irodalmi Múzeum Mészöly Miklós-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* című dobozában található gépirat részlete. (A hagyaték naplószáma: 2010/27; datálás nélküli folio, lásd az 1. mellékletet.)

megkésett pályakezdéssel magyarázható. Jól jegyzett életrajzi tény,² hogy Mészöly első írásait az 1940-es években publikálta. A legkorábbra datálható megjelenés a *Sorsunk* folyóirat³ 1943-as évfolyamának 4. számában (még a szerző születési nevén, Molnár Miklósként) jegyzett *Bridge és a nyúl*; az első Mészöly néven⁴ megjelent írást a szerző a Tolna megyei *Kisújság* 1947. május 17-i számában publikálta; a legkorábbi Mészöly-kötet pedig az 1948-as, Batsányi Társaság kiadásában megjelent *Vadvizek*.

Az írói pálya hosszan elhúzódó kezdeti szakasza – akárcsak a korszakolás dilemmáit mutató bevett fordulat, miszerint az 1960-as években keletkezett Mészöly-művek is a *korai* jelzővel illethetők – nem a szerző kései eszmélkedésével magyarázható, sokkal inkább az írói pályát eltérítő történelmi okokra, cenzurális tényezőkre vezethető vissza. A *Bridge és a nyúl* megjelenését követő évben Mészölyt hadba fogták; a huszonegyes szerző az 1944-es behívóval Hajmáskéren tüzérkiképzésben vett részt, s onnan pár hónap után a kelet-poroszországi frontra, Stargardba vezényelték. 1944. december–1945. január fordulóján több katonatársával dezertált – Prágától Szekszárdig gyalogolt. A hadbírószági ítéletet követően Mészölyt ezután újra besorozták, s a déli frontra helyezték, ahonnan 1945 tavaszán – újra csak hosszadalmas gyalogutat megtéve – ért Magyarországra.⁵

² Az azonban kevésbé köztudott, hogy Mészöly legelső zsenéi kiskamaszkorban, az 1930-as évek közepén keletkeztek. A szerző a fiatalkori zsenékről az Országos Széchényi Könyvtár állományában lévő, 1995-ös életútinterjújában számolt be: „Fogarassy Miklós: hányban írtad az első novelládat vagy bármit, amire emlékszel? – Mészöly Miklós: Tán’ tizennégy. [...] Firkák voltak, amit aztán később, kicsit érettebb fejjel megsemmisítettem. Egy kofferra való. [...] [Hencze Béla] biztatott, nagyon erős kritikával volt, teljesen jogos kritikával. A szabadvers és a próza között ingáztak ezek a korai írásaim, amelyek az első impressziók olyan rögzítései voltak, amelyekre tényleg nem lehetett mást mondani, mint kezdeménynek elkönyvelni, és amin hamar túl kellett esni. De ennek a túlésésnek az időszaka mégiscsak igényelte az aktív megírásnak a csődjeit.” – Mészöly Miklós-interjú, 1995, OSzK Történeti Interjúk Tára, jelzet: 411.

³ A Várkonyi Nándor által szerkesztett folyóirat 1948-as megszűnéséig három további szépprózai írást (*Fekete madár; Papur; Koldustánc*) és három kritikát (Evelyn Waugh: *Utolsó látogatás*, Hunyady József: *Szerencsétlen emberek*, Bóka László: *Zenekíséret*) közölt a fiatal szerzőtől. Mészöly 1947 júniusától a lap szerkesztőjeként szerepelt a *Sorsunk* címlapján. Lásd bővebben: TÜSKÉS Tibor, „Naplójegyzetek, esszék Mészöly Miklós műhelyében”, in TÜSKÉS Tibor, *Az ablakmosó és a többiek* (Pécs: Pro Pannonia, 2010), 89.

⁴ A szerzői név az apai nagyanya, Mészöly Hermina lánykori neve, melyet hivatalos névként Mészöly az 1950-es évektől kezdődően viselt; lásd az 1995-ös interjújában is elhangzó szerzői kijelentést: „a Mészöly nevet [...] apai nagyanyámtól kölcsönöztem” – Mészöly Miklós-interjú, 1995, OSzK Történeti Interjúk Tára, jelzet: 411. Javítandó tehát Tüskés Tibor állítása, miszerint a szerzői név az anyai nagyanyától öröklődött, lásd: TÜSKÉS Tibor, „Volt idő. Mészöly Miklós és Tüskés Tibor levelezése”, in TÜSKÉS, *Az ablakmosó és a többiek*, 174.

⁵ A fronton töltött időszak eseményeiről lásd bővebben: Mészöly Miklós-interjú, 1995, OSzK Történeti Interjúk Tára, jelzet: 411.; TÜSKÉS Tibor, „Mészöly Miklós és a délvidéki magyar irodalom”, in TÜSKÉS, *Az ablakmosó és a többiek*, 123.

A pályáiv törésének okozója egyrészt tehát a háború, a kényszerű katonai szolgálat, melynek emlékanyaga a szerző számos munkájában tetten érhető. A Mészöly-művek „mesterségesen késleltetett siker”-ének⁶ másik oka irodalompolitikai tényezőkre vezethető vissza. A Rákosi-éra időszakában keletkezett irodalmi produktumokat értékelő kultúrpolitika – a kortárs megszólalásmódot tekintve szubverzív – Mészöly-művet hosszú éveken keresztül az irodalmi színtér szélére szorította. A publikálási tilalom mellett a cenzúra bevett technikája volt a „fiatal író” marginalizáló fordulatának alkalmazása, mely recepciós eljárásról a szerzői visszaemlékezés érzékletesen tudósít: „[n]éhány nemzedéktársammal és velem furcsa dolog történt az elmúlt nyolc-tíz évben. Rettenetesen gyorsan kellett »megöregednünk«. Korábban – vagy akkor is – a hivatalos megítélés meglehetősen kritikusan, ambivalensen állt velünk szemben. Irodalompolitikai szempontból járhatóbb út volt minket úgy idézőjelbe tenni, megkérdőjelezni – amennyire lehet, semlegesíteni? –, hogy eldöntetlenek, kibontakozatlannak, kísérletezőnek, rögeszmésnek – jobb híján fiatalnak minősítettek. Ilyen volt a besorolásunk, ami egyúttal burkolt negatív minősítést is jelentett. Már amennyiben egy alkotót érinthet az ilyesmi. Nem hiszem, hogy deresebb fejű fiatal írókat számon tartott valaha is a magyar irodalom”.⁷

Amint tehát a *korai* Mészöly-prózáat az első pályaszakaszt jelölő fogalomként használjuk, nem csupán az írói zsenéket magába foglaló szövegkorpuszra utalunk (*Vadvizek* [1948] s egyes korai [3. lábjegyzetben is említett] folyóirat-publikációk), hanem a szilencium alatt közreadott munkákat (*A bánatos medve* [1954], *Hétalvó puttonyocska* [1955], *Fekete gólya* [1960], *A hiú Cserép-királykisasszony* [1964], *Az elvarázsolt tűzoltózenekar* [1965]) és a cenzurális okokból megkésett pályakezdés időszakában kiadott, Mészöly első jelentős műveiként kanonizálódott⁸ írásokat (a *Sötét*

⁶ SZOLLÁTH Dávid, „Mészöly sikeres kudarcai, avagy kifelé a realizmusból”, in MÉSZÖLY Miklós, *Sötét jelek* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2019), 449. Az új Mészöly-életműsorozat szerkesztője a *Sötét jelek* kötet művei kapcsán poétikai elmozdulást eredményező tényezőként értelmezi a háború tapasztalatát: „[a] *Sötét jelek* azt a benyomást erősíti, hogy Mészölyt a háborús tapasztalat elbeszélhetőségének nehézségei indíthatták meg azon az úton, hogy kidolgozza a töredékes, nem egyenes vonalú, az emlékezet, az elbeszélhetőség hogyanjára rákérdező, és – évtizedekkel később – posztmodernként értékelt elbeszélő formákat.” – uo.

⁷ ALEXA Károly és MÉSZÖLY Miklós, „Hatvan év után”, in MÉSZÖLY Miklós, *A pille magánya* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1989), hozzáférés: 2019. 08.12.

<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00163a/meszoly00207/meszoly00207.html>.

⁸ „Mészöly a hatvanas évek vége után lett ismert író, és mesterségesen késleltetett sikerének hatása mindmáig érezhető. Többek között abban, hogy a korábbi művek közül a szélesebb olvasóközönség minden

jelekben [1957] megjelent *Magasiskola*, *Az atléta halála* [1966], *Jelentés öt egérről* [1967], *Saulus* [1968]) is e szövegcsoporth⁹ részének tekintjük. Az értekezés törekvése, hogy a Mészöly-recepció bevett – kiváltképp a kanonikus művekre koncentráló – elemzési eljárásainak revíziójaképp, a korai Mészöly-kötetek újrakiadásának tanulságait hasznosítva az első pályaszakasz kevésbé elemzett írásait is bevonja a vizsgálódásba. Az alábbiakban így eshet szó például 1957-es *Az ablakmosó* című példázatos drámáról; a *Vadvizek* kötet kapcsán a *Kirándulás* vagy a *Berta nővér* zsengeiről; *Az atléta halála* regényszövegébe ágyazott, *Erdei verseny* című fabulával összefüggésben Mészöly szilencium alatt írt állattörténeteiről (*A bánatos medve*, *A kiskutya meg a szamár*, *Elment a tyúk vándorolni*, *Csengős bárány*) vagy a *Sötét jelek* szövegvariánsai kapcsán *A mulasztás* és a *Papur* című novellákról.

A disszertáció – az I. fejezetben tárgyalt módszertani elvek ismertetését követően – a fent vázolt megfontolásokat figyelembe véve veszi górcső alá a Petőfi Irodalmi Múzeum Mészöly Miklós-hagyatékának korai pályaszakaszhoz kötődő anyagait. A II. fejezet a 2016 és 2019 között az PIM-ben zajló hagyatéki kutatás eredményeit ismerteti, s az írói pálya első szakaszában keletkezett művekhez kapcsolódó, az alkotói műhelymunka különféle szakaszait dokumentáló anyagokra koncentrálva áttekintést ad a múzeumban található hagyatéktartalmáról.

Az értekezés során is hangsúlyozott alapvető meglátás, hogy a Mészöly-életmű alakulástörténetének lényegi jellemzője a formai–műfaji diverzitás,¹⁰ a rendre újabb poétikai megoldások érvényesítésének igénye. Az írói életpálya különböző szakaszai a szerző tudatos, önelemző alkotásmódjának, teoretikus beállítottságának ismeretében jellemezhetők; az életmű darabjai számos esetben elméleti kérdésekre adott írói

bizonytal csak keveset ismer, a *Jelentés öt egérről*, esetleg a *Koldustánc* című elbeszéléseket, az itt közölt művek közül pedig jó eséllyel csak a *Magasiskolát*.” – SZOLLÁTH, „Mészöly sikeres kudarcai...”, 449.

⁹ A kurziválás oka a szövegcsoporth különálló tételeiként vizsgált Mészöly-műveik eltérő kérdésirányainak hangsúlyozása. A disszertáció elemzéseinek implicit állítása, hogy: 1.) a „korai Mészöly-próza” nem a vizsgált művek poétikai eltéréseit negligáló fogalomként használható, ugyanakkor 2.) az első pályaszakasz IV. fejezetben elemzett írásai – példázatos textusokként – egymással egyértelműen összefüggő szövegekként vizsgálandók.

¹⁰ A Mészöly későbbi pályaszakaszához kötődő – ezért jelen értekezés tárgyát nem képező – rövidpróza-kötetek és regények (*Film* [1976], *Szárnyas lovak* [1979], *Megbocsátás* [1984], *Családáradás* [1995]) vagy a *Sutting ezredes tündöklése* [1987] és a *Volt egyszer egy Közép-Európa* [1989] darabjai) mellett itt említendő a recepció által kevésbé vizsgált versek (lásd például az 1981-es *Esti térkép* vagy az 1991-es *Az én Pannóniám* és *Elégia* című kötet darabjait), a *Lassan minden* (1994) és a *Színházon kívül* (2010) című kiadványban is megjelent színpadi darabok, illetve a több folyóirat-publikációban, gyűjteményes kötetben közzétett esszék, publicisztikák (például *A tágasság iskolája* [1977], az *Érintések* [1980], *A pille magánya* [1989], *A negyedik út* [1990] vagy az *Otthon és világ* [1994] darabjai).

válaszként értelmeződnek.¹¹ Mészöly a munkáit ösztönző gondolati problémákról esszéiben, naplóbejegyzéseiben, interjúiban szól. A szerző két korai parabolaregényét, *Az atléta halálát* és a *Saulust* egyazon gondolati problémára adott válaszként értelmezi,¹² a *Pontos történeteket* a példázatos formálásmóddal szakító, az irodalmi realizmussal kísérletező szöveggként exponálja,¹³ a *Filmet* pedig – s ebben a szerzői analízis és a recepció jelentősen egyezik – az életmű alakulástörténetét tekintve zárványként gondolja el.¹⁴ Mikor tehát az értekezés a Mészöly-életmű első szakaszában keletkezett munkákról szól, a fentieket mérlegelve helyezi a disszertáció fókuszpontjába a példázatos szövegekként értelmezett korpuszt s az azzal radikálisan szakító *Pontos történetek, útközben* szövegét.

A disszertáció III. fejezete az életmű első szakaszában keletkezett Mészöly-parabola kontextualizáló vizsgálata. Az *Exkúrus a kontextusról* című rész a parabolaregényekről folytatott diskurzust felidézve szól a magyar irodalom 1950-es éveket követő prózapoétikai változásairól; majd cáfolni igyekszik azt a magyar irodalomtörténet-írásban megcsontosodott elképzelést, miszerint a többszólamúság és a példázatosság viszonya feszültségként írható le. Az exkúrus – a példázat műfaji variációinak szemléltetéseképpen, az értekezés kereteire tekintettel – röviden szól a Mészöly-parabolákkal közel egyidőben keletkezett, ideáltipikus szövegekről: Sánta Ferenc moralizáló példázatáról (*Az ötödik pecsét*, 1963) és Déry Tibor nyitott szerkezetet

¹¹ Lásd például az *Anno* kapcsán tett nyilatkozatot Alexa Károly 1980 novemberében készített interjújában, mely a *Saulus* és a *Film* „eredményei”-ről szól: „Buda felszabadításától 1956-ig, csaknem háromszáz év sors és esemény kavalkádját szeretném elmondani benne. Magyarországot és kicsit Közép-Kelet-Európáét. Háromszáz év szenvedését és abszurdját, a közép-kelet európai létezés vízióját, a sűrítés és szikárság olyan fokán, ami arra kényszerít, hogy a *Saulus* és a *Film* eredményei alapján próbáljam megépíteni.” – ALEXA és MÉSZÖLY, „Hatvan év után”, hozzáférés: 2019. 08.12,

<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00163a/meszoly00207/meszoly00207.html>.

¹² „Tulajdonképpen az *Atléta* problematikáját szeretném a *Saulus*-ban »magasabb« szintre emelni. [...] Ahogy az *Atléta*-ban se közönyről volt szó (éppen ellenkezőleg!) – a *Saulus*-ban még kevésbé lesz.” – MÉSZÖLY Miklós, „Naplójegyzet az *Atléta*hoz és *Saulushoz*”, in MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála* (Budapest, Jelenkor Kiadó, 2017), 213, hozzáférés: 2019.08.15,

http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00090a_kv.html.

¹³ Lásd az értekezés „*Reális élet által szuggerált anyag*” című fejezetének 518. lábjegyzetét.

¹⁴ „a *Film* valami olyan pont, ahonnan tovább nem vezet út. [...] Hogy leszögezzem: egyáltalán nem kitérőnek érzem a *Filmet*, hanem valamilyen végállomásnak. Ahonnet újabb elágazást próbálok magamnak keresni, találni.” – ALEXA és MÉSZÖLY, „Hatvan év után”, hozzáférés: 2019. 08.12,

<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00163a/meszoly00207/meszoly00207.html>.

mutató, több architextuális elemet magába foglaló parabolaregényéről (*G. A. úr X-ben*, 1964).¹⁵

A *Mészöly-parabola genetikai vizsgálat*a című IV. fejezet a *Magasiskola* (1956), *Az ablakmosó* (1957), *Az atléta halála* (1966) és a *Saulus* (1968) ezidáig hagyatékban lappangó szöveganyagát felhasználva szól az eltérő poétikai sajátosságokat mutató mészölyi példázatokról. A *Magasiskola* előszövegeit vizsgáló alfejezet kitér a kisregény létrejöttét ösztönző intertextuális tényezőkre, s a hatalmi példázatként értelmezett parabola elemzése folyamán pontosítja a keletkezéstörténet részleteit. A magyar abszurd dráma korai reprezentánsaként számontartott *Az ablakmosóról* szóló alfejezet Mészöly darabját képletszerű textusként interpretálja, melyben a szerző – a teátrális és a kulisszákon kívüli tér határait megbontó darabként – a szilencium alatt korlátozott művészi létet helyezi fókuszba. A kihagyásos, alineáris szerkezetet mutató, formabontó narrációs megoldásokat alkalmazó *Az atléta haláláról* szóló alfejezet a Mészöly-regény szubverzív eljárásaira, a kortárs prózapoétikát meghaladó formálásmódjára hívja fel a figyelmet. A IV. rész *Saulusról* szóló záró alfejezete a Petőfi Irodalmi Múzeum Mészöly-hagyatékát feldolgozó kutatás eredményeinek közlésével és a regény pretextusainak elemzésével cáfolja a szerzői megnyilatkozást, miszerint a *Saulus* megírásakor Mészöly tartózkodott a forrásmunkáktól.

Az értekezés a *Pontos történetek, útközben* című regényt az első pályaszakaszhoz tartozó munkáktól lényegileg különböző, határpontot kijelölő műnek tekinti, ezért a szöveget külön fejezetben tárgyalja. A regény kanonikus státusza a recepció jelen állása szerint problémás. Az 1970-ben publikált kötet – amint azt a Jelenkor Kiadó új életműsorozatának szerkesztője is hangsúlyozza – Mészöly egyik legkritikábban emlegetett regénye: „[k]imaradt a szerző regényeit tartalmazó gyűjteményes kötetekből, stílusa is jelentősen eltér a többi Mészöly-műtől, az olvasók ezt érezhetik legkevésbé »mészölyös«-nek.”¹⁶ A disszertáció a szöveg marginális helyzetére, a *Pontos történetek, útközben* – korábban revíziót igénylő pontossággal rekonstruált – keletkezéstörténetére s főképp a

¹⁵ Az exkurzus az értekezés kereteire tekintettel csupán a Déry- és a Sánta-regény által reprezentált példázatról szól – felvillantva a kutatás további irányait. A kérdésre koncentráló vizsgálat – többek közt Örkény István, Hernádi Gyula, Sarkadi Imre munkáinak elemzésével – tovább árnyalható.

¹⁶ SZOLLÁTH Dávid, „Mészöly és társa. A *Pontos történetek, útközben* és a Mészöly-Polcz munkakapcsolat”, *Jelenkor*, 1. sz. (2018): 66.

hagyatéki anyagok gazdagságára tekintettel szentel külön fejezetet, kiemelt figyelmet a regénynek.

A *Pontos történetek, útközben* poétikai újdonsága autobiografikus tényezőkre is visszavezethető; a mű idegen élményanyagon alapul, Mészöly regényében Polcz Alaine magnószalagon rögzített történeteit írja újra. A *Pontos történetek, útközben* recepciója a hanganyag létezését illetően többször megfogalmazta kételyeit. Az értekezés a regényhez kötődő értelmezések ezen vakfoltjait igyekszik megszüntetni. A hagyatéki kutatás jelentős eredménye a 496 folióból álló szöveganyag feltárása, mely a Polcz-féle hangfelvétel leirataként azonosítható. Az értekezés V. fejezete a hagyatékban található pretextusok és a regényszöveg összehasonlító vizsgálatával elemzi a *Pontos történetek, útközben* korpuszát, s kimutatja azon poétikai eljárásokat, melyek az 1960-as években megfogalmazott írói törekvést – a korszak irodalmi kontextusát tekintve rendhagyó módon – igyekeznek beteljesíteni.

A fentiek kifejtését megelőzően röviden szükséges szót ejtenem a kutatás módszertani elveiről. A művekhez kötődő anyagok vizsgálatakor fontos tisztázni, hogy az előszövegek és variánsok milyen jellegű textusoknak minősülnek, milyen viszonyt tartanak fenn a művekkel, illetve mi vizsgálatuk elsődleges célkitűzése, tétje.

I.
MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

A VIZSGÁLÓDÁS METÓDUSA

A Mészöly-szövegkorpusz filológiai vizsgálata során egyes korábbi forráskiadások módszertana, szemléletmódja a hagyatéék eddig feldolgozatlan anyagait illetően fontos támpontként szolgál. A *Műhelynaplók* bevezetőjében Thomka Beáta hangsúlyozza, hogy a közreadott kéziratos anyag a Mészöly-opus genetikai megközelítéséhez kínál termékeny szempontokat,¹⁷ s Urbanik Tímea ugyancsak a genetikus kritika segítségével – a *Zsilip* című szöveg kapcsán – veszi górcső alá¹⁸ a Mészöly-próza intratextuális kötődéseit.

A – dinamikus szövegfogalom-koncepción alapuló¹⁹ – genetikus kritika legfontosabb kutatási feladatának „a változásban, keletkezésben lévő szöveg vizsgálatát nevezi meg”.²⁰ A genetikus textológiai szemléletet érvényesítő kutatások egyik legjelentősebb hazai kiadványának kísérőtanulmánya szerint a genetikus kritika alkalmazói „vizsgálataikban előnyben részesítik a teremtést a teremtménnyel, az írást (écriture) a leírttal (écrit), a szöveg születését a végleges szöveggel szemben; választásukban a sokat helyezik az egy fölé, a lehetségest a végleges fölé, a dinamikus a statikus fölé, a születést a struktúra fölé. A genetikusok a szöveg *szükségszerű* aspektusának rovására, melyet a hagyományos textológia lényegében finalista felfogása teljes mértékben elismert, annak *lehetséges* aspektusára helyezték a hangsúlyt”.²¹ A Mészöly-műveket tekintve ezen felfogás különösen termékenynek bizonyul: a folytonos átírás, újrakontextualizálás,²² redukció szerzői eljárása jól ismert. Utóbbi technika radikális példáiként a *Saulus* korai szövegváltozatai említendők.

¹⁷ THOMKA Beáta, „Bevezetés a *Műhelynaplókhoz*”, in MÉSZÖLY Miklós, *Műhelynaplók*, bev., jegyz. THOMKA Beáta, kiad. NAGY Boglárka és THOMKA Beáta (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2007), 560.

¹⁸ URBANIK Tímea, *Keletkezéstörténetek. Intratextuális és genetikus kapcsolatok Mészöly Miklós prózájában*, doktori értekezés (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2007), hozzáférés: 2018.04.25,

http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2554/8/ut_doktorivegleges.pdf.

¹⁹ Gunter MARTENS, „Mi az, hogy szöveg?”, ford. SCHULCZ Katalin, *Literatura*, 3. sz. (1990): 242., hozzáférés: 2018.10.31,

http://real-j.mtak.hu/1435/1/LITERATURA_1990.pdf.

²⁰ KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1998), 9.

²¹ Uo., 10. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

²² Lásd például a *Volt egyszer egy Közép-Európa, Az én Pannóniám, a Hamisregény vagy az Alakulások* kiadásait, s a naplóbejegyzéseket újrakontextualizáló *Érintések* című esszékötetet.

2018. május 5-én a Mészöly Miklós Egyesület szervezésében megvalósult – *A hely szelleme* című, Kisorosziban tartott – rendezvényen²³ Kukorelly Endre azt állította, a regény az első variánsok alapján jóval terjedelmesebb lett volna a végleges változatnál; Mészöly a később feleslegesnek ítélt szövegrészeket megsemmisítette. Kukorelly közlését egy 1983-ból származó, Radnóti Sándor által készített Mészöly-interjú²⁴ megerősíti: „*Saulus* regényem első változatában a mainak majdnem háromszorosa volt. Olyan történelmi ágazatokba bonyolódtam, melyek ellentmondtak az első vízióknak. Eredetileg úgy élt bennem, mint napverte pusztában az egyszál fa, a maga árnyékával. Olyan keskeny vízió volt ez, mint Camus műveiben az ablakrésen besütő fénysugár.²⁵ Ebben a sávban akartam berendezkedni. És hogy az egész szerkezet ilyen szikár legyen. Nem a megírás, az elvetés tellett sok időbe. Hat évig írtam ezt a keskeny könyvet”.²⁶

A szerzői nyilatkozat és a Kukorellytől származó közlés tehát a *Saulus* terjedelmesebb, történelmi referenciákra hivatkozó szövegváltozatára utal. További perem-előszövegek alapján ismeretes a *Saulus* variánsának tartalmi tervezete, s hogy a pretextus elvetett részletei Szent Pál életének mely szakaszával foglalkoztak volna. A Petőfi Irodalmi Múzeum *Saul* című palliumában található autográf jegyzet (2. melléklet) Mészöly regényhez fűzött értelmezése, mely a *Saulus* szerzői víziójáról szól. A dokumentum felütése szerint „[a] regény első része a sauli <...> tevékenykedés belső és külső rajza; a második a Paulussá változás folyamatát igyekszik megközelíteni”.²⁷ A második részként nevezett, pálfordulást megjelenítő tervezetről a kortársak is értesülhettek. 2004-es tanulmányában Tüskés Tibor szól a második résszel összefüggő

²³ *Tizenöt év Kisorosziban*, Bazsányi Sándor és Kukorelly Endre beszélgetése, 2018. 05. 05.

²⁴ A disszertációban idézett szerzői interpretációkat nem megkérdőjelezhetetlen, az eltérő értelmezéseket felülíró közlésként értelmezem. Ezen elemzői felfogás – paradox módon – a szerzői intenció szerint sem volna érvényes: Tüskés Tibor is hangsúlyozza, hogy „Mészöly Miklós általában nem kedvelte az önkomentárt, műveinek utólagos értelmezését. Ha interjúban kérdezték munkáiról [...], az ilyen jellegű kérdések előtt általában kitért, vagy csak általánosságban válaszolt.” – TÜSKÉS Tibor, „Az író önértelmezése”, in TÜSKÉS, *Az ablakmosó és a többiek*, 59. Tehát nem a szerzői autoritás, sokkal inkább a genetikus kritika módszertana indokolja, hogy a primer irodalmi szövegekhez kapcsolódó, azok értelmezését árnyaló perem-előszövegek is helyet kapjanak az értekezésben.

²⁵ A *Közöny* motivikus jegyei és a Mészöly-regény mottójába emelt Camus-idézet kapcsán lásd Angyalosi *Saulus*-elemzését: ANGYALOSI Gergely, „Tovább a Damaszkuszi úton”, *Híd*, 5. sz. (2015): 90–97.

²⁶ MÉSZÖLY Miklós, „Az intranzigencia térképe”, in MÉSZÖLY Miklós, *A pille magánya* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1989), 223.

²⁷ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Regények* címen jegyzett dobozában található dokumentumból származik.

kérdésekről, s felveti annak lehetőségét, hogy a pretextus a hagyatékban lappang.²⁸ Kutatásom megerősíti, hogy a *Saulus*-pretextus kéziratos anyagként a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának és a szekszárdi Mészöly Miklós Emlékház közgyűjteményi dokumentumainak nem képezi részét; Kukorelly fenti nyilatkozata szerint feltételezhető, hogy a szerző megsemmisítette a szövegvariánst. A *Saulus* példája ugyanakkor mutatja, hogy a szerzői alkotásmód eljárásai indokolják a genetikus kritikai szemlélet érvényesítését a fennmaradt kéziratokat vizsgáló hagyatéki kutatás során.

Kelevéz Ágnes említett tanulmányában a genetikus kritikai vizsgálat lehetőségeit szemléltetve (Franz Kafka és József Attila mellett) Gustave Flaubert munkáit hozza fel példaként, akit „a végletekig csiszolt, tökéletes szöveg megszállottjaként tartunk számon”,²⁹ s akiről a kéziratok szinoptikus vizsgálata alapján derült ki, hogy – a mondatok egymáshoz fűződő viszonyát és a kompozíciót illetően – nagyfokú precizitással dolgozott: „előbb növelve a regény szövegének tömegét, majd önkorlátozó módon radikálisan húzva belőle”.³⁰ A kijelentés a Mészöly–Polcz-levelezéskötet olvasóiban egy 1959 júliusában keletkezett küldeményt idézhet fel. Polcz 1959 nyarán a következőket írja – a *Fekete gólya* anyagán dolgozó, az addigi szöveganyagot és saját teljesítményét (önreflexív írói alkatából fakadóan)³¹ élesen kritizáló – Mészölynek, kinek korábbi üzenete³² szerint az elégedetlenkedés nem a zseni vagy a dilettáns, sokkal inkább a közepszerű tehetség jellemzője. „Hogy a dilettánsok és a zsenik nem kételkednek abban, amit csinálnak? – Hát ez tévedés. Tudod, Flaubert hogy írt? Nagyon gyorsan. És aztán egy évig, két évig, három, tíz évig javította és elégedetlenkedett. [...] És most jön a java: Az az óriási munka, amit kételkedésével a csiszolgatásba fektetett, alig 1–2 százalékkal tette jobbá az írásait. Alig számít. Hogy csiszolt és elégedetlenkedett, hogy valaki

²⁸ „[n]em tudjuk, hogy írás közben változott-e meg az író szándéka, és Mészöly soha nem írta meg a folytatást, a »második részt«, avagy a »második rész« kézirata – vagy annak elkészült részlete – még lappang a hagyatékban.” – TÜSKÉS Tibor, „Mészöly Miklós és a *Saulus*”, *Árgus*, 12. sz. (2004): 60.

²⁹ KELEVÉZ, *A keletkező szöveg esztétikája...*, 12.

³⁰ Uo., 13.

³¹ „Kincsem, dolgozom, lassan, a szokásos kétségekkel.” – MÉSZÖLY Miklós és POLCZ Alaine, *A bilincs a szabadság legyen. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése, 1948–1997*, kiad., jegyz., utószó, NAGY Boglárka (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017), 224.

³² „Alapvető hibák vannak epikai előadásomban; amin jelen esetben már nem nagyon lehet javítani. »Mesélni« nem tudok; helyette mozaikokat szerkesztek, s nem elég természetesen ötvözöm össze őket... [...] az az utolsó 30–35 oldal van hátra, ami nekem mindig a legnehezebb – mert már túlságosan is világos, hogy mit követtem el, mi lett a tervből, vagy álomból. Ilyenkor már bizonyosan tudhatom, hogy jogos az elégedetlenség és megint csak egér a szülemény. Tudja, kedves pszichológus feleség, hogy ez a tipikus betegség jellemzője a becsületes középtehetségnek. Csak a zseni meg a dilettáns aggálytalan. Bárány Tamás és Weöres Sanyika aggálytalanul írnak.” – uo., 212–213.

elégedetlenkedik vagy nem, az nem tehetség, egyéniség dolga”.³³ A *Párbeszédkísérlet* kötetben Gustave Flaubert neve hasonló kontextusban bukkan fel; Szigeti László ugyancsak párhuzamot von a francia szerző és Mészöly rendkívüli aprólékossággal kidolgozott szerkezetre, végletekig csiszolt, szikár mondatokra törekvő, a terjedelmet tekintve szigorúan korlátozó, *ökonomikus* írástechnikája között.³⁴

A Mészöly-művek keletkezése során létrejövő, ám a végleges változatban nem szereplő szöveganyag vizsgálata (akárcsak Flaubert esetében) a poétikai törekvések, írói eljárások megismerését segíti. A szöveggenezis nyomon követése során, a keletkezés egyes stádiumainak összehasonlítása révén – amint azt Gunter Martens is hangsúlyozza – megismerhetjük „a szerzőt vezérlő poetológiai törvényszerűségek[et]”;³⁵ a keletkezéstörténet rekonstruálásának tehát fontos állomása a szövegidentitás részét képező előszövegek³⁶ (piszkozatok, variánsok) elemzése. A genetikus kritika ugyanakkor a „keletkezés tágabban értelmezett történetét”³⁷ ugyancsak feltárja, amelybe azon *perem-előszövegek* is beletartoznak, mint a levelezés vagy a visszaemlékezés. Esetünkben utóbbi szövegtípusba tartoznak a levelezéskötetek küldeményei, a szerzői önértelmezések, interjúk, esszék. Jerome J. McGann metafilológiai elméletét is érvényesítve a *paratextus*okat tehát nem alárendelt, másodlagos szövegeknek tekintem, hanem olyan textusoknak, melyek a szövegiség átfogóbb tanulmányozását engedik.³⁸

Az értekezésben alkalmazott módszertan tehát különösen alkalmas a Mészöly-mű vizsgálatára, ugyanis a hagyatéki anyagok elemzése során egyértelművé válik, hogy a szerzői formálásmód alapján a mű nem lezárt entitás. Az V. fejezetben tárgyalt szövegváltozatok összevetése alapján is látható, hogy az alkotási folyamat során Mészöly rendszerint revideál, újraszerkeszt, pontosít, redukál.³⁹ A dinamikus szövegfelfogáson alapuló mészölyi alkotásmód példáját a 3–4. mellékletben olvasható mutatóanyag szintén szemléltetik. A *Sötét jelek* első kiadásából származó részletek a szekszárdi Mészöly-

³³ Uo., 215–216.

³⁴ MÉSZÖLY Miklós és SZIGETI László, *Párbeszédkísérlet* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1999), 166.

³⁵ Gunter MARTENS, *Mi az, hogy szöveg?*, 257.

³⁶ Jean Bellemin-Noël idézi TÓTH Réka, „Szöveg és írás”, *Irodalomtörténet*, 1–2. sz. (1998): 230.

³⁷ KELEVÉZ, *A keletkező szöveg esztétikája...*, 11.

³⁸ Jerome J. MCGANN, „Szövegek és szövegiségek”, ford. DANYI Gábor, in *Metafilológia I. Szöveg, variáns, kommentár*, szerk. DÉRI Balázs et al. (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 58.

³⁹ A disszertáció tárgyterületén kívül esik, ám a hagyatékk feldolgozása kapcsán említendő a távlati terv, miszerint a Mészöly-művek pretextusai online archívumban rögzítendő anyagként kezelendők. Amennyiben a Mészöly-hagyatékk TEI XML-szintaxisnak megfelelő jelölőnyelvi feldolgozására lehetőség adódna, korszerű digitális adatkezelési gyakorlat szerint őrződnének meg a szövegrétegek.

könyvtárban található kötet oldalait közlik. Az 1957-es *Sötét jelek* szerzői példányának tartalma rendhagyó: az autográf javításokat, betoldásokat, törléseket, megjegyzéseket tartalmazó kiadvány korrektúrapéldányként funkcionál.

A *Sötét jelek*be foglalt szövegek kiadástörténetének ismeretében tudható, hogy Mészöly számos írást átemelt az életpályát reprezentáló *Alakulások* kötetbe. Az 1975-ös kiadványban összesen huszonegy *Sötét jelek*-novella és mese (*Papur; Farkasok; Állatok, emberek; Sziklák alatt; Varjak; Képek egy utazás történetéből; Szerelem; Agyagos utak; A stiglic; Farsang; A mindent próbáló szegényember; Az elvarázsolt tűzoltózenekar; Hét torony kedvence; Kökény kisasszony; Király, akinek nem volt mestersége; Magasiskola; A mulasztás; Befejezhetetlen; Vadászat; Csöndes délután; Balkon és jegenyék*) kapott helyet. Amennyiben a Mészöly javításaival ellátott *Sötét jelek* szerzői példányát összevetjük az 1975-ben publikált szövegváltozatokkal, (a szekszárdi Mészöly Miklós Emlékház főmuzeológusa, Lovas Csilla feltételezését megerősítve) kiderül, hogy a korrekciók az *Alakulások*ban érvényesültek.⁴⁰

A 3–4. mellékletben közölt részletek alapján jól láthatóak a revideált Mészölyművek szövegrétegei. A *Sötét jelek* kötet *A mulasztás* című, 1953-as datálású novellája a poétikai törekvést illetően lényegi változást mutat, a mézőlyi írásmód alakulását kifejező módosításokat visel magán. Az elbeszélés egy fiatal házaspárt állít fókuszba, akik az asszony édesanyjával együtt egy külvárosi, megsüllyedt talapzatú, ám a súlyos lakáshiány idején saját felelősségre lakhatónak nyilvánított lakásba költöztek. A szerény körülmények ellenére is idillben élő házaspár felhőtlen napjait (az 1957-es *Az ablakmosó* alapszituációjához hasonlóan, ám a színműtől eltérően a paradisztikus elemeket nem mellőzve) egy hivatali intervenció zavarja meg: az alább idézett, Gyümölcsfaápolási Hivatal által kibocsátott okiratba foglalt utasítás.

„»...Lakótársnak! Felhívjuk figyelmét és egyben utasítjuk, hogy a házhoz tartozó kert karbantartási munkálatait, amire a bérleti szerződés értelmében anyagi és büntetőjogi felelősség terhével kötelezve van, kellő időben, határidőre végezze el. Az elvégzendő munkák jelenleg a fákon levő gyümölcsmúmiák leszedése, összegyűjtése, falevelek összegereblyézése és mindazok gondos elhamvasztása.

⁴⁰ Az *Alakulások*ban szereplő szövegváltozatok alapján ugyanakkor bizonyos, hogy a szerzői példányban jegyzett változtatásokat a végső autorizációig további módosítások is követték.

Továbbá a köztes terület teljes egészében való felásása. Legkésőbb III. 15-ig elvégzendő munkák: a fák koronájának ritkítása, metszése; törzsek lekaparása és drótkéfével való lekefézése; a sebek, sérülések fasebkátránnyal való bekenése; a törzsek és koronák 5%-os téli hígítású mészkénlével bepermetezése. Felhívjuk figyelmét, hogy ha mindezen munkálatokat kellő időben el nem végzi, a Központi Gyümölcsfaápolási szabályrendelet, és hivatkozott szerződésünk értelmében kénytelenek leszünk...«⁴¹

A novella – *Sötét jelekben* és *Alakulásokban* szereplő – két szövegvariánsa az idézett részletet követően jelentős eltéréseket mutat. Az 1957-es kiadású kötetben (bal hasáb)⁴² és az 1975-ös kiadvány variánsában (jobb hasáb)⁴³ a házaspár a novella központi bonyodalmaként funkcionáló közleményre a következőképpen reagál.

„A férfi szólni akart, de az asszony a szájára tette az ujját. – Ne mondd ki... ugye, nem mondd ki? – De... de... – makogott a férfi, mintha máris vallania kellene. De miről? S miért? Gyűlölet és szorongás látszott az arcán, s valami férfihoz méltatlan, nevetséges tájékozatlanság, hogy mindez megtörténhetett, s hogy mindezt komolyan kell venni, bármilyen semmiségnek látszik is – mert egész egyszerűen *nem tudta* nem komolyan venni. Még egyszer újra végiggondolt mindent, de a kitűzött határidő változatlanul meredt rá: éppen ma járt le

„Szólni akart, de az asszony a szájára tette az ujját. – Ne mondd ki! – S még egyszer végigolvasták a felhívást. A kitűzött határidő változatlanul meredt rájuk: pontosan ma járt le, ma, szombat este. Fülükben még mindig a moziban hallott sláger zsongott – s ez az egész most! Olyan egyszerű volt, mint egy porcelán teáscsésze az úttest közepén, egyszerűen nem lehetett nem tudomásul venni – csak éppen ki rakta oda? És miért?”

⁴¹ MÉSZÖLY Miklós, „A mulasztás”, in MÉSZÖLY Miklós, *Sötét jelek* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2019), 196.

⁴² Uo. Kiemelés az eredeti szövegben.

⁴³ MÉSZÖLY Miklós, „A mulasztás”, in MÉSZÖLY Miklós, *Alakulások* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975), hozzáférés: 2019.08.13, <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00295a/meszoly00312b/meszoly00312b.html>.

a végső időpont; ma, szombat este;
fejében még mindig a moziban hallott
sláger zsongott – s ez az egész most!
Olyan iszonyúan képtelen volt, és olyan
egyszerű, mint egy porcelán teáscsésze
az úttest közepén, nem lehetett nem
tudomásul venni, hogy ott van – de
miért? S ki rakta oda?”

A fentiek alapján látható, hogy az 1957-ben kiadott szövegváltozatnak épp azon részleteit törli Mészöly az átdolgozott variánsból, melyek a szereplő benső motivációit, lélektani folyamatait igyekeznek leírni. A kihúzott sorok az első kiadás variánsában didaktikus módon magyarázzák a fiatal férj reakcióját. Az 1975-ös variáns jól mutatja Mészöly terjedelmet szigorúan korlátozó, *ökonomikus* írástechnikáját: a szerző a szövegrészt 128 szavusról 68 szavasra csökkenti, oly módon, hogy a redukcióval a novella dramaturgiai csúcspontjaként érvényesülő szöveghely hatóereje nem csökken.

Az 1945-re keltezett *Papur* esetében hasonló megoldás figyelhető meg. A novella alapszituációja szerint a narrátor, akiről – késleltetett narrációs megoldással – kiderül, hogy napok óta készenlétben lévő, elcsigázott katonaként szolgál a fronton, egy csendes falu borbélyüzletében megpihen. A környezeti leírást és a borbélymester műhelyében lévő alkalmazottak, vendégek (köztük az elbeszélő számára különösen ellenszenves, „vöröstokás” férfi⁴⁴) bemutatását követően a narrátor a következő jelenetet beszéli el.

„egy tizenöt év körüli lány lépett elő;
sovány, koravén arcú teremtés nagy,
árnyékos szemekkel; a halántékán
körömnyi májfolt. Ahogy kilépett,

„egy tizennégy év körüli lány lépett be,
sovány, koravén teremtés, nagy
árnyékos szemekkel, a halántékán
körömnyi májfolt. Pillantása átfutott

⁴⁴ A szereplő jellemzése kapcsán értesülünk a háborús helyzetről, s a katonai szolgálat abszurditásának elbeszélői minősítéséről, mely az *Intranzigens író a szűkös irodalmi térben* alfejezetben ismertetett autobiografikus mozzanatok összefüggésében is jelentéssé: „Nyolcadik napja már, hogy nem melegedtem tűz mellett; s most ráadásul ez a sok pamacs, krém, törülköző, ezek a különböző színű üvegcsék, ez a szagokkal teli hőség: egyszerre a lehető legfényvilágibb emlékeket és mozdulatokat idézték fel bennem. Közben a vöröstokás is kitartóan bámult rám a tükörből – hát ez? Ez meg ki lehet? Csupa életerő, nagy étvágy; bizonyára felmentett. Egy pillanatig teljesen valószínűtlennek éreztem, hogy háború van, s én katona vagyok. Miért? Milyen jogon?” – MÉSZÖLY Miklós, „Papur”, in MÉSZÖLY, *Sötét jelek*, 35.

tekintete átfutott rajtam, majd újra fölemelte a lábost, s már indult is vissza a függöny mögé. A borbély megállította; egy látszólag játékos, de mégis erőteljes mozdulattal belenyomta a lány kezét a vízbe. – Bogárkám, hát nem forrázóvizet kértem... olyan nehéz ezt megérteni? A lány fájdalmas arccal felszisszent. – No látod, milyen csacsi vagy! – nevetett a borbély, s odavigyorgott felém. – Mert ilyen bohóc ám... ügyetlen kis bohóc. A vöröstokás nevetve ismételte a székben: »Kedves... Kedves...!« A düh meg az undor hirtelen elöntött; úgy látszik, mind a kettőt ki kellene tenni a hóba. Időközben a kislány visszahozta a lehűtött vizet”

rajtam, mikor fölemelte a lábost, s már éppen indulni akart, mikor a borbély megállította. – Bogárkám, hát forrázóvizet kértem? Olyan nehéz ezt megérteni? – s ahogy a lábost segítette fogni, a lány keze csuklóig belenyomódott a vízbe. Halk szisszenést hallottunk csak, többet nem. – Na, látod! Mert ilyen ám... Ügyetlen kis bohóc – szabadkozott a borbély. A vöröstokás meg rázkódva nevetett. – Kedves... kedves... Néhány perc múlva a lány visszahozta a lehűtött vizet”

Az *Alakulások*ban újraírt szövegváltozat⁴⁵ apró, jelentéktelennek tűnő eltéréseket mutat (tizenöt év körüli lány – tizennégy év körüli lány; sovány, koravén arcú teremtés – sovány, koravén teremtés; a lány fájdalmas arccal felszisszent – halk szisszenést hallottunk csak, többet nem); az aprólékos szerzői javításokon túl azonban szembeötlő a narrátor érzelmi reakciójáról szóló szövegrész törlése. A bakfis borbélysegéd megalázására az elbeszélő erős ellenérzéssel reagál („[a] düh meg az undor hirtelen elöntött; úgy látszik, mind a kettőt ki kellene tenni a hóba”⁴⁶), az 1975-ös szövegváltozat a narratori minősítést elhallgatja, a cselekedet megítélését az olvasóra bízta. Az *Alakulások* kötet címe a fentiek ismeretében új jelentéssel bővül. Az 1975-ös kiadvány az életmű szakaszait reprezentálva nem csupán a Mészöly-próza irányvonalait mutatja, amennyiben az *Alakulások* egyes darabjainak szövegrétegeit vizsgáljuk, s a

⁴⁵ MÉSZÖLY Miklós, „Papúr”, in MÉSZÖLY, *Alakulások*, hozzáférés: 2019.08.13, <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00295a/meszoly00296/meszoly00296.html>.

⁴⁶ MÉSZÖLY Miklós, „Papúr”, in MÉSZÖLY, *Sötét jelek*, 36.

pretextusokkal összefüggésben elemezzük a műveket, a Mészöly-mondat alakulását, a szerző poétikai szemléletmódjának változását is tetten érhetjük.

Az értekezés – a következő fejezetben ismertetett hagyaték vizsgálata során – tehát egyrészt a dinamikus szövegfelfogáson alapuló genetikus kritika szemléletmódjával közelít a korpuszhoz, másrészt a metafilológia és a narratológia újabb eredményeit hasznosítja.

II.
„NAPLÓJEGYZET, PRÓZAFORGÁCS”
A SZERZŐI HAGYATÉKRÓL

1. A MÉSZÖLY-FILOLÓGIA ÚJABB FEJLEMÉNYEI

2013 októberében, a *Litera Előhívás* című beszélgetéssorozatának estjén a következő kijelentés hangzott el: „[s]ok tisztánivalója lenne a Mészöly-filológiának, ha létezne”.⁴⁷ Az állítás túlzó; a szerzői hagyatékkal foglalkozó filológiai kutatások már a 2013-as évet megelőzően számos jelentős teljesítményt mondhattak magukénak. A Szederkényi Ervin és Mészöly Miklós levelezését közreadó *Séta, évgyűrűkkel*⁴⁸ (2004), a Tüskés Tiborral folytatott levélváltást magába foglaló *Volt idő*⁴⁹ (2005), Urbanik Tímea értekezése,⁵⁰ mely a Mészöly-próza intratextuális és genetikus kapcsolatait vizsgálja (2007), illetve az írói munkamódszer megismerését rendkívüli módon segítő *Műhelynaplók*⁵¹ (2007) fontos szerepet töltenek be a kéziratos szövegek és a Mészöly-korpuszhoz kapcsolódó textusok feltárásában. Utóbbi kötet – a recepció konszenzuális megállapítása⁵² szerint is – a Mészöly-filológia alapvető forrásmunkája; a szekszárdi Mészöly Miklós Emlékházban őrzött tizennégy notesz, füzet, határidőnapló-bejegyzés és a publikált művek, esszék, értekező munkák intertextuális viszonyrendszerét szemléltető kötet a Mészöly-korpusz szövegkonstruáló tényezőit példátlan módon engedi láttatni.

A *Műhelynaplók* nívója, hogy a szerző által feldolgozott forrásokat közlő kötet alapján számos mű pontosan beazonosítható pretextusáról értesülünk; bizonyítja ezt

⁴⁷ Jánossy Lajos, Németh Gábor és Reményi József Tamás beszélgetéséről Szücs Teri közölt beszámolót: „Az indulás nyomai”, *Litera*, hozzáférés: 2017.11.04.

<http://www.litera.hu/hirek/az-indulas-nyomai>.

⁴⁸ MÉSZÖLY Miklós és SZEDERKÉNYI Ervin, kiad. NAGY Boglárka, *Séta, évgyűrűkkel. Mészöly Miklós és Szederkényi Ervin levelezése, 1970–1987* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2004).

⁴⁹ MÉSZÖLY Miklós és TÜSKÉS Tibor, kiad. TÜSKÉS Tibor, *Volt idő. Mészöly Miklós és Tüskés Tibor levelezése* (Pécs: Pro Pannonia, 2005).

⁵⁰ URBANIK Tímea, *Keletkezéstörténetek. Intratextuális és genetikus kapcsolatok Mészöly Miklós prózájában*, (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2007), hozzáférés: 2018.04.25,

http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2554/8/ut_doktorivegleges.pdf.

⁵¹ MÉSZÖLY Miklós, *Műhelynaplók*, bev., jegyz. THOMKA Beáta, kiad. NAGY Boglárka és THOMKA Beáta (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2007).

⁵² KOVÁCS Krisztina, „Szerves törmelékek” (Mészöly Miklós: *Műhelynaplók*), *Forrás*, 4. sz. (2009): 109–111.

SZENTESI Zsolt, „Egy organikus gondolkodó”, *Műút*, 11. sz. (2009): 73–77.

KOLOZSI Orsolya, „A szikárság háttere”, *Tiszatáj*, 8. sz. (2008): 100–102.

SZOLLÁTH Dávid, „Végleges változatok a hagyatékból. Mészöly Miklós: *Műhelynaplók*, Thomka Beáta: *Prózai archívum, Szövegközi Műveletek*”, *Jelenkor*, 10. sz. (2007): 1069–1077.

A *Műhelynaplók* jelentőségét a kötetrel kapcsolatban élesen kritikus Wilhelm András is kénytelen volt elismerni: „[a]z kétségtelen, hogy mindezeknek a jegyzeteknek igen nagy fontossága van azok számára, akik a Mészöly-művek filológiájával foglalkoznak (féltucatnyian, ha lehetnek), ám tanulságai akkor is legföljebb csak a szövegkritikában hasznosulhatnak (például források felkutatása, esetleges szövegromlások óvatos javítása, kronológia tisztázása és hasonlók), netalán hozzásegíthet rejtettebb összefüggések felismeréséhez” – WILHEIM András, „Egy felesleges könyv”, *Holmi*, 4. sz. (2008): 565.

Győri Orsolya 2008-ban publikált (a jelentős filológiai munkák között említendő) írása,⁵³ mely a *Műhelynaplókban* feltárt előszövegek interpretációs potenciálját és a pretextusokon alapuló elemzés jelentőségét⁵⁴ egyaránt tanúsítja. A Mészöly-művek – értekezésesben is vizsgálendő – intertextuális heterogenitását jól mutatja a *Sutting ezredes tündöklése* előszövegeinek sokszínűsége. Győri minuciózus munkája Jókai Mór-, Cosima Wagner-, Erdélyi János-, Baskircsev Mária-, Vajda Jánosné Bartos Rozália-vendégszövegek, illetve 19. századi magyar sajtótermékek (*Hölgyek Lapja*, *Magyar Bazár*, *Lányok Lapja*, *Első Magyar Czipészek Lapja*) pretextusainak összehasonlító olvasatával mutatja ki a Mészöly-beszély és a *Műhelynaplókban* idézett, „különböző történeti horizontok” időemlékeit⁵⁵ rögzítő „intertextus-fűzér[ek]”⁵⁶ finom nyelvi kölcsönhatásait, s tovább nyomozza a – naplókat közreadó kötetben nem jelölt – textusok forrásait.⁵⁷

A fentiek dacára a kétezres évek Mészöly-recepciója aligha illelhető a prosperáló jelzővel, az utóbbi évek tendenciáit tekintve azonban egyértelműen megállapítható, hogy Mészöly munkásságának jelentősége hangsúlyossá vált. Az 1995-ben indított életműsorozat a Jelenkor gondozásában – a 2016-os *Sólymok csillagvilága*⁵⁸ megjelenésével – teljessé lett; a kiadói koncepció szerint a nehezen hozzáférhető művek újrakiadása megkezdődött; a Mészöly-bibliográfia további forrásanyagokkal bővült. 2017 egyik jelentős filológiai eredménye a Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezését közlő *A bilincs a szabadság legyen*.⁵⁹ A házaspár egymáshoz címzett, 1948 és 1997 között keletkezett leveleit magába foglaló kötet Polcz és Mészöly életének eddig kevésbé ismert eseményeire, privát kapcsolatára enged rálátást; a több mint öt évtizeden át tartó házasság stációit dokumentáló szövegek olvasója mégsem kénytelen kizárólag a magánélet titkait meglesni kívánó voyeur szerepével azonosulni. A személyes életutak közös állomásait kommentáló levelek ugyanis nem csak az élethosszig tartó házasság természetrajzát

⁵³ GYŐRI Orsolya, „Mészöly Miklós *Sutting ezredes tündöklése* című beszélyének szövegköziségéről”, *Irodalomtörténet*, 4. sz. (2008): 593–609.

⁵⁴ Itt jegyzendő Jankovics József – a *Fakó foszlányok nagy esők évadján* vendégszövegeit vizsgáló – alapvető munkája, lásd: JANKOVICS József, „Sanyarú világ”, in „*Tagjai vagyunk egymásnak*” – *A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly és SZÖRÉNYI László (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó–Európa Alapítvány, 1992).

⁵⁵ GYŐRI Orsolya, „Mészöly Miklós *Sutting ezredes tündöklése...*”, 608.

⁵⁶ Uo., 594.

⁵⁷ Uo., 604.

⁵⁸ MÉSZÖLY Miklós, *Sólymok csillagvilága* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016).

⁵⁹ MÉSZÖLY Miklós és POLCZ Alaine, *A bilincs a szabadság legyen. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése, 1948–1997*, kiad., jegyz., utószó, NAGY Boglárka (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017).

mutatják – ennél tágabb perspektívát nyitnak: a levelezéskötet a Mészöly-művek keletkezéstörténetét magába foglaló szöveganyag, az irodalom- és kultúrtörténeti kontextust feltáró „mikrotörténeti kordokumentum”.⁶⁰

Nagy Boglárka közreadói jegyzetei – a kortárs kulturális, politikai háttér iránt behatóan érdeklődő olvasót segítve – kontextusba helyezik a háttéreseményekre vonatkozó szövegrészeket. Olvashatunk a Charta '77⁶¹ (Mészöly által is szignózott) szolidaritási nyilatkozatáról,⁶² *Az ablakmosó* betiltásának politikai okairól,⁶³ a szerző által szervezett ellenzéki összejövetelekről⁶⁴ vagy a *Magyar Tallózó* című művelődéstörténeti folyóirat tervéről, illetve a Fogarassy Miklós, Lukácsy Sándor és Szörényi László tervei szerint megvalósítandó kiadvány ellehetetlenítéséről.⁶⁵ Az – értekezésem jelentős forrásaként használt – levelezéskötet korábban nem ismert adatokkal gazdagítja a Mészöly-művekkel (kiváltképp *Az atléta halálával*,⁶⁶ a *Pontos történetek, útközben* kötettel, illetve az – eredetileg filmforgatókönyvnek készülő, *Non-stop*⁶⁷ munkacímen jegyzett – *Filmmel*) kapcsolatos ismereteinket; a korszak kultúr- és kiadáspolitikai⁶⁸ viszonyainak hiteles leírását ösztönző eseményekről tudósít, s felrajzolja a házaspár kiterjedt kapcsolati hálóját, megidézi az „imaginárius Mészöly-műhely”⁶⁹ tagjait.

⁶⁰ Uo., 867.

⁶¹ A Charta '77 nyilatkozatának szövegét Csizmadia Ervin közli: CSIZMADIA Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék. Dokumentumok* (Budapest: T-Twins, 1995), 75.

⁶² MÉSZÖLY ÉS POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 696.

⁶³ Uo., 308.

⁶⁴ Uo., 741.

⁶⁵ Uo., 699.

⁶⁶ Egy 1962. októberére keltezett – 135. lábjegyzetben citált – levélben például Mészöly Miklós *Az atléta halálához* írt epilógusa olvasható, melyben a regény narrátora, Hildi sommázza az Őze Bálint halálát követő öt évet; lásd uo., 302–303.

⁶⁷ Nagy Boglárka jegyzete szerint „A *Film* (Magvető, 1976) című regény [...] ösváltozatát filmforgatókönyvnek szánta Huszárík Zoltán számára; a regényből Surányi András készített adaptációt 2000-ben Temessy Hédi és Darvas Iván főszereplésével.” – uo. 598. A Huszárík-féle megfilmesítés éveken keresztül tartó tervéről, a rendező és az író munkakapcsolatáról Mészöly az 1995-ben készített, OSZK állományában található interjúban is nyilatkozik. „Fogarassy Miklós: Egyébként ő [Huszárík Zoltán – M. D.] tervezte több könyvednek a borítóját és kötését. Mészöly Miklós: – Igen. Fogarassy Miklós: És jó barátságban voltak. Sőt, akart filmet csinálni a *Filmből*. Mészöly Miklós: Igen, éveken keresztül.” – Mészöly Miklós-interjú, 1995, OSZK Történeti Interjúk Tára, jelzet: 411.

⁶⁸ A doktriner irodalompolitikához igazodni kényszerülő szerkesztői stratégiát jól szemlélteti Mészöly 1955. október 7-i küldeménye: „[az *Új Hang* szerkesztői] merészebb dolgokat hozogatnak – állítólag ismét közölnek egy hosszú Juhász-verset (*Cantata profana*) – s ez olyan botrány-versnek hírlík. Persze, tudom én, hogy más-más mércével mérnek... – de talán menni fog. Ha nem, úgy is jó. Ők veszítenek...” – MÉSZÖLY ÉS POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 183. Az 1950-es évek sematikus irodalmának tendenciáiról, a kultúrpolitika szemléletmódjának (Mészöly által is regisztrált) változásairól újabban REICHERT Gábor szól: *Megfelelési kényszer. Politikum és esztétikum összefüggései Déry Tibor ötvenes évekbeli művészetében* (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2018).

⁶⁹ ESTERHÁZY Péter, „A zihálás nagy égi rendjéről”, in ESTERHÁZY Péter, *A szabadság nehéz mómora* (Budapest: Magvető Kiadó, 2003), 392.

A kurrens filológiai munkák közt jegyzendő végül Hernádi Mária és Urbanik Tímea forráskiadása,⁷⁰ mely 1957 és 1966 között keletkezett mutatványokat közöl Mészöly Miklós, Polcz Alaine, Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs „nyolckezes” levelezéséből. A közreadott anyagból értesülünk az *Újhold* folyóirat és az *Újhold Évkönyvek* kiadása közti időszakban zajló eseményekről, a szilencium idején íródott alkotásokhoz fűződő reflexiókról – így a Váradi színház felkérésére készített *Emberke, oh!* című Mészöly-bábdarab létrejöttéről⁷¹ vagy Nemes Nagy Ágnes üzenetéről, melyben a költő *Az atléta halála* első szövegváltozatait méltatja.⁷²

A Mészöly-filológia meghatározó munkáinak áttekintését követően kijelenthető, hogy a felütésben említett *Litera*-esten elhangzó állítás teljes mértékben mégsem vitatható. A Petőfi Irodalmi Múzeumban és a szekszárdi Mészöly Miklós Emlékházban őrzött hagyaték egésze feltáratlan; máig várat magára az az átfogó munka, amely a művek pretextusainak, szövegvariánsainak vizsgálatával bővíti a Mészöly-életműhöz kapcsolódó filológiai munkák sorát. Kutatásom ezen feladat elvégzésében – a Petőfi Irodalmi Múzeumban található Mészöly-hagyaték vizsgálatával – kíván részt vállalni. A következőkben a múzeumi hagyaték történetét ismertetem, majd – az alkotói pálya első szakaszában keletkezett művekhez kapcsolódó dokumentumokra koncentrálva – áttekintést adok a palliumok tartalmáról.

⁷⁰ HERNÁDI Mária és URBANIK Tímea, „Részletek Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezéséből”, in *„folyékony szobor vagy szilárd szökőkút” – Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újholdasokról*, szerk. BUDA Attila, PALKÓ Gábor és PATAKY Adrienn, Studiolo VII (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017).

⁷¹ Uo., 476.

⁷² Uo., 488.

2. A MÉSZÖLY-HAGYATÉK TÖRTÉNETE, TARTALMA

2016 novemberében – Thomka Beáta és Nagy Boglárka javaslatára,⁷³ a Mészöly Miklós Egyesület támogatásával – kaptam hozzáférést a Petőfi Irodalmi Múzeum anyagához. A kutatás folyamán a hagyaték tartalmának adatoló katalógizálását végeztem (a katalógus részletét lásd az 5. mellékletben.) A munka haladványáról a 2017-es Mészöly Miklós Emléknapon,⁷⁴ az egyesület *Egyetemesség és lokálitás* című konferenciáján,⁷⁵ a 2018-as Szekszárdi Magasiskola – Írói Alkotótábor és Mesterkurzus tudományos ülészakán⁷⁶ és a Pannon Egyetem *Kánon és komparatiztika. A kánonok többszólamúsága a kelet-közép-európai kontextusban* című nemzetközi konferenciáján,⁷⁷ illetve az *Anafora* 2019/1-es lapszámának összegző tanulmányában⁷⁸ számoltam be. Vizsgálódásom fő céljának a mészölyi poétikát közvetlenül alakító tényezők megismerését, a publikálatlan autográf feljegyzések és gépiratok feltárását tekintetem.⁷⁹ A kutatómunkát a múzeum munkatársai segítették;⁸⁰ a budapesti közgyűjteményben található dokumentumok elhelyezésének történetéről a Petőfi Irodalmi Múzeum főmuzeológusa, Varga Katalin és a kéziratár vezetője, Komáromi Csaba adott felvilágosítást.

A tájékoztatás szerint Kelevéz Ágnes az 1990-es évek első harmadában javasolta a szerzőnek, hogy hagyatékát juttassa el a Petőfi Irodalmi Múzeumba; Mészöly Miklós és Polcz Alaine 1998-ban letéti szerződést kötött a PIM-mel, a budapesti közgyűjteménybe szánt anyagokat átadták. A Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársai betűrendezték, listázták a dokumentumokat; a nyilvántartást a szerző átnézte. Mészöly halálát követően a hagyaték tulajdonosa Polcz Alaine lett; Polcz halála után, 2007-ben a PIM-ben található

⁷³ Segítségük nélkül az értekezés nem jöhetett volna létre, ezúton is köszönöm önzetlen támogatásukat.

⁷⁴ Az előadás címe: *Mészöly-kéziratok a Petőfi Irodalmi Múzeumban*; elhangzott Szekszárdon, 2017. január 19-én.

⁷⁵ A *Naplójegyzet, prózaforgács – Mészöly Miklós kéziratos hagyatékáról* című előadás 2017. december 1-jén hangzott el a Petőfi Irodalmi Múzeumban.

⁷⁶ Az előadás címe: „*a reális élet által szuggerált anyag*” – a Pontos történetek, útközben *genetikus vizsgálata*; Szekszárd, 2018. július 9.

⁷⁷ Az előadás címe: „*a szuper-realizmus hitelessége*” – *A Pontos történetek, útközben* olvasatainak kanonizációs stratégiái”; elhangzott Veszprémben, 2019. május 31-én.

⁷⁸ „*a reális élet által szuggerált anyag*» – Mészöly Miklós hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumban”, *Anafora*, 1. sz. (2019): 223–238, hozzáférés: 2019.08.13, <https://www.ffos.unios.hr/anafora/vol-6-no-1-2019>.

⁷⁹ Itt említendő, hogy a kutatás a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Mészöly-levelezés anyagára – az értekezés kereteire, célkitűzésére tekintettel – nem terjedt ki.

⁸⁰ Köszönöm Jancsikity Erzsébetnek, Komáromi Csabának és Látó Imréné Teréziának a kutatás folyamán nyújtott segítséget.

anyag bővült, letétből örökséggé vált. A Mészöly–Polcz-hagyatékot 2010-ben naplózták be, 2010/27 (Mészöly) és 2010/28-as (Polcz) naplószámon. Mészöly Miklós tárgyi hagyatéka jelen pillanatban a szekszárdi Mészöly Miklós Emlékház és a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonát képezi, a szellemi hagyatéék feletti szerzői jogokat a Mészöly Miklós Egyesület birtokolja.

A Petőfi Irodalmi Múzeum közgyűjteményi anyagairól szóló részletes elemzést megelőzően fontos kitérni a szekszárdi Irodalom Háza – Mészöly Miklós Emlékházban található dokumentumokra, melyek ugyancsak jelentős részét képezik a szerző szellemi hagyatékának. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum főmuzeológusa, Lovas Csilla tájékoztatása szerint az írói hagyatéék szekszárdi közgyűjteményben elhelyezett anyagait Polcz Alaine ajándékozta Szekszárd városának 2003 nyarán, azzal az elhatározással, hogy a szerző szülővárosában emlékkiállítás jöjjön létre. A hivatalos, Szekszárd egykori polgármesterével, Kocsis Imre Antallal kötött ajándékozási szerződés 2004. augusztus 20-ra datálja az átadást. A házaspár városmajori otthonának belső tereit idéző, 2005. január 19-én megnyílt, s Polcz által később rendszeresen gyarapított kiállítótér a város letétjeként őrzi Mészöly személyes dokumentumait, tárgyait s mellettük a szerző több mint 3.500 kötetes könyvtárát,⁸¹ illetve a 2.919 dokumentumot – köztük Polcz Alaine-hez kötődő felvételeket – tartalmazó fotótárat. 2006-ban a szekszárdi közgyűjtemény újabb anyagokkal gyarapodott: a (Polcz Alaine és Szekszárd város önkormányzata között kötött 2006. június 16-i) átadás-átvételi jegyzőkönyv nyomán Mészöly kéziratos műhelynaplói kaptak helyet a hagyatékban; majd – amint azt Lovas Csilla közölte – „2008-ban Polcz Alaine végrendeletében hagyta Szekszárdra Mészöly Miklós édesanyjának olajportréját és az úgynevezett Babits-szekrényt”,⁸² illetve további példányokat (515 kötetet) a házaspár könyvtárából.

Az Irodalom Háza – Mészöly Miklós Emlékház anyagait vizsgáló kutatás folyamán egyértelművé vált, hogy a szekszárdi hagyatéék (a műhelynaplók anyagán túl) az irodalmi korpuszhoz kötődő feljegyzéseket, szövegváltozatokat csekély mértékben tartalmaz. A részletes tárgyletési napló szerint a hagyatékban (a berendezés elemeit és Mészöly

⁸¹ A teljes Mészöly-könyvtár anyaga közel 4.600 tételből áll; azok a kötetek, amelyeket nem a szekszárdi emlékházban helyeztek el – Lovas Csilla tájékoztatása szerint – anno Kisorosziában és magángyűjteményben kaphattak helyet.

⁸² A fentieket Lovas Csilla – 2019. február 22-i levélváltásban és 2019. március 16-i szekszárdi kutatónapon elhangzott – közlése alapján jegyzem.

személyes tárgyait⁸³ jegyző tételek mellett) két Mészöly-mű pretextusai kaptak helyet, köztük az *Anyasírató* gépirata („10 oldal, Szászy Gabriellának és Paulának elküldve, 1983”⁸⁴), illetve *A mindent próbáló szegényember* két példánya („gépirat, autográf javításokkal, első példány 20 oldal”;⁸⁵ „gépirat, második indigós példány, 12 oldal”⁸⁶).

A szekszárdi kutatás megerősíti, hogy az irodalomtörténeti relevanciával bíró kéz- és gépiratos dokumentumok jelentős része a Petőfi Irodalmi Múzeumban található. A PIM kéziratárának – általam megismert, tizenkilenc dobozba rendezett – hagyatéki anyaga nagyfokú heterogenitást mutat. A katalogizálás folyamán a következő címszavakkal ellátott dobozok tartalmát adatoltam. A kéziratári dobozokon olvasható címek („vegyes”, „idegen analekta”, „átnézendő”) már a katalogizálás kezdeti szakaszában is egyértelműen jelezték az anyag feltárásának szükségességét.

I.	Mesék
II.	Elbeszélések, kötet-összeállítások
III.	Színművek
IV.	Regények
V.	<i>Pontos történetek, útközben</i>
VI.	Személyi dokumentumok
VII.	Naplók, jegyzetek; önéletrajzok, interjúk

⁸³ A közgyűjteményi anyagok szemléltetéseképpen rövid mutató a tárgyleletési naplóból:

5. tétel: „Váli Dezső: *Temetőkápolna*; Esterházy Péter ajándéka MM 75. születésnapjára”

147. tétel: „Krasznahorkai László: *Háború és háború*. Regény »gépirat«, olvasásra küldte Mészölynek”

268. tétel: „Mészöly Miklós és Tüskés Tibor levelezése 1960–1971; Polcz Alaine és Tüskés Tibor levelezése 1991, 19912, 2002; gépirat, fénymásolatban”

330. tétel: „Lávakő. Mészöly Miklós gyermekkori ajándéka Ziegler Mártának (Bartók első felesége volt), aki a *Mikrokozmosz* darabjain tanította zongorázni”

⁸⁴ *Letéti napló – Mészöly Miklós hagyatéka, I/B melléklet (Mészöly Miklós műhelynaplói, személyes tárgyai, bútorai, fotói a szekszárdi Mészöly Miklós Emlékházban)*, lezárva: 2007. november 6., 144. tétel.

⁸⁵ Uo., 145. tétel.

⁸⁶ Uo., 146. tétel.

VIII.	Analekták
IX.	Analekták
X.	Analekták
XI.	Analekták
XII.	Analekta – mások, Mészöly Miklósról
XIII.	Analekta – vegyes
XIV.	Idegen anlekta
XV.	Analekta – mások
XVI.	Analekta – mások
XVII.	Mások anelektái
XVIII.	Mészöly Miklós-analekta (átnézendő)
XIX.	Mészöly–Polcz-hagyaték (átnézendő)

A kéziratár jelenlegi rendszerezése szerint tehát négy doboz műfajok alapján strukturálja a dokumentumokat (I. *Mesék*; II. *Elbeszélések, kötet-összeállítások*; III. *Színművek*; IV. *Regények* címen jegyzett anyagok), az V. dobozban kapott helyet a *Pontos történetek, útközben* regényszövege s a műhöz kapcsolódó pretextusok. A VI. és VII. dobozban személyi dokumentumok, naplók, önéletrajzok találhatóak; a hagyatéki anyagok további része (VIII–XIX. sorszámú [*Analekták, Anlekta (mások / vegyes), Idegen anlekta, Mások anelektái, Mészöly Miklós-analekta (átnézendő)*, illetve *Mészöly–Polcz-hagyaték (átnézendő)* címmel ellátott] doboz) vegyes tartalmú dokumentumokat foglal magában. A kéziratári palliumok az autográf kéziratok, gépiratok, nyomdai kefelevonatok mellett a recepcióhoz kötődő szöveges anyagokat (kritikák, recenziók, interjúk), kötetterveket, fordításokat, köszöntőbeszédet, konferencia-előadások, kiállítás megnyitók,

felszólalások szövegeit, esszét, leveleket, táviratokat, jegyzettöredékeket, jegyzőkönyveket, újságkivágatokat, személyes dokumentumokat (igazolványok, anyakönyvi kivonatok, orvosi leletek, önéletrajzok, családfák, határidőnaplók, receptek), hivatalos okmányokat (szerződések, számlák), üdvözlőlapokat, fényképeket – gyakran a Polcz-hagyatékkal átfedésben – tartalmaznak.

Az anyaggyűjtés folyamán épülő adattárban tételesen jegyeztem azokat a dokumentumokat, amelyek Mészöly irodalmi tevékenységéhez kapcsolódnak, az életmű részleteinek megismerését segítik. A kutatás az autográf feljegyzésekre, gépiratokra, a keletkezés-, kiadás- és recepciótörténet eseményeit dokumentáló leiratokra koncentrált, s csak abban az esetben jegyezte a privát tételeket (levelek, jogi iratok, szerződések), amennyiben azok szorosan köthetők a szerzői munkássághoz.

A hagyatéki anyag az életmű egészéről – a pályakezdés szövegeiről, a szilencium alatt írt mesékről, a színdarabokról, versekről, a nagyepikai munkákról (egyebek mellett a *Magasiskoláról*, *Az atléta haláláról*, a *Saulusról*, a *Filmről*) s az oeuvre kései szakaszában keletkezett írásokról (*Megbocsátás*, *Sutting ezredes tündöklése*, *Családáradás*) – átfogó képet ad. A palliumok nem csupán a szövegváltozatokra koncentráló, műimmanens poétikai elemzés szempontjából jelentősek; egyes tételek a szerzőhöz kötődő irodalmi kapcsolati háló felrajzolását, az alkotói közeg feltérképezését, a kortárs külföldi recepció megismerését segítik (lásd például a VII. doboz német, angol és francia fordításokat [*Landkarte mit Rissen; Europe and Central Europe: Failures and Chances; Le laveur de carreaux, Tragédie burlesque en un acte*]) tartalmazó palliumát).

Az anyaggazdagság személtetesképpen a 6. mellékletben közlöm a XVI. *Analekta* – *mások* felirattal ellátott dobozban található, *Berlini levelek* című küldeményt. Az öt folióból álló – a kollázs formajegyeit mutató, finom vizuális és nyelvi gageken alapuló – anyag *Kritikai levél, avagy a perverzió* feliratú rectóján az *Emlékiratok könyve Table d'hôte* című fejezetének passzusára ismerhetünk: „sárga hollandi sajtok likacsos és tömör hasábjai, az aszpickba fagyasztott kék fogas, kis csészékben és kannácskákban a tejszínes, a fanyar, az édeskés és csípős szoszok, a pirított kenyerek melegen illatozó halmai, emeletes kristálykagylókban a gyümölcsök, aztán a különböző nagyságú és fajtájú rákok, zaftosan pirosra sültött fűrj”.⁸⁷ A regény gépiratos részletét felülíró autográf szöveg („itt

⁸⁷ NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), hozzáférés: 2019.08.13, https://reader.dia.hu/document/Nadas_Peter-Emlékiratok_könyve-7.

tartottam éppen, amikor <...>* felhívott, s magam sem tudom, hogy miért vettem föl a telefont”⁸⁸) a szerzőséget egyértelműen igazolja.⁸⁹ Nádas Péter autobiografikus vonatkozásokat közlő (a szerző kéziratait vizsgáló kutatás szempontjából is rendhagyó⁹⁰) küldeményeit az autográf szöveg tanúsága szerint 1981-ben,⁹¹ az *Emlékiratok könyve* keletkezésének idején⁹² címezte Mészölynek.

Az értekezés célkitűzését, módszertani elveit tekintve belátható, hogy a hagyaték tartalmának teljeskörű elemzése jelen dolgozatnak célja nem lehet; a *Berlini levelekhez* hasonló anyagok (például Tandori Dezső képversei vagy Mészöly rendhagyó, montázstechnikát alkalmazó képkivágat-gyűjteménye⁹³) említésétől a továbbiakban eltekintek, ugyanakkor fontosnak tartom jelezni a Mészöly-hagyaték kutatásának távlati lehetőségeit.

A kéziratári dokumentumok 2016 novembere és 2018 júniusa közt zajló adatoló katalógizálását követően a kutatás jelentős fázisa azon – első pályaszakaszhoz kötődő – tételek kijelölése volt, melyek irodalomtörténeti fontosságúak. A következőkben elemzett szövegek az alkotói műhelymunka különféle szakaszait dokumentálják; az anyagok alapján eddig kevésbé ismert élettényekről és egyes Mészöly-művek keletkezéstörténeti eseményeiről értesülhetünk. A hagyaték tartalmának szemléltetésképpen a következőkben azokról a – pályakezdéstől a *Pontos történetek*,

⁸⁸ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Analekta – mások* címen jegyzett dobozában található dokumentumból származik.

⁸⁹ A megerősítésért köszönet a Nádas-kötetek szerkesztőjének, Nagy Boglárkának.

⁹⁰ A Nádas-filológusnak embert próbáló feladatra kell elszánnia magát, ha az *Emlékiratok könyve* genetikus szemléletű vizsgálatát célozza. A szerző 2018. október 22-én publikált közlése szerint – a tűzhalálra nem ítélt – kéziratait gomboszegi háza talapzatába betonoztatta. Lásd a *Világító részletek* kapcsán készített Nádas-interjú 24:06–25:51 percét: NÁDAS Péter és VALUSKA László, „Nagyon sajnálom – Nádas Péter memoárja (dokumentumfilm)”, *Könyvesblog*, hozzáférés: 2019.08.13, https://konyves.blog.hu/2018/10/22/nagyon_sajnalom_nadas_peter_memoarja_dokumentumfilm.

⁹¹ A 6. mellékletben a következő autográf időjelölő olvasható: „1981. december 13.*” volt, és tudnom kellett, hogy Lengyelországban háborús állapot vagy szükségállapot – Kriegsrecht – [...]”. A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Analekta – mások* címen jegyzett dobozában található dokumentumból származik.

⁹² A Petőfi Irodalmi Múzeum Digitális Irodalmi Akadémiáján olvasható – Balassa Péter és Schiller Erzsébet által összeállított – életrajz az *Emlékiratok könyve* keletkezéstörténete kapcsán a következőkről tájékoztat: „1973 nyarától az *Emlékiratok könyve* első változatán dolgozik. A kéziratot 1974 tavaszán megsemmisíti, s néhány hónap múlva kezdi írni a regénynek azt a változatát, amelyet ismerünk. [...] 1979-ben feladja állását, csak a regénynek szenteli idejét. [...] 1981 januárjától 1982 februárjáig a DAAD ösztöndíjával Nyugat-Berlinben él, ahol tovább dolgozik regényén. [...] 1985. április 15-én fejezi be az *Emlékiratok könyvét*.” – „Életrajz. Nádas Péter”, *PIM Digitális Irodalmi Akadémia*, hozzáférés: 2019.05.11, <https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/N%C3%A1das-P%C3%A9ter#letrajz>.

⁹³ A korábban Szekszárdon őrzött anyag jelentőségére Lovas Csilla hívta fel figyelmemet, aki a dokumentumot képnaplóként határozta meg.

útközben publikálásáig tartó időszakhoz kötődő – dokumentumokról ejtek szót, melyek kiemelt figyelmet érdemelnek, minthogy a recepció korábbi állításait módosítják, s tovább árnyalják a Mészöly-életműről alkotott képet.

3. INTRANZIGENS ÍRÓ A SZŰKÖS IRODALMI TÉRBEN

Ismeretes, hogy Mészöly fiatalon franciaországi tanulmányokat tervezett, a háborút megelőzően Párizsba készült. Egy 1979-es – a Petőfi Irodalmi Múzeum hagyatékában lappangó, csak 2017 februárjában publikált – rádióinterjúban⁹⁴ és az 1999-ben kiadott *Párbeszédkísérlet*⁹⁵ kötetben is olvashatunk a sorbonne-i tervekről. A *Műhelynaplók*ból,⁹⁶ a Kalligram 2007 októberében megjelent tematikus számából,⁹⁷ a Mészöly–Polcz-levelezéskötetből és Tüskés Tibor feljegyzéseiből egyértelműen kiderül, hogy a szerző élethosszon át módszeresen foglalkozott a francia nyelvvel, irodalmi kontextussal: „Mészöly [a szekszárdi Garay János Gimnázium magyar–francia–filozófia szakos tanárának,] Hencze Bélának⁹⁸ köszönhette a francia nyelv és kultúra iránti érdeklődésének felkeltését és kibontakozását. A század jeles francia íróit eredetiben olvasta, többször járt Párizsban, fontosnak tartotta műveinek franciaországi megjelenését.”⁹⁹ A szekszárdi Irodalom Háza – Mészöly Miklós Emlékházban található Mészöly-könyvtár ugyancsak magasfokú idegennyelvtudásról tanúskodik; a tárgyleletti napló alapján tudható, hogy a könyvtárban mely francia – s mellettük legfőképp német – kötetek (többek között a kiterjedt teoretikus, filozófiai érdeklődésről tanúskodó darabok, például: Simone Weil: *Réflexions sur les causes de la liberté et de l’oppression sociale*; Jacques Derrida: *L’écriture et la différence*; Jean Starobinski: *L’invention de la liberté*; Roland Barthes: *Mythologies*; *Le degré zéro de l’écriture*) kaptak helyet.

⁹⁴ „Pestre, egyetemre már a háború árnyékában kerültem föl. Jogot végeztem, miután Párizsba, a Sorbonne-ra szerettem volna menni, de oda már, az akkori körülmények között nem tudtam.” – MÉSZÖLY Miklós, „Alakulások. Mészöly Miklós műhelyében. Szörényi László beszélgetése”, *Jelenkor*, 2. sz. (2017): 226.

⁹⁵ „én az amerikai fogságra voksoltam, hiszen régi vágyam és célom volt a Nyugatra kerülés. Lehet, hogy lenyűgöző a Volga-part, én mégis inkább a Rajna partján raboskodom – gondoltam. Ráadásul az utolsó otthoni éveimben egy Franciaországban élő barátunk révén nyitva volt számomra a Sorbonne. Eltökéltem tehát, hogy Németországban böjtölöm ki a fogságomat, de közbejött apám betegségének híre. Ha Párizst választom, akkor ma biztosan nem magyar író vagyok.” – MÉSZÖLY és SZIGETI, *Párbeszédkísérlet*, 37.

⁹⁶ A *Műhelynaplók* számos francia kijegyzést tartalmaz, lásd például az 1962 és 1966 között keletkezett (3.) és 1967-es dátummal ellátott (4.) naplót.

⁹⁷ Mészöly 1987-es, francia nyelvű előadásszövege a *Kalligram* tematikus számában *Széljegyzetek az irodalmi esély és handicap kérdéséhez* címen jelent meg. Szolláth Dávid közreadói jegyzete szerint Mészöly Párizsban számos alkalommal adott elő: „egyszer az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on, egy olyan rendezvényen, ahol Milan Kundera is az előadók között volt, máskor pedig a rue bonaparte-i Magyar Intézetben.” – MÉSZÖLY Miklós, „Széljegyzetek az irodalmi esély és handicap kérdéséhez”, kiad. SZOLLÁTH Dávid, *Kalligram*, 10. sz. (2007): 41.

⁹⁸ Tüskés Tibor közlését a szerzői visszaemlékezés megerősíti: Mészöly szerint a francia és a magyar nyelvet „tudományos és tudósi szinten kaptuk meg Hencze Bélától, aki az egész gimnáziumnak egyik szellemi csillaga volt” – Mészöly Miklós-interjú, 1995, OSZK Történeti Interjúk Tára, jelzet: 411.

⁹⁹ TÜSKÉS, *Az ablakmosó és a többiek*, 123.

A recepció azonban eddig nem említette, hogy Mészöly műfordításokkal is kísérletezett. A X. *Analekták* doboz *Versek és versfordítások* palliumában egy *Újabb francia költők* címmel ellátott, négy folióból álló dokumentum áll, melynek szignózása alapján egyértelműen kiderül, hogy Maurice Levaillant (1883–1961), André Foulon de Vault (1873–1951) és a *Comoedia* című párizsi napilap szerkesztője, Gabriel Boissy (1879–1949) verseinek autográf fordítása Mészöly munkája. A szerző francia fordítói tevékenysége további anyagokkal igazolható. A hét palliumot tartalmazó, *Személyi dokumentumok* címen jegyzett doboz hivatalos okmányokat foglal magában (szerződések, igazolványok, nyilatkozatok, orvosi leletek, elszámolások) – köztük Mészöly színházi, filmes, kiadói megbízásait, így a Madách Színház 1964. október 24-i keltezésű szerződését, melyben a szerző Marcel Achard *Machin-Chouette* című színházi művének fordítására vállalkozott (lásd az 5. mellékletet).

A személyi okmányok és a szerzői visszaemlékezések tanúsítják, hogy a pályakezdő Mészöly korán hallgatásra kényszerült. 1949-ben Budapestre költözött, s ott (katonai igazolványának adatai szerint 1950 decemberétől) bábszínházi dramaturgként, majd (1954 júliusától) független íróként dolgozott. Az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tárának Mozgóképkincs Gyűjteményében kapott helyet a (*Bevezetés* 2. lábjegyzetében említett) 1995-ös videofelvétel, melynek részletét elsőként az OSzK *Térkép, repedésekkel* című, 2019. január 24-i rendezvényén mutatták be. A felvétel árnyalja a vizsgált időszak eseményeiről szóló ismereteinket. Fogarassy Miklós interjújában Mészöly a pályakezdés kapcsán szól korai szerkesztői tevékenységéről és a Szilágyi Dezsővel 1947 és 1948 között közösen szerkesztett, független lapként működő Tolna megyei *Kisújság* elhallgattatásáról: „elkövetkezett egy olyan (már a fordulat előtti) időszak, amikor a mi lapunk hangvétele nem felelhetett meg a készülő politikai változásnak. Tulajdonképpen a letartóztatás árnyékában csináltuk [...], amit felismerve a lapot Dezsővel (talán egy éjszaka [alatt]) felszámoltuk, a nyomdaköltségeket kifizettük, és én akkor döntöttem úgy, hogy a fogság utáni rövid időszak után eltűnök tökéletesen Szekszárdól.”¹⁰⁰ A szerző az interjúban a bábszínháznál töltött időszokról is szól, és a cenzúra kijátszásának stratégiájáról, az álnéven megjelentetett publikációkról ugyancsak beszámol: „ezzel kezdődött meg az a hosszabb ideig tartó, Szekszárdra visszatérés nélkül eltelt időszak, amikor politikai megfontolásból és önvédelemből (mert bármikor utánam

¹⁰⁰ Mészöly Miklós-interjú, 1995, OSzK Történeti Interjúk Tára, jelzet: 411.

jöhettek volna), majdnem névtelenségbe burkolózva meg álnevek mögé, pszeudo-szerzők neve alatt kezdtem meg [az irodalmi életben] az első [...] pénzkereső munkámat, főképp a Bábszövetség időszakában a meseírást, bábdarabírást, dramaturgiát és a rádió gyermekosztályán a mindennapos munkák vállalását, amivel fent tudtam tartani magamat.”¹⁰¹

Mészöly a szilencium alatt – gyakran feleségével együtt, Molnár Ilona néven¹⁰² – írt meséket; a szerző ezekről a munkákról az *Érintésekben*¹⁰³ és a Szörényi László által készített, 1979-es rádióinterjúban nyilatkozott.¹⁰⁴ Kevésbé köztudott azonban, hogy Mészöly a (saját és Polcz Alaine-nel közösen írt) mesék, színdarabok mellett idegen nyelvű népmese-átdolgozásokon,¹⁰⁵ rádiójátékokon¹⁰⁶ dolgozott, olykor statiszta- és cameoszerepeket vállalt. Feltűnt például Jancsó Miklós *Oldás és kötésében* és a meglepően avantgárd formanyelvről tanúskodó, *Halhatatlanság* című, 1959-es rövidfilmjében; s főszereplőként Bácskai Lauró István *Igézet* című rövidfilmjében. A hagyatéki szerződések szerint pedig (végül be nem töltött) szerepet vállalt Jancsó *Így jöttem*, illetve Révész György *Utazás a koponyám körül* című munkáiban.¹⁰⁷ Hangsúlyozandó, hogy Könyü Árpád kijelentését – miszerint „Mészöly filmes

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² „Polcz Alaine dramatizált és írt bábdarabot, meséket Molnár Ilona néven, olykor a férjével közös munkát is ezen a néven jegyezték. Vélhetően Mészöly eredeti vezetéknevéből és Polcz Alaine második keresztnévéből alkották meg ezt a fiktív szerzőt.” – NAGY Boglárka, „Utószó”, in MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 95.

¹⁰³ MÉSZÖLY Miklós, „A mese korszerű”, in MÉSZÖLY Miklós, *Érintések* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 138., hozzáférés: 2018.10.31,
<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00428/meszoly00457/meszoly00457.html>.

¹⁰⁴ „A Rákosi-éra alatt gyakorlatilag a magam számára is vállalható irodalmat publikálni nem tudtam. A mese volt egy olyan terület, ahol kiélhettem magamat anélkül, hogy a cenzorok erősebben beleszóltak volna. Nem vagyok született meseíró, de minden írónak van – gondolom – egy-két meséje, ami egyenértékű tud lenni egyéb irodalmi alkotásával. Számomra a mese végül is több lett, megszerettem a műfajt, rendkívüli felelősségteljességgel írtam, amit írtam.” – MÉSZÖLY Miklós, „Alakulások. Mészöly Miklós műhelyében. Szörényi László beszélgetése”, *Jelenkor*, 2. sz. (2017): 227.

¹⁰⁵ Mészöly – ma kevésbé jegyzett – népmese-átdolgozásai jellemzően gyűjteményes kötetekben jelentek meg, illetve színházi adaptációként íródtak; lásd például a T. Aszódi Éva szerkesztésében megjelent *Kisgyermek nagy mesekönyve* című kiadványt vagy az Állami Bábszínházban bemutatott (az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet archívumában jól dokumentált) *A csuka parancsára* című Jelizaveta Tarahovszkaja-átdolgozást.

¹⁰⁶ A levelezéskötet küldeményei szerint Mészöly 1949-ben rádióra adaptálta Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor* című regényét (MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 18.). A hagyatéki számos későbbi, Magyar Rádióval kötött szerződést tartalmaz, lásd például a *Személyi dokumentumok* pallium 1973. szeptember 04-i, 1986. június 24-i, illetve 1988. május 04-i megállapodásait.

¹⁰⁷ Lásd: MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 287.; MÁRJÁNOVICS Diána, „A szarka is idomítható”, *Jelenkor Online*, hozzáférés: 2019.01.26.,
http://www.jelenkor.net/visszhang/1192/a-szarka-is-idomithato?fbclid=IwAR2F_H36rRwy-IqzFS0PmODBwv6-TkZCjIhWUtiCx0DXelqRCF6mdHuZePY.

tevékenysége egy, de rendkívül fontos munkára [a Gaál István-féle *Magasiskolára* – M. D.] korlátozódik”¹⁰⁸ – egyértelműen cáfolják a hagyaték filmes munkákról, adaptációs tervekről szóló szerződéseit, melyek közül az alábbiak – anyaggyűjtés során kidolgozott katalógusban jegyzett – adatait érdemes közölni.

Megbízó:	Magyar Rádió és Televízió
Tárgy:	A <i>Fekete gólya</i> című film irodalmi forgatókönyvének megírása
Dátum:	Budapest, 1963. 12. 09.
Egyéb:	–
Megbízó:	Magyar Filmgyártó Vállalat
Tárgy:	n. a.
Dátum:	1967. 08. 31.
Egyéb:	„1967. 04. 11-én megkötött <i>Három burgonyabogár (Úton-útfélen)</i> című filmre vonatkozó szerződéssel kapcsolatban közöljük, hogy a Filmfőigazgatóság a forgatókönyv átdolgozását igényli”
Megbízó:	Magyar Televízió Ifjúsági Osztálya
Tárgy:	Honoráriumpapír
Dátum:	1967. 06. 13.
Egyéb:	<i>Mese a vörösbegyről meg a két harkályról</i> , esti mese
Megbízó:	Magyar Filmgyártó Vállalat
Tárgy:	Novellairói megállapodás
Dátum:	1968. 09. 10.
Egyéb:	„Ön elvállalta a <i>Holtpont</i> c. nagyjátékfilm novellájának Elek Judit ötletéből való megírását”

¹⁰⁸ KÖNYÜ Árpád, „Film és irodalom határmezsgyéjén – újhordas szerzők a filmgyártásban”, in *„folyékony szobor vagy szilárd szökőkút” – Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újhordasokról*, szerk. BUDA Attila, PALKÓ Gábor és PATAKY Adrienn, Studiolo VII (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017), 466.

Megbízó:	Magyar Filmgyártó Vállalat
Tárgy:	Novellairói megállapodás
Dátum:	1968. 10. 30.
Egyéb:	„ <i>Utazások</i> c. nagyjátékfilm novellája”
Megbízó:	Magyar Filmgyártó Vállalat
Tárgy:	Forgatókönyvírói megállapodás
Dátum:	1969. 04. 03.
Egyéb:	„a mű címe: <i>Szerellem – mi az?</i> [...] A forgatókönyvet Katona Ilona, fenti c. alapul szolgáló írói műből írják [...] szerzők: Mészöly Miklós, Elek Judit”
Megbízó:	Magyar Filmgyártó Vállalat
Tárgy:	Megfilmesítési jog átruházása
Dátum:	Budapest, 1969. 01. 17.
Egyéb:	„a mű címe: <i>Magasiskola</i> ”
Megbízó:	Magyar Filmgyártó Vállalat
Tárgy:	n. a.
Dátum:	1969. 04. 03.
Egyéb:	„Igazoljuk azon megállapodásunkat, amely szerint megbízásunk alapján Ön írói konzultánsként közreműködik Gaál István írói <i>Magasiskola</i> című filmforgatókönyvének elkészítésében”
Megbízó:	Magyar Televízió
Tárgy:	Megfilmesítési szerződés
Dátum:	1971. 02. 05.
Egyéb:	Forgatókönyv <i>Az atléta halálához</i>

Megbízó:	Magyar Televízió, Fiatalok Művészi Kísérleti Stúdiója
Tárgy:	n. a.
Dátum:	Budapest, 1976. 06. 23.
Egyéb:	„Köszönettel igazoljuk, hogy a <i>Saulus</i> című műsorunkhoz az 1976. április 13-án kötött szerződésnek eleget tett, és fenti művét műsorosztályunknak átadta.”

A fentiek alapján tehát láthatjuk, hogy csupán az első pályaszakaszhoz kötődő műveket feldolgozó munkák adatait közlő szemelvény is – Könyü kijelentésétől eltérően – kiterjedt filmes tevékenységről tanúskodik.

Köztudott, hogy a diktatórikus kurzusok hallgatásra kényszerített szerzői (a megélhetés biztosítása érdekében, az intellektuális munka alternatív módozataként) semlegesnek bizonyuló fordítói megbízásokat¹⁰⁹ vállaltak, meséket, gyermekdarabokat írtak¹¹⁰ – Mészöly esetében sem történt ez másképp. A szerzői vallomás szerint a meseírástól eleinte idegenkedő, ám a műfaj mellett a későbbi pályaszakaszokban is kitartó Mészöly első gyerekirodalmi szövegeit egyfajta kompenzációként hozta létre: „[b]otcsinálta meseírónak érzem magamat. Első meséimet inkább rábeszélésre írtam, mint belső ösztönzésre. Ez még az ötvenes évek elején történt. Valahányszor visszautasították egy novellámat, önvigasztalásul írtam egy mesét. [...] Tény-való, hogy nagyon kellett akkoriban valami gyógyszer-pótlék”.¹¹¹

¹⁰⁹ A bevett eljárás különös ellenpéldája Déry esete. A szerzőt 1938-ban Gide Szovjetunióról szóló, Magyarországon betiltott könyvének (*Utazásom Szovjetunióban*) fordítása miatt – „kommunista izgatás” vádjával – ítélték el, két hónapra börtönbe zárták. Lásd: STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom* (Budapest: 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, 1996), 406. A Kádár-korszakban (1957. április 20. és 1960. április 1. között raboskodó) Déry volt ugyancsak az, akinek írásait a szabadulást követően a hatalom erős megszorításokkal találta megfelelőnek, „ezért ők [Déry és Háy Gyula] továbbra is csak fordításokból tarthatták fenn magukat” – lásd: KALMÁR Melinda, *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája* (Budapest: Magvető Kiadó, 1998), 111.

¹¹⁰ Ezen irodalmi jelenségre Szilágyi Zsófia a *megélhetési gyermekirodalom* találó terminusát alkalmazta a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében 2018. szeptember 26-án – az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv koncepciótanulmánya kapcsán – elhangzott hozzászólásában.

¹¹¹ MÉSZÖLY Miklós, „A mese korszerű”, in MÉSZÖLY Miklós, *Érintések* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 138, hozzáférés: 2018.04.29.

<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00428/meszoly00457/meszoly00457.html>.

A kortárs társadalmi jelenségek, illetve a Mészöly-mű poétikai eljárásai közötti összefüggés vizsgálata különösen az első pályaszakaszt illetően megkerülhetetlen. Első olvasatra a tárgytól bizonyára idegennek tűnik a délszláv háború által meghatározott irodalom jellegzetes műformáiról tett állítás, miszerint a műalkotás architextusa lényegi összefüggést mutat a történelmi-társadalmi kontextussal: a háborút követő trauma a *redukált létélményt*¹¹² felmutató mű, a töredékes rövidtörténet, a narratív fragmentum okozója. A megállapítás ugyanakkor természetesen nem csak a délszláv háborús tapasztalatot követően keletkezett szövegek esetében érvényes, minthogy pontosan leírja a trauma studies – irodalmi kompozíció és traumatapasztalat összefüggéséről szóló – alapvetését. Mészöly a szilencium idején keletkezett munkáit illetően hasonló megállapítást tesz. Az 1950-es évek kulturális közegét az *inter arma silent Musae* fordulatával jellemzi, mely a Rákosi-éra időszakában megalkotott írásainak poétikai jellemzőit magyarázza: „[a] fasizmus ideje alatt sem igen született asztalfiókban nagy próza. Az ’50-es években is alig. Ebben az időszakban inkább csak kezdeményeim voltak, törmelékek. Valamilyen eszköztár megszerzése, amit ma magaménak mondhatok. Nehezen írok. Az önkétségbevonás, amit említettem, minden leírt sorra vonatkozik. Kell valami titoknak lennie abban, hogy a Teremtés hat napot igényelt és nem hatszázat. Szóval, naplójegyzeteket írtam, gondolati próza-forgácsot, vázlatokat. Egyébként semmi nem tud olyan gazdag lenni, mint a hallgatás”.¹¹³

A szilencium tapasztalata a későbbi pályaszakaszokban is jelentős írói materiának, „negatív inspiráció”-s¹¹⁴ forrásnak bizonyult; csakúgy, mint azok az autobiografikus

¹¹² „a rövidpróza forma a fiatal alkotók leggyakoribb közlési módja, még a regényszerű szerveződések is töredékekből, narratív fragmentumokból, rövidtörténetekből építkeznek. Mindennek nemcsak poétikai, szociológiai, hanem pragmatikus okai is vannak egyes alkotóknál: a háború okozta hányattatás, a gyakori lakhelyváltogatás, a létbizonytalanság eleve lehetetlenné teszi a nagyformák művelését: a nagyregényhez tartós biztonság, konszolidált életkörülmények is szükségesek.” – MIKOLA Gyöngyi, „*A redukált létélmény új formái*”, *zEtna*, hozzáférés: 2018.10.23, <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/124/mikola.htm>. Szemléletes összefüggés, hogy merőben eltérő kontextus vizsgálva, a második világháborús traumatapasztalat vonatkozásában Rod Mengham hasonló megállítást tesz: „Both in form and content, the short story was the medium of choice for conveying a shared experience of fragmentation, unpredictability, and the psychological stress of having to live from moment to moment.” – Rod MENGHAM, „British fiction of the war”, in *The Cambridge Companion to the Literature of World War II.*, ed. Marina MACKAY (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 26.

¹¹³ MÉSZÖLY Miklós és RADNÓTI Sándor, „Az intranzigencia térképe”, in MÉSZÖLY Miklós, *A pille magánya* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1989), hozzáférés: 2018.10.31, <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00163a/meszoly00211/meszoly00211.html>.

¹¹⁴ „A szocialista realizmus azzal hagyta a legnagyobb nyomot a magyar irodalomtörténetben, amit kizorított onnan: amit nem engedett létrejönni vagy idejében napvilágra kerülni. Mindazonáltal egyfajta »negatív inspiráció« is járt vele, amelynek jegyében számos fontos mű jelent meg 1956 után és a hatvanas években, mint például Ottlik Géza vagy Mészöly Miklós regényei, amelyek e tapasztalat híján bizonyára

események, melyek a fronton töltött időszak kitörölhetetlen (s a mindvégig pacifista attitűdöt mutató, hadszíntérről dezertáló Mészölyt szakadatlanul poétikai megformálásra, feldolgozásra ösztönző)¹¹⁵ emlékképeiként rögzültek. A kortárs magyar irodalmi kontextust tekintve egyedülálló – s a magyar próza alakulását alapvetően meghatározó – írásmód, melyet az irodalomtörténet-írás és a Mészöly-recepció névként ismert fel (gondolhatunk itt azokra a munkákra, melyek Mészölyt az 1986-ra datált prózafordulat¹¹⁶ apafigurájának,¹¹⁷ a modern próza megújítójának, a kortárs magyar epikai nyelv kidolgozójának,¹¹⁸ a mai magyar prózaírók követhetetlen, mégis meghatározó példaképének¹¹⁹ tekintenek), ugyancsak a szilencium időszakában érlelődött.

Standeisky Éva kutatásai az individuális eltérésekre, sajátos életpályákra figyelemmel írják le a cenzurális szabályozásra reagáló szerzői reflexiók módozatait: „[a]

más alakot öltöttek volna, és másként is olvasnánk őket.” – KAPPANYOS András, „A modernség változatai – koncepciótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. sz. (2019): 82.

¹¹⁵ Mészöly önvallomása szerint a kísérlet – intenciójának megfelelően – soha nem valósult meg: „gyakran visszatértem, szinte egész életemben küzdöttem a háború megírásával. Hetvenhét kísérletet tettem arra, hogy az egészet a maga teljességében, tablószerűbben megfogalmazzam, és igényeim szemszögéből minden kísérletem zsákutcának bizonyult” – MÉSZÖLY és SZIGETI, *Párbeszédkísérlet*, 43.

¹¹⁶ Sipos Balázs a *Holmi* kritikai protokollját elemző (s a prózafordulatot konstituáló tényezőket is vizsgáló) tanulmányában azt állítja, hogy a prózafordulat eseménye „Mészöly *Alakulások* című kötetének a megjelenésétől a kritikáiváig tartott” (7.). A szerző arra nem tér ki, hogy a pályáivet reprezentáló, 1975-ös gyűjteményes kötet egyes korábbi Mészöly-műveket ír újra – e határpont tehát árnyalását igényelné. SIPOS Balázs, „Mégis, mit számít, ki beszél?” *Holmi* (1989–2014) Antológia III. – bírálatok, viták, nekrológok, *Műút*, hozzáférés: 2019.08.14, <https://www.muut.hu/archivum/28557>.

¹¹⁷ Szirák Péter a többszölamú Mészöly-próza jellegzetes jegyeiként a kauzalitás oldását, az epikai folyamat megszakítottóságát, a fragmetalizáló, bricolage-szerű szövegszervezési eljárást említi. Koncepciója szerint ezen poétikai eszközökkel Mészöly meghonosította azt az eljárásmódot, melyet az úgynevezett posztmodern szerzők („mindenekelőtt Esterházy, majd Garaczi” [23.]) írtak újra. Szirák utóbbi állítását érdemes összevetni Grendel Lajos kontinuitáselméletének azon etapjával, mely a Garaczi által képviseltnek vélt *szövegirodalom* és a kései mészölyi poétika ellentétét állítja. Vö: SZIRÁK Péter, „A prózafordulat »előtörténete«: a parabolától a szövegszerűségig (A Mészöly-hagyomány)”, in SZIRÁK Péter, *Folytonosság és változás* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998). GRENDEL Lajos, *A tények mágiája. Mészöly Miklós időskori prózája* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2002).

¹¹⁸ „Mészöly annak az eseménynek a neve, amely a magyar irodalmi nyelvben létrehozta annak lehetőségét, hogy valóban modern módon lehessen írni. A kortárs magyar próza nyelve Mészöly Miklóssal kezdődik” – BAGI Zsolt, „A szóserintiség regénye”, *Jelenkor*, 2. sz. (2015): 225.

¹¹⁹ Bazsányi Sándor Nádas-monográfiájában Mészöly hatását három típusban határozza meg: „a kockázatos prózapoétika »megnyerhető veszteségeivel« (Tandori Dezső) számoló idősebb pályatárs több nemzedék számára is: egyszerre követhetetlen előd és lelkesítő példa. A törésszerű folytathatóság értelmében még akár, némi egyszerűsítéssel, meg is különböztethetjük a Mészöly »köpönyegéből kilépő« posztmodern (történetmondás és emberábrázolás) két változatát: az analitikusan-játékosan ironikusát, például az 1959-ben született Márton Lászlóét; valamint a metafizikusan-tragikusan ironikusát, Nádasét. És ha még határozottabb Mészöly-nyomokat keresünk a kortárs epikában, akkor leginkább három változatot lelhetünk fel: (1) ornamentális, (2) funkcionális és (3) esszenciális nyomokat. És míg az első két típus fel-felbukkan jó néhány szerzőnél, addig a harmadikkal [...] kizárólag Nádas műveiben találkozhatunk.” – BAZSÁNYI Sándor, *Nádas Péter. A Bibliától a Világló részletekig. 1962–2017* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2018), 705.

kritika szerepének túlbecsülése minden totalitárius rendszer jellemzője. Az írók kénytelen-kelletlen megtanulják elviselni az állandó kioktatást, ideológiai kontrollt. Van, aki fittyet hány a hivatalosok dörgedelmeire, más megpróbálja kijátszani ellenőreit, vannak, akik elkedvetlenednek, összetörnek. A többség azonban harcol: megkeresi és többnyire megtalálja azt a párfogót, aki segíti érvényesülését. Kudarok, megalkuvások terhelik mindennapjaikat s nemritkán írásaikat is”.¹²⁰ A felsorolt – s gyakran egy életművön belül is váltakozó – reagálási módok példáiról jól dokumentált tényadatok alapján (az értekezés *Műfaji variációk* alfejezetében vizsgált Déry vagy az exkurzus első alfejezetében említett Örkény életműve kapcsán¹²¹ is) tájékozódhatunk.

Mészöly Miklós intranzigens, minimális engedményeket sem tévő alkotóként említendő. Életművének értékelése kapcsán a megalkuvást nem tűrő attitűdöt – számos más kortársa¹²² mellett – Szegedy-Maszák Mihály hangsúlyozta: „tudtommal ő nem tett olyan politikai engedményeket, amelyeket nagyon sokan a kortársai közül tettek”.¹²³ Veres András a Kádár-érában végbemenő irodalmi konszolidációt jellemezve, az Aczél-féle hatalomtechnikával összefüggésben tesz említést a szerzőről, s a hatalom familiáris fogásainak ellenálló író példájaként ugyancsak Mészöly hajlíthatatlanságát állítja: „Aczél elsősorban nem a formális, hanem az informális hatalom érdekelte. Szívesen átnyúlt a párt- és minisztériumi apparátus felett, elsősorban a félig baráti, félig tanácsadói minőségben szereplő bizalmi embereire támaszkodott. A személyes találkozások és a

¹²⁰ STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom*, 451.

¹²¹ „Az ötvenes években Örkény is bejárta (Déryhez hasonlóan) a rendszerrel való azonosulás, majd a megtámadtatás és a szembe fordulás stációit. A Magyar Rádió nevében felolvasott rendkívül hatásos leleplező nyilatkozat, a »hazudott minden hullámhosszon« szerzőjét is megpróbálták rászorítani arra, hogy gyakoroljon bűnbánatot. Így jelent meg az 1957 szeptemberében induló *Kortárs* első számában a Benjámin László, Kónya Lajos és mások társaságában írt közös levél, amelyben változatlanul helyesnek tartották ugyan a dogmatizmus elleni harcukat, de elismerték, hogy ezzel akaratlanul a külső és belső reakció kezére játszottak. Am a diadalittas vezetés ekkor már nem elégedett meg ennyivel, s valamennyien feketelistán maradtak.” – VERES András, „Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon”, in *A magyar irodalom története III.*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), hozzáférés: 2019.08.14,

https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch43.html.

¹²² A Mészöly-művek poétikai újdonságait elsők között diagnosztizáló Béládi Miklós következőképpen ír a tárgyáról: „Mészölynek – és nemzedéktársai közül többeknek – meg kellett ismernie az irodalom eleven életéből kiszorult alkotók magányérzését [...]. Írói önéletrajza azzal a feszültséggel is jellemezhető, hogy nemcsak a megszólalás jogaiért kellett – némelykor reménytelennek tetsző – küzdelmet folytatnia. Hanem azért is: meg tud-e úgy szólalni, ahogyan egyre növekvő igényei megkövetelték tőle. Ezért is nyúlt prózáirónál szokatlanul hosszúra »indulása«” – BÉLÁDI Miklós, „Jelentés egy íróról”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 164.

¹²³ GERŐCS Péter és DÉR Asia, „privát mézőly”, *Forrás*, 2. sz. (2012): 11., hozzáférés: 2018.11.02, <http://www.forrasfolyoirat.hu/1202/gerocs-der.pdf>.

személyre szóló szívességek embere volt, aki súlyt helyezett rá, hogy minden valamit is számító íróval eszmét cseréljen. (Azokat viszont, akik – mint Mészöly Miklós – kitértek ez elől, nagyon nem szívelte.)”¹²⁴ Szegedy-Maszák Mihály, Veres András és a 122. lábjegyzetben idézett Béládi Miklós kijelentését tovább erősíti Kalmár Melinda – a hatalom működés módját általánosan jellemző – megállapítása, miszerint a Mészöly ellen irányuló attak a „vezető politikai tudat”¹²⁵ által nem tolerált, nonkonform attitűddel is magyarázható.

A kijelentések hiteles verifikációs dokumentumai között a Polcz–Mészöly-levelezés küldeményeit érdemes hosszabban idéznünk. Mészöly 1963 októberére datált, Varsóból postázott levele a Nemzeti Színház elutasító válaszához fűzött szerzői reflexiót rögzíti: „[k]ülönben nem is a darab visszautasítása bosszant (hiszen még nincs is darab), inkább a tény. Úgy látszik, a pestieknek változatlanul rosszízű galuska vagyok. Ám legyenek. Sosem volt és lesz a formám a túl könnyű siker; inkább az ígéretek között való lassú kapaszkodás. Talán az jobb is nekem. A magányos evickélés mindig is jobban ösztökélt”.¹²⁶ Egy 1966. január 11-i szigligeti írótalálkozó eseményeiről tudósító küldemény pedig gunyoros éllel szól egyes pályatársakról, például a *Kortárs* főszerkesztőjeként regnáló Simon Istvánról, aki nem tette lehetővé a *Bunker* közlését: „olyan a társaság összetétele, hogy vadidegen, bumfordiak is jobbak lennének. Simon pl. végig igyekezett barátságos lenni, de persze egy szót se arról, hogyan tette ki a szűrőmet a *Bunkerral*. Nem vagyok diplomata, s engem zavar az ilyen kétszínű barátságosság, hallgatás”.¹²⁷

A levelezéskötet dokumentumai alapján megmutatkozik a cenzúra kijátszásának, a represszió kivédésének mészölyi stratégiája. *Az atléta halála* kiadástörténete e szempontból mintaadó: a korábbi kutatások alapján ismeretes, hogy az éveken keresztül publikálási tilalom alatt álló regény előbb franciául jelenhetett meg (lásd a 138.

¹²⁴ VERES András, „Az írók és a hatalom...”, hozzáférés: 2019.08.14, https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch43.html.

¹²⁵ „Sajátos jelensége volt a vezetői politikai tudatnak, hogy a nyílt ellenzékiesség mellett mindig is aggasztónak találta a feltűnően apolitikus, rendszerkerülő, nonkonform attitűdöt és művészi alkotást is, különösen, mert az ilyen szkeptikus világnézetű művek, alkotók népszerűsége igen nagy volt. (Közéjük sorolták például Weöres Sándort, Pilinszky Jánost, Bálint Endrét, Mészöly Miklóst, Korniss Dezsőt.)” – KALMÁR Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990* (Budapest: Osiris Kiadó, 2014), 699.

¹²⁶ MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 360.

¹²⁷ Uo., 422.

lábjegyzetet). A kötetet Standeisky Éva az 1964-ben betiltott munkák között (Hernádi Gyula *Az ég bútorai*, Szász Imre *Gyertek este kilencre*, Major Ottó *Szerelem és halál a Kapucinus utcában* kötete mellett) jegyezte.¹²⁸ Nagy Boglárka pedig a levelezéskötetben közölte a Kiadói Főigazgatóság – 1961. május 12-i dátummal ellátott – elutasító levelét,¹²⁹ miszerint a lektori jelentés „aggasztónak találja” a regény által tükrözött írói szemléletmódot, kifogásolja az „antirealista és impresszionista” ábrázolásmódot, a „kiábrándítóan sötét színek halmozását”, valamint hiányolja a pozitív mondanivalót.¹³⁰ Ugyanezen közlés – Fogarassy Miklós közreadására hivatkozva – tudósít arról, hogy a főigazgatóság osztályvezetője, Szalai Sándor engedélyezte a kézirat kiküldését a „nyugati államokba”.¹³¹

A külföldi publikálás, a magyar kultúrpolitika szűkös kereteinek elhagyása Mészöly számára elfogadható megoldásnak bizonyult. Amint azt a levelezéskötet közreadója is hangsúlyozza, a küldemények megdönteni látszanak a vélekedést,¹³² miszerint Mészölyt nem érdekelte műveinek külföldi kiadása: „határozottan kitűnik, hogy a hatvanas évek elejétől egészen a nyugat-berlini ösztöndíjas évéig, 1974-ig [Mészölyt] nagyon is foglalkoztatta, miként törhetne ki a tiltott, utóbb túrt alkotó szűk hazai ketrecet jelentő művészi és politikai szituáltságából”.¹³³ A cenzurális szabályozás kijátszásának stratégiáit vizsgálva a szigorú szilencium idején, 1958-ban íródott – s indexre tett – *Emberke, oh!* esete is tanulságos. A darab rendezője, Kovács Ildikó (bizonyára a szerzővel egyetértésben) a cenzúrát oly módon cselezte ki, hogy a darab részletét az engedélyezett *Moment* című előadás első felvonásába építette.¹³⁴

Az atléta halála keletkezésének ideje alatt folytatott intenzív levélváltásból¹³⁵ a regény magyarországi publikálását megelőző baráti-szakmai fogadtatásról s a kiadást

¹²⁸ STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom*, 456.

¹²⁹ A dátumok eltérésének oka, hogy a Magvető Kiadó többször ígérte (s folyvást elnapolta) a megjelenést – vö.: MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 389.

¹³⁰ Idézi Nagy Boglárka – uo., 267.

¹³¹ Uo.

¹³² A kutatás ezen fejleménye Márton László állítását látszik cáfolni, miszerint Mészöly nem tartotta fontosnak a külföldi kapcsolati tőke kiépítését, lásd: GERŐCS Péter és DÉR Asia, „privát mézőly”, 9–10.

¹³³ MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 868.

¹³⁴ Lásd Nagy Boglára lábjegyzetét, MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 218.

¹³⁵ A levelezéskötet tette nyilvánossá azt az 1962. október 15-re datált, *Az atléta halála* utószavaként fogalmazott küldeményt, melyben Mészöly Miklós – a regény narrátorának nézőpontjából – a kötetbe foglalt események folytatásáról, a tárgyilagos elbeszélésre törekvő Hildi szemléletmódjának alakulásáról tudósít. Az eddig ismeretlen textus részletét érdemes hosszabban idézni:

„Ötödik éve halott. Ennyi idő már ahhoz is elég, hogy a szeretet személytelenné váljék. Ez történt velem is. Az életem külsőségeiben nem sokat változott, úgyszólván semmit. Tanítok most is, csupán nem

befolyásoló irodalmpolitikai tényezőkről¹³⁶ értesülünk. Mészöly levelei megerősítik a recepció azon vélekedését,¹³⁷ miszerint a külföldi megjelenés¹³⁸ eredményezte *Az atléta halála* magyarországi közlését: „[a] vidék arra is jó, hogy megtudom legalább – városi közkönyvtár és megyei kult. szervezés vonalán – hogyan festenek ördögpfőfát nekem a Köpeczik (ő maga például), a vidéki kult. vezetők előtt, a megyei fejtágítókon. Gyönyörű. Azt se hagyva ki (amit előttem persze végig tagadtak), hogy az *Atlétát* »kénytelenek« voltak kiadni, mert helytelenül és gondatlanságból megjelenhetett franciául”.¹³⁹

A Rákosi-érában szigorú megszorításokkal korlátozott, s a későbbi évtizedekben is kontroll alatt tartott Mészölyt a Kádár-éra kultúrpolitikája az irodalmi tér szűkítésének kimódolt eljárásaival hátráltatta. Szilágyi Sándor 1992-ben megjelent, ám jóval korábban keletkezett, 1979-es *Koldustánc*-elemzésében a Mészöly-apológia ellehetetlenítéséről számolt be: „[e]mlékeztetnék arra a botrányra, ami a hetvenes-nyolcvanas évek Mészöly-értelmezéseit így vagy úgy, de meghatározta. Igen, a *Kritika* 1977/5-ös számában

ugyanabban az iskolában, hanem egy másik kerületben. S ez jó. Ez is hozzásegített, hogy személytelenebbül lássam őt; és magamat is. Itt az új helyemen már nem fordul elő, hogy sport ügyekben szakértőként emlegessenek; s az se, hogy a tájékozatlansággal hozzanak zavarba. Egészen más az, amit tudni kezdek; s annak már nincs köze se sporthoz, se hűtlenséghez, se a magányhoz; de még a jó napokhoz sem. Azt kezdem sejteni, hogy nem is annyira őt, mint inkább a sorsát szerettem. S már arról is lemondtam, hogy egy új, egy másik könyvet próbálják írni róla, magunkról. Rájöttem, hogy az emlékezés első fájdalma és tehetetlensége nélkül talán egyszerűbb, vigasztalóbb lett volna a krónikám – mert az idő mindenbe belevési könyörtelenül a vigaszt – de mit is mondjak? Az ilyen vigaszt nem igazi megoldás. Segít elviselhetőbbé tenni a hiányt, a visszahozhatatlant – s ez minden. De a dolgok értelmét nem világítja át jobban. Arra csak egy képes: ha a szeretetünk személytelenné válik. Valahol túl kell felismernünk a dolgok értelmét, túl azon, ami velünk történt. Csak az az út vihet tovább, amit megjárunk. A múltra panaszkodni – milyen nevetséges! Hogy merre lépünk utána – csak ez az egy számít.

[...]

S már azt se bánom, hogy Bangóék megelőztek az életrajz-írással. Elolvastam. Végül is nincs benne rosszindulatú hazugság – csak éppen azt igyekeztek észrevenni, ami az ő szavaikkal is kifejezhető. De jól van ez is így. Most erre van szükségük. Azt viszont ők sem tudhatják még, hogy holnap vagy holnapután mire lesz szükségük. S Bálint akkor is ugyanaz lesz, ami most – sorompó. S ha tovább nem is, de a szakadék széléig egyszer valamennyiünknek el kell jutnunk, ha már csordultig vagyunk magunkkal és megszomjajztunk a személytelenre.” – uo., 303.

¹³⁶ „Említettem neki [Kardos Györgynek – M. D.] a novelláskötetet, hogy majd egyszer azzal is jelentkeznék. A meglepő válasz: nem »egyszer«, hanem minél sürgősebben... Ugyanis – mondja – az *Atléta* valószínűleg botrányt kavart még (nehéz volt keresztülhajtani, hangsúlyozta), s nem ártana utána egy pozitívabb kötet” – uo., 312.

¹³⁷ „Párizsban [Mészöly] örül *Az atléta halála* francia nyelvű megjelenésének. (Ez lesz az – akár Weöres Sándor verseskötete, a *Tűzkút* esetében –, ami siettetni és kikényszeríti a magyarországi kiadást.)” – TŰSKÉS Tibor, „*Saulus*”, in TŰSKÉS, *Az ablakmosó és a többiek*, 58.

¹³⁸ A kötet először Franciaországban, majd Németországban jelenhetett meg. (*Mort d'un athlète*, ford. Georges KASSAI és Marcel COURAULT [Paris: Éditions du Seuil, 1965]; *Der Tod des Athleten*, ford. György SEBESTYÉN [München: Carl Hanser Verlag, 1966]). A regény részletét 1965-ben publikálta magyarul a párizsi *Magyar Műhely*, 11. sz. (1965): 10–20.; Magyarországon a kötet 1966-ban, a Magvető Kiadó gondozásában jelent meg.

¹³⁹ MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 433.

megjelent, inszinuáló, tendenciózusan eltorzított idézetekkel operáló írásra gondolok. Címe: *Kicsi, csúf emberek*; a szerző: Miklós Tamás; [...] a bírálat tárgya: a *Film*, pontosabban a mézőlyi világkép. [...] Nos, annak idején a Miklós Tamással vitába szálló *A realitás diadala* című írásomat éppúgy nem volt hajlandó közölni a szerkesztőség, miként a Mézőly védelmére kelt Dániel Ferenc, Eörsi István és Szörényi László írásait sem.”¹⁴⁰ Szilágyi közléséből látható a Mézőly-művek recepciójára is kiterjedő cenzúra működés módja.

¹⁴⁰ SZILÁGYI Sándor, „Az agresszió természetrajza”, in *Tagjai vagyunk egymásnak...*, szerk. ALEXA és SZÖRÉNYI, 194.

4. ZSENGÉK, TÖREDÉKEK ÉS A MŰHELYNAPLÓK

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában megtalálhatók az életmű korai, szilenciumot megelőző időszakban keletkezett darbjai. Az első kötet, a Batsányi Társaság kiadásában megjelent, 1948-as *Vadvizek* novelláinak (*Berta nővér*, *Vadvizek*, *Kirándulás*, *Szőlőben*, *Koldustánc*) szövegváltozatai a múzeumi hagyatékban kaptak helyet. A kéziratár a *Kirándulás* három változatát őrzi; a novella első variánsán egy meglepően korai dátum szerepel (7. melléklet), csakúgy, mint a *Berta nővér* gépiratán. A datálás szerint a kötet valódi zsenget, a megjelenésnél is csaknem tíz évvel korábban keletkezett írások változatait tartalmazza, a variánsok a tizennyolc éves Molnár Miklós munkái. A hagyatéki anyagon jegyzett 1939-es dátum még inkább erősíti a novelláskötet második kiadásában olvasható (az életmű korai, a recepció által kevésbé vizsgált¹⁴¹ szakaszáról szóló) szerkesztői utószó állítását, miszerint a *Vadvizek* kevésbé kiforrott írásokat foglal magában: „Mészöly, aki előszeretettel rendezte újra régi műveit különböző válogatások számára, a *Vadvizek* novelláit – a *Koldustánc* kivételével – nem tartotta megőrzésre érdemesnek, nem vette fel egyetlen kötetébe sem, és az életműkiadás tervéből is kihagyta ezeket. Van, aki azt gondolja, hogy a szerzői szándékot tiszteletben kell tartani, mondván, ne tárjuk a világ elé egy nagy író zsengeit, éretlen írásai. Más elgondolás szerint azonban – s mi most ezt követjük – a művekre kell tekinteni, s tanulságos látni, honnan indult egy írói pálya, hogy jobban megértsük, hova jutott”.¹⁴² A *Párbeszédkísérlés*ben olvasható szerzői minősítés is hangsúlyozza, hogy az első novelláskötet szövegei (a *Koldustánc* kivételével) hangpróbák, a későbbi kötetekben nem szerepeltetendő darabok, ugyanakkor Mészöly állítja: már a *Vadvizek* idején dolgozhatott benne, hogy „a könyörtelen tömörség és keménység stiláris ethosza írásai [...] sajátja legyen”.¹⁴³

Az ily módon jellemzett mézőlyi írásmód természetéről, működésmódjáról, az írói munkamódszerről a 2007-ben publikált *Műhelynaplók* – a filológiai munkákról szóló fejezetben említettek szerint – értékes információkkal szolgál. A kutatás további fejleménye azon naplóbejegyzések feltárása, melyekről az összevetést követően

¹⁴¹ „A *Vadvizek* kötetről annak idején három kritika jelent meg (név nélkül 1948; Rajnai 1948; Vajda 1948), de az elbeszélések (a *Koldustánc* kivételével) ma teljesen ismeretlenek, és gyakorlatilag nincs hozzáférhető kritikai irodalmuk” – SZOLLÁTH Dávid, „Utószó”, in MÉSZÖLY Miklós, *Vadvizek* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2018), 92.

¹⁴² Uo.

¹⁴³ MÉSZÖLY és SZIGETI, *Párbeszédkísérlés*, 171.

bebizonyosodott, hogy nem szerepelnek a tizennégy füzetet magába foglaló *Műhelynaplók* kötetben, később kerülhettek köztulajdonba. A Petőfi Irodalmi Múzeum *Naplók, jegyzetek, önéletrajzok, interjúk* címen jegyzett dobozának első palliumában hat füzet található (közülük egy Polcz Alaine-é); a Mészöly-naplók adatai a következők.

<p>1. napló: szürke, puha borítójú, 202 számozott lap, az első lapon zöld tollal: 1985; méretei: 21 X 14,5 cm</p>
<p>2. napló: kék, kicsi füzet, 25 számozott lap, első dátum: 1960. 06. 09., utolsó: 1960. 07. 16., bejegyzések a 17. oldalig; kék és fekete tintával; a fekete tintával írt oldalak egy része (a 3. oldaltól) áthúzva; méretei 20,5 X 14,5</p>
<p>3. napló: sötétkék, kemény borítójú, kockás füzet, 103 számozott lap, jegyzetek az első 5 oldalon, dátum nélküli; méretei: 20 X 14,5; idézetgyűjtemények</p>
<p>4. napló: szürke, puha borítójú, 119 számozott lap, a második lapon, kék tollal: 1977, bejegyzések a 11. oldalig; méretei: 21 X 15; Mészöly természettudományos érdeklődését mutató kijegyzések</p>
<p>5. napló: szürke, puha borítójú, vonalas írka, 26 számozott lap, első bejegyzés: 1977. június 11. szombat, a 15 oldalig teleírva, kék tintával, áthúzott oldalak; második dátum: 1977. június 12. vasárnap; méretei: 20,5 X 14</p>

A műhelynaplókat vizsgáló anyaggyűjtés fejleményei alapján a szekszárdi hagyatékban őrzött, a 2007-es kötetbe fel nem vett dokumentumok tartalma is adatolható. A szekszárdi közgyűjtemény műhelynaplóinak hiánytalan tételeit a hivatalos múzeumi leltári jegyzék¹⁴⁴ szerint – a Mészöly Miklós Emlékház főmuzeológusának segítségét itt is köszönve – közlöm.

1.	„Motívumok 1948–1995” (A/5 méretű, kék, műbőr borítású kockás füzet, több helyen beragasztásokkal, benne külön Ohat puszati jegyzetek)
2.	„Kijegyzések 1985-ig” (A/5 méretű, szürke, műanyag borítású, sima lapos füzet)
3.	„Kijegyzések 1985-ig vegyes” (A/5 méretű, barna, műanyag borítású, sima lapos füzet)
4.	„Kijegyzések 1978. szept. – 1985-ig” (A/5 méretű, fekete, műanyag borítású, sima lapos füzet, sok beragasztással)
5.	„1985–, Kijegyzések” (A/5 méretű, barna, műanyag borítású, sima lapos füzet, benne külön jegyzetek)
6.	„1985. nov. – <i>Érintések</i> ” (A/5 méretű, barna, műanyag borítású, sima lapos füzet, sok beragasztással)
7.	„Kijegyzések 1985-ig (Bod András hányattatott élete és hátrahagyott írásai 1689–1672-ből) – (És a homályt a szemedről elvetette, hogy ezentúl jól ismerd föld, hogy melyik itt isten, melyik ember) Homeros” (A/5 méretű, fekete, műanyag borítású, sima lapos füzet, sok beragasztással)
8.	Világosbarna, Állami Biztosító feliratú határidőnapló, 1987. január 1-től április 12-ig terjedő lapokon tartalmaz bejegyzéseket

¹⁴⁴ A szekszárdi közgyűjteményben található, fent adatolt naplók közül a releváns, irodalomtörténeti fontosságú tartalmat közlő tételeket publikálta a *Műhelynaplók* kötet. A sajtó alá rendezett 14 napló részletes adatait lásd: *Műhelynaplók*, 905–928.; a naplók közreadását indokló elvekről a *Bevezetés a Műhelynaplókhoz* című fejezet tájékoztat (897–902).

9.	Barna, műbőr határidőnapló, A/6, az elején néhány lap bejegyzéssel
10.	A Képzőművészeti Kiadó világosbarna határidőnaplója, benne címek és két névjegy
11.	Litterae Almanakk, 1994, határidőnapolóként bejegyzések
12.	Kék műbőr határidőnapló, A/6, címjegyzék az elején betűrendben, majd országok szerint
13.	Zöld határidőnapló, A/6, címjegyzék az elején betűrendben, majd országok szerint
14.	Határidőnapló Triestből, 1983, csak az első lapon autográf tintairás: „1988, nyár / Anyámtól kaptam ezt a gyönyörű naplót. Hever évek óta. Erős húzódozásom a naplótól; olvasni annál jobban szerettem. Vonz valami a névtelenség után, teljes eltűnés. Rimbaud. Micsoda évad lehetne”/ 1991. nov. 11.
15.	Határidőnapló, piros–fekete márványos papírral borítva, A/5, csak az első oldalra írva egy névsor
16.	Üres határidőnapló, MOL, 1999
17.	Üres határidőnapló, Magyar Rádió, 1996
18.	Kis, piros határidőnapló, szétesve, címeikkel
19.	Csíkös füzet, borító nélkül (23 + 1 lap külön), ceruzás autográf kijegyzések
20.	1967 (teljes füzet), kijegyzések, autográf tintairás, A/5 valaha fűzött, sima, lapos könyv, négy füzetke, borító letépve, 73 lap
21.	„Jegyzetek 1976–77”, sima lapos füzetke, külön borítóval, 22 lap autográf tintairás

22.	Barna, márványos papírral borított, vászon gerincű, keménytáblás, A/5 füzet, autográf tintaírás, sok beragasztással
23.	„A fehér cédrus”, csíkos füzet, borító nélkül, 27 lap, autográf ceruza, a végén tintaírás
24.	„Az olvasóhoz”, kék borítójú, csíkos iskolai füzet, A/5, 12 lap autográf tintaírás, 2. lapon 1980. januári dátum
25.	Kék borítójú, csíkos iskolai füzet, A/5, benne külön lapok[on] autográf tintaírás: 1–5 különféle lapok; 6–15 összefűzve, a legtöbb lap félbetépett, A/4, a hátoldalán gépirat; két lap autográf tintaírás a füzetben, majd újra lapok 18–25-ig
26.	„Jelentés öt egérről (vázlat a képsorokhoz)”, jegyzetfüzet, A/5, autográf tintaírással, 10 lap
27.	„Néphit, szokások”, A/4 lap kettéhajtva, benne A/5 lapok, autográf tintaírás
28.	„Siratók”, A/4, gépiratok, különféle siratók (a lapok hátoldalán vegyes, idegen gépiratos szövegek)
29.	„Szólások, közmondások”, cetlik, 48 lap, A/5 és A/6-os lapok, gépirat
30.	„Aratász”, gépiratos vers két példányban, néprajzi gyűjtés, 2 lap
31.	3 kitépett lap egy kis határidőnaplóból
32.	A/4 lap, autográf tintaírás, kettéhajtva
33.	„Panaszfal”, sima A/6 lapok, két összefűzött ív kitépve valahonnan, 22 lapon autográf tintaírás
34.	Borítékban, 5 cetlin címek, telefonszámok

A Petőfi Irodalmi Múzeumban található füzetek és a szekszárdi közgyűjteményi anyagok adatainak összehasonlításával tehát látható, hogy a budapesti hagyaték műhelynaplóját mindeddig nem jegyezték, mivel a PIM füzetek a szekszárdi katalogizálást, illetve a 2007-es *Műhelynaplók* kötet megjelenését követően kerülhettek a múzeumi hagyatékba. A PIM-ben található füzetek bejegyzései – a *Műhelynaplók*ba foglalt anyaghoz hasonlóan – az olvasónaplók rendeltetését töltik be; az idézetek, gondolat kísérletek az alkotói műhelymunka különféle szakaszait dokumentálják, a naplók a szerző műveinek előmunkálatait, a tájékozódás folyamatát, illetve Mészöly irodalmi és természettudományos érdeklődését mutatják.¹⁴⁵ A jegyzetanyag azonban némiképp árnyalja azt a – *Műhelynaplók* közreadói bevezetőjében hangsúlyozott – állítást, miszerint Mészöly jegyzetei nem tartalmaznak személyes megnyilatkozásokat, a naplók egyike sem áll kapcsolatban „a magánélet tényeit vagy a magánszemély és a közvetlen környezetét érintő emlékek, feljegyzések dokumentálási módjaival, műfajaival”.¹⁴⁶

Egy szürke, puha borítójú, vonalas, 1977-es keltezésű füzetben személyes feljegyzéseket olvashatunk: reflexiókat az aktuális politikai, irodalmi kérdésekről; például Kádár római útjáról, Esterházy és Tandori írásairól,¹⁴⁷ Mészöly gondolat kísérleteiről¹⁴⁸ vagy a *Film* olvasói fogadtatásáról szóló sorokat.¹⁴⁹ Egy kék, huszonöt számozott lapot tartalmazó füzet a datálás szerint 1960. júniusa és júliusa között keletkezett – épp abban az időszakban, amikor Mészöly *Az atléta halála* írásába kezdett. A bejegyzések az alkotói folyamatról és a regény személyességéről tanúskodnak.

¹⁴⁵ THOMKA, „Bevezetés a *Műhelynaplók*hoz”, 559.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ „Apró szösszenet Esterházy Pétertől az ÉS-ben (E. főljegyzései) – oda kell figyelni rá; már az első regénye is külön hang volt a kórusban. A kis intimítások világából építkezik elragadóan; ért hozzá, hogy olvasmányosan »mitologizálja«. Tandori prózakötete (»*Itt éjszaka koalák járnak*«) más megközelítése, kiaknázása a kis intimításoknak – Ecco [sic] szellemes megjegyzését juttatja eszembe: sok modern hangvételi mű a róluk írt elemzésekben válnak csak igazán ehetőkké, élménnyé.” – A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Naplók, jegyzetek, önéletrajzok, interjúk* címen jegyzett dobozában található 1977-es naplóban szerepel.

¹⁴⁸ Egyes naplóbejegyzéseket Mészöly esszékötetében publikálta; a 1977-es napló következő sorai az *Érintések*ben kapott helyet: „[i]ngerlő terv, már hónapok óta foglalkoztat: néhány (kettő vagy három) hosszabb elemzés nem-létező művekről. Filológiai pontossággal, idézetekkel stb. Közvetettséggel megteremtteni a közvetlenség olyan hőfokát és izgalmát, amit »közvetlen« közvetlenséggel egyszerűen nem is lehet... Egy regényt elmondani – elemezni így – új távlat. Új regény. Új beavatás. Új műfaj, esetleg?” – uo. Az átirat szövegét lásd: MÉSZÖLY Miklós, *Érintések* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), hozzáférés: 2019.08.14, http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00428_kv.html.

¹⁴⁹ „Alaine meséli: egyik beosztottja, Gusztai, valamelyik vendéglőben ebédelt egyetemista barátaival. Szóba került a *Kritikában* megjelent cikk a *Film*ről. Pocskondiázták [?] a kritikát. A pincér közben kiszolgál; aztán váratlanul: «...» »Megengedik, hogy hozzászóljak? Szerintem Mészöly köpik a kritikákra.«” – A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Naplók, jegyzetek, önéletrajzok, interjúk* címen jegyzett dobozában található 1977-es naplóban szerepel.

„[g]yermekkori traumám: várok, készülök, s a meghívott barátok nem jönnek. (Az »Atléta halálába« szeretnék is beilleszteni egy ilyen motívumot; a feloldhatatlan s »felelős« nélküli bántottság afféle külső, epizód-igazolással; ami persze csak arra jó, hogy reális-cselekményes kapaszkodója is legyen a levethetetlen, s ugyanakkor akart idegenségnek... – Azt hiszem, sikerül jól elhelyeznem. Egyébként engem is meglep, mennyi »személyes« anyagot, elemet tudok <...> felhasználni ebben az írásban. S még soha nem éreztem ennyire, hogy ilyen spontánul transponálódjék <...> kezem között a »személyes«. Minél több <...> ilyen elemet dolgozok bele, annál jobban kerekedik mássá <...> a főhős s az atmoszféra. Ezt jó ómennek veszem.)”¹⁵⁰

A művek autobiografikus forrásainak felfedését célzó filológiai vizsgálat az önéletrajzi műfajokkal szoros kapcsolatban álló munkák esetében kevésbé érdekes, a Mészöly-alkotásokat illetően azonban jelentős fejleményekkel szolgálhat, ugyanis a személyes megnyilatkozásoktól különösképp tartózkodó szerzői alkatról alkotott imázs a referenciális elemeket eddig elfedte, csak ritka esetekben engedte láttatni (lásd az idézett *Párbeszédkísérlet* kötetet). Az életmű ismerői jól tudják, hogy a kitérültség, vallomásosság a Mészöly-művektől idegen; a személyességgel kapcsolatos averzióját Mészöly publikus nyilatkozataiban, privát megnyilvánulásaiban¹⁵¹ rendre hangsúlyozta: „[v]alójában *állandó* zavarban vagyok, ha közvetlen személyes dolgaimról közvetlenül-személyesen írok”.¹⁵²

A hagyaték naplóbejegyzései ugyanakkor alátámasztják Nagy Boglárka – Mészöly–Polcz-levelezéskötet kapcsán tett – állítását, miszerint a szöveganyag annyiban módosíthatja, újraértelmezheti az eddigi Mészöly-olvasatokat, amennyiben egyes művek

¹⁵⁰ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Naplók, jegyzetek, önéletrajzok, interjúk* címen jegyzett dobozában található 1960-as naplóban szerepel.

¹⁵¹ „jobban szeretem a nyilatkozatoknál a megnyilatkozásokat, a művet” – a hagyatékban található gépiratos interjú részlete a *Naplók, jegyzetek, önéletrajzok, interjúk* doboz negyedik palliumában olvasható.

A személyes és a szerzői identitás viszonyának problémájáról Mészöly az 1960-ra keltezett kéziratos naplóban a következőképpen nyilatkozik: „[é]vekig rögeszmésen úgy éreztem, hogy személyes jelenlétem, viselkedésem, pózaim rontják az írásaim hitelét. Mióta az »Az atléta halál«-át írom, szinte kárörvendően nyugodt vagyok... Pedig ez még csak egy aspektus – (pátoszos don quichotizmus, groteszk elem nélkül) – csakhát ezt az »aspektust« is valahonnét kívülről nézem, többnyire. 40 év – s még mindig nem tudom megfogalmazni magam. Vagy talán nem is ez a feladat – mert eleve reménytelen – hanem a különböző átéltni tudott aspektusok rögzítése. Nem tudom, ki vagyok; <próbálgatom, hogy kik s mik telhetnének ki belőlem. Ha sikerül – legyen: ne tudjam meg soha, ki voltam.>” – uo.

¹⁵² MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 645. Kiemelés az eredeti szövegben.

eddig rejtett faktuális elemeire mutat rá: „bizonyos konkrétumok, életesemények, történetek, amelyekről Mészöly mesél a feleségének, bekerültek az életmű egyes darabjaiba, számomra ez érdekes felfedezés volt, és azt hiszem, általában a Mészöly-olvasók számára is az lehet. Ez arra világít rá, hogy ez az egyébként végletekig sűrített poétikára alapozott életmű, ez a nagyon szikár és a végtelen pontosság értelmében absztrakt mészőlyi próza, amelynek topográfiáját jól be tudta határolni a szakirodalom, rendelkezik felfejthető, faktuális történetelemekkel, eseményekkel. Amiből az is következik, hogy ennek az absztrakciós poétikai műveletnek a folyamata is feltárható valamelyest.”¹⁵³ A következőkben ezen absztrakciós poétikai műveletek működés módját a *Magasiskolához*, *Az ablakmosóhoz*, a *Saulushoz*, *Az atléta halálához* és a *Pontos történetek, útközben* szövegéhez kötődően szemléltetem; mindenek előtt azonban szükséges röviden szót ejtenem a művek kontextusáról.

¹⁵³ GREGOR Lilla és NAGY Boglárka, „»minden egyes sajtócédula...«. Beszélgetés Nagy Boglárkával, a Mészöly–Polcz-levelezéskötet szerkesztőjével”, *Műút Portál*, hozzáférés: 2018.06.19, <http://www.muut.hu/archivum/28781>.

III. EXKURZUS A KONTEXTUSRÓL

Radnóti Sándor *Az elmaradt apoteózis* című tanulmányában a következőket írja Mészöly Miklós *Saulusa* kapcsán: „az író eredendő tehetsége a parabolisztikus forma felé vezette – korábbi művei, két drámája, *Az atléta halála* című regénye, számos novellája mind-mind parabola volt”.¹⁵⁴ A kijelentés az életmű első szakaszában keletkezett darabjait vizsgáló értelmezések alapvető megállapítása; az 1950-es évek végén, 1960-as években publikált Mészöly-szövegek esetében a recepció bevett elemzési stratégiája a parabolikus formálást tételező olvasat.

Az értekezés jelen fejezete a példázatoságot állító értelmezői hagyományt a Mészöly-életmű első szakaszával összefüggésben vizsgálja. Az exkurzus első része a magyarországi irodalom 1950-es éveket követő prózapoétikai változásaival foglalkozik, kitér az 1960-as évek parabolaregényeiről szóló diskurzusra. A második alfejezet a példázat műfaj történetével kapcsolatos teoretikus kérdésekről szól, s a parabola szerkezeti eltéréseinek, funkcióváltozásainak irodalomtörténeti-episztemológiai összefüggéseit írja le. Az exkurzust záró alfejezet Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* című regényét a moralizáló, társadalmi-etikai normát középpontba állító, maximaszerű zárlatot irányzó példázat reprezentánsaként elemzi; Déry Tibor *G. A. X-ben* című kötetével kapcsolatban pedig az architextuális összetettségre, az értelmezések számára nyitott parabolakonstrukció sajátosságaira hívja fel a figyelmet. Az értekezés – exkurzus létrejöttét eredményező – kérdése, hogy a IV. fejezetben elemzett Mészöly-írások az 1960-as évek parabolaregényeivel összevetve milyen jellegzetességeket mutatnak.

¹⁵⁴ RADNÓTI Sándor, „Az elmaradt apoteózis – Mészöly Miklós *Saulus*áról”, in RADNÓTI Sándor, *Recrudescunt vulnera* (Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó, 1991), 129.

1. AZ 1960-AS ÉVEK PÉLDÁZATOS IRODALMA

Általános megállapítása a recepciónak, hogy az 1960-as években a példázatoság teret nyert a magyar irodalomban. Béládi Miklós *A regény útjai* című tanulmányában írja, hogy az 1950-es évek irodalmának sematizmusát követően a parabolikus, jelképszerű világlátás¹⁵⁵ jellemzővé vált. Györffy Miklós pedig azt állítja, hogy a hatvanas évek első felében „Mészöly volt a parabolikus forma egyik fő irodalmi kezdeményezője”;¹⁵⁶ s a műfajban alkotó írók között Örkény Istvánt, Sánta Ferencet, Konrád Györgyöt, Hernádi Gyulát, Csurka Istvánt és Sarkadi Imrét említi. Egy-egy szerzői életművet vizsgálva valóban szembevetendő a műfaj jelentősége. Az Örkény-recepcióban például hangsúlyos, hogy az írások „különös párbeszédet”¹⁵⁷ folytatnak a parabola hagyományával. A szakirodalom éppen „a példázatosághoz való viszonyulás mérlegelése”¹⁵⁸ alapján tipizálja a szerző rövidprózai szövegeit: Berkes Tamás eszerint különbözteti meg a filozófiai parabolákat, az elesettség és a halál példázatait, illetve a történelmi parabolákat.¹⁵⁹ Szirák Péter kijelentése szerint pedig az egypercesek „a példázatoság fokozatai és a modális hangsúlyok vonatkozásában”¹⁶⁰ képeznek sokrétű korpuszt. A fenti névsort kiegészítve itt említendő: Déry Tibortól *A kiközösítő* és a *G. A. úr X-ben* szintén tipikusan parabolaregényként elemzett írás (lásd B. Nagy László, Bori Imre, Egri Péter vagy Oltyán Béla vonatkozó írásait).¹⁶¹

¹⁵⁵ BÉLÁDI Miklós, „A regény útjai”, in BÉLÁDI Miklós, *Válaszutak* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 237.

¹⁵⁶ GYÖRFFY Miklós, „Párhuzamok és metszéspontok: a magyar film és az irodalom”, in *A magyar irodalom története III.*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), hozzáférés: 2019.08.15, https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch51.html.

¹⁵⁷ THOMKA Beáta, *A pillanat formái* (Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1986), 161.

¹⁵⁸ SZIRÁK Péter, „»Mi mennyi?« – Örkény »egypercesei«”, *Kortárs*, 11. sz. (2007), hozzáférés: 2015.09.15, <https://epa.oszk.hu/00300/00381/00120/szirak.htm>.

¹⁵⁹ BERKES Tamás, „Örkény groteszk pályafordulata”, in *A magyar irodalom története III.*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

¹⁶⁰ SZIRÁK, „»Mi mennyi?«...”, hozzáférés: 2015.09.15, <https://epa.oszk.hu/00300/00381/00120/szirak.htm>.

¹⁶¹ B. NAGY László, „X.-be vagy haza? Déry Tibor regényéről”, in B. NAGY László, *A teremtés kezdetén* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966).

BORI Imre, „Regénykép negatívban”, in BORI Imre, *Eszmék és látomások* (Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1965).

EGRI Péter, *Kafka- és Proust-indítások Déry művészetében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970).

OLTYÁN Béla, „A zsarnokság »szabadsága« – A *G. A. úr X-ben* modellértéke”, *Tiszatáj*, 3. sz. (2003), hozzáférés: 2015.09.15, https://epa.oszk.hu/00700/00713/00139/pdf/tiszataj_EPA00713_2003_03_070-075.pdf.

Györfly Miklós *Párhuzamok és metszéspontok: a magyar film és az irodalom* című tanulmánya kiemelendő, ugyanis egyes megállapításai (jelen írás célkitűzésével összhangban) árnyalják az évtized paraboláiról alkotott képet, s ezzel összefüggésben mutatják fel azokat az irodalompolitikai tényezőket, amelyek meghatározták a korabeli kritikát. Györfly *Az ablakmosó*, illetve *Az atléta halála* kapcsán a következőket állítja: „[a] parabolikus modellálásnak ezek az elvont, camus-i változatai [...] ritkák voltak a korabeli magyar irodalomban és filmben, már csak az uralkodó kultúrpolitikai irányelvek miatt is, amelyek mindennemű absztrakciót kárhozatos nyugati befolyásnak bélyegeztek, és ezért tiltottak. A történelmi parabola [...] mellett inkább olyan modelláló műfaji típusok alakultak ki, amelyek – a *Magasiskolához* hasonlóan – valamilyen realiztikusan és tárgyyszerűen kidolgozott esetet vagy helyzetet kezeltek úgy, mint rejtjeles vagy példázatos sűrítményt, önmagán túlmutató esettanulmányt”.¹⁶² A megállapítás alapján különböző műfaji mintázatok látszanak kirajzolódni; a továbbiakban pedig még inkább megmutatkozik: a szerző egyértelmű szembenállást feltételez az „elvont”, illetve a „erkölcsi és politikai-történelmi”¹⁶³ parabola között. Györfly kimutatja, hogy film és irodalom az utóbbiban érintkezik egymással; „típusalkotó film[ekként]”¹⁶⁴ pedig Fábri Zoltán *Sánta-regényből* adaptált *Húsz óráját*, illetve Cseres Tibor prózájának megfilmesítését, a Kovács András által rendezett *Hideg napokat* jegyzi.

A vizsgált korszak filmjeinek és irodalmi szövegeinek kapcsolatát illetően említést érdemel, hogy a vélt (és a szerzői kijelentés szerint nem megerősített¹⁶⁵) egzisztencialista világlátást mutató írások, valamint a korabeli kritikáik párhuzamosságot mutatnak a kortárs filmművészet produktumaival és azok recepciójával. A hasonlóságot a következő analógia jól mutatja. Makk Károly „parabolikus ábrázolásmód felé hajló egzisztencialista absztrakció[t]”¹⁶⁶ mutató *Elveszett paradicsomát* az állítólagos egzisztencialista felfogás

¹⁶² GYÖRFFY Miklós, „Párhuzamok és metszéspontok: a magyar film és az irodalom”, hozzáférés: 2019.08.15, https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch51.html.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ „K. elítélően pedzi, hogy egzisztencialista regény. A szemével süket, a fülével vak. No persze, azért: a *Közöny* »kipedzhetetlenül« remekmű.” – MÉSZÖLY Miklós, „Naplójegyzet az *Atlétához* és *Saulushoz*”, in MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála* (Budapest, Jelenkor Kiadó, 2017), 213, hozzáférés: 2019.08.15, http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00090a_kv.html.

¹⁶⁶ GYÖRFFY Miklós, „Párhuzamok és metszéspontok: a magyar film és az irodalom”, hozzáférés: 2019.08.15,

miatt támadta az irányadó kritika¹⁶⁷ – csakúgy, mint Mészölyt. *Az ablakmosóhoz* köthető ugyanis azon interpretációs eljárás, – ahogyan Szolláth Dávid a problémát részletesen tárgyaló tanulmányában fogalmaz – az „egzisztencializmus mint vád”,¹⁶⁸ melyet Pándi Pál *A tagadás tagadása* című, a darab ideológiáját kritizáló írása¹⁶⁹ indította el. Ezen értelmezési mód miatt Mészöly művei hosszú ideig nem jelenhettek meg nyomtatásban.¹⁷⁰ A szerző írásainak közzélése csak *Az atléta halálával* vette kezdetét.¹⁷¹

A fentiekből tehát kitűnik: az 1960-as évek irodalmában (akárcsak a filmművészetben) meghatározó a példázatoság; vagy ahogyan a *Magasiskola* kapcsán Szentesi Zsolt fogalmaz: „a parabola – elsősorban »tisztá« formájában – a magyar irodalom alakulástörténetében [...] a hatvanas években lesz jellegzetes műfajja”.¹⁷² Az azonban, hogy mit érthetünk az 1950-es évek végi, 1960-as évekbeli parabolák úgynevezett „tisztá formája” alatt, kevésbé, illetve sok esetben csak implicit módon meghatározott.

Szegedy-Maszák Mihály definíciószerű megfogalmazása a parabola mibenlétét a következőképpen foglalja össze: „valamely példázat akkor egyértelműsíthető, ha magánbeszédszerű a zárlata, befejezése egyetlen magatartást helyesel, végszavai maximszerűen foglalják össze a történet jelentését [...] a többértelműség mindig rombolja a példázatszerűséget”.¹⁷³ A vizsgált évtized – Györffy által is említett – szociális-etikai normákat a középpontba állító példázatainak esetében a definíció adekvát. A meghatározás azonban távol áll az elgondolástól, miszerint *Az atléta halála* vagy a

https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch51.html.

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ SZOLLÁTH Dávid, „Az egzisztencializmus mint vád és a Camus-hasonlat a Mészöly-kritikában”, *Jelenkor*, 1. sz. (2002), hozzáférés: 2019.08.15,

<http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/2002-1.pdf>.

¹⁶⁹ PÁNDI Pál, „A tagadás tagadása. Vita egy írói állásfoglalással”, *Élet és Irodalom*, 7–8. sz. (1963).

¹⁷⁰ „A Pándi-típusú kritika az ötvenes évek végén és a hatvanas években sikeresen (és újra) kirekeszti Mészölyt az irodalom területéről” – SZOLLÁTH, „Az egzisztencializmus mint vád...”, hozzáférés: 2019.08.15, <http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/2002-1.pdf>.

¹⁷¹ Mészölynek ez idő alatt két mesekötete jelenhetett meg:

MÉSZÖLY Miklós, *A hiú Cserép-királykisasszony* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 1964).

MÉSZÖLY Miklós, *Az elvarázsolt tűzoltózenekar. Mesék kicsiknek és nagyoknak* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 1965).

¹⁷² SZENTESI Zsolt, „Az autentikus létezés lehetőségei a választás jegyében”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3–4. sz. (2006), hozzáférés: 2015.09.15,

http://epa.oszk.hu/00000/00001/00433/pdf/ITK_EPA00001_2006_03-04_392-415.pdf.

¹⁷³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1994), 101., hozzáférés: 2019.08.15,

<https://reader.dia.hu/epub-reader.html?token=73VDWxmkoAniCemsi03eIYHkFWvjhKfRrA>.

Saulus parabolikusnak tekinthető. Az író regényei e kritériumoknak nem felelnek meg, mivel a Mészöly-szövegeket jellemző elbeszélői kétely, többszólamúság éppen *Az atléta halálával* jelenik meg az életműben.¹⁷⁴ A recepció bevett megállapítása, hogy a szerző „elsőik között próbálkozott a magyar elbeszélés határainak kitágításával”,¹⁷⁵ a magyar prózát megújító Mészöly-írás ellenpontja volt az úgynevezett „hagyományos” technikával megformált szövegeknek. Béládi Miklós 1981-ben a következőket írja az 1960-as évek Mészöly-műveiről: „a történet természete iránt sem a »társadalmi«, »társadalom-kritikai« témaválasztásban, sem az értelmezésbeli azonosságok-azonosíthatóságok felmutatásában nem tett eleget a »kor-szerűség« kétes eszméjének. [...] Mészöly nézőpontváltásainak, kivált a hatvanas évek első felében, az volt a lényeges megkülönböztető jegye, hogy felszámolta a nézőpont nyugodt, szilárd öntudatát, és a biztos tudás helyébe a bizonytalanságot ültette”.¹⁷⁶

Úgy látom, a műfaj történeti vizsgálódás felülírhatja azt a – magyar irodalomtörténet-írásban meghatározó – elképzelést, miszerint a többszólamúság és a példázatosság viszonya feszültségként írható le. A példázatnak ugyanis sajátja az ambiguitás, s hogy többféle olvasati módot kínál fel. Egyetértően idézem ezért Szolláth Dávidot, aki a *Saulus* kapcsán hangsúlyozza, hogy a regény az allegorikus és az ironikus olvasatra is lehetőséget nyújt.¹⁷⁷ Olasz Sándor megállapítását is itt említem, miszerint az évtized parabolaregényeinek vizsgálata során nem csak azok didaktikus jellegét kell hangsúlyozni, mivel a prózaelméleti irodalom éppen a parabolában fedezi fel az úgynevezett metaforikus próza gyökereit;¹⁷⁸ fontos megállapításként jegyzem továbbá Thomka Beáta monográfiájának sorait, miszerint „[a] parabolának nem csak allegorikus

¹⁷⁴ „az egész Mészöly-opuszt az ontológiailag, kompozicionálisan és nyelvképző, nyelvalkotó struktúrájában is jellemző *elbeszélői kétely* fogalmának – mint írói problémának – a következményeivel Mészöly nagyobb ívű szerkezetben először *Az atléta halálában* számolt.” – NAGY Boglárka, „Egy séta törmelékei» – *Az atléta halála körül*”, *Jelenkor*, 1. sz. (2002): 115. Kiemelés az eredeti szövegben.

¹⁷⁵ BÉLÁDI Miklós, „Jelkép, lélekrajz, tárgyiasság”, in *A magyar irodalom története 1945–1975*, szerk. BÉLÁDI Miklós és RÓNAY László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), hozzáférés: 2019.08.15, <http://mek.niif.hu/02200/02227/html/03/552.html>.

¹⁷⁶ BÉLÁDI Miklós, „Az epika megtisztítása és felvezetése”, *Jelenkor*, 1. sz. (1981): 3, hozzáférés: 2019.08.15, <http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/1981-1.pdf>.

¹⁷⁷ SZOLLÁTH Dávid, „A példázatosság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában”, *Jelenkor*, 10. sz. (2002), hozzáférés: 2019.08.15, <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/252/a-peldazatosság-az-allegorizáló-olvasás-es-a-kultusz-kérdései-a-meszoly-es-az-ottlik-kritikában>.

¹⁷⁸ OLASZ Sándor, „A magyar status preasens felvételei”, in OLASZ Sándor, *Mai magyar regények. Poétikai változatok fél évszázad regényirodalmában* (Budapest: Tankönyvkiadó, 2003), 59.

és moralizáló előzményei vannak. A prózai példázatosság másik jelentős forrása a metaforikusságon alapuló [...] nyelvhasználat”.¹⁷⁹ A fentiek arra engednek következtetni, hogy az 1950-es, 1960-as évek példázatos regényeinek vizsgálatakor a műfaji hagyomány és a parabola-fogalom komplexitásának figyelembevétele szükséges. Állításom szerint tehát a *Magasiskola*, *Az ablakmosó*, a *Saulus* és *Az atléta halála* elemzésekor sem csupán azt a felfogást kell szem előtt tartani, amely alapján a példázat egy jelentés, tétel megerősítésére szolgál, hanem tekintettel kell lenni azokra a megállapításokra, amelyek a műfaji változásokkal foglalkoznak.

¹⁷⁹ THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1995), hozzáférés: 2019.08.15, http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szakirodalom/meszoly_thomka_meszoly_miklos.xhtml.

2. EPISZTEMOLÓGIAI ÖSSZEFÜGGÉSEK: A PÉLDÁZA ARCHITEXTUSA ÉS A *MODERN PARABOLA*

A következőkben vázolt műfajtörténeti narratíva a parabola szerkezeti eltéréseinek, funkcióváltozásainak, a hermeneutikai eljárások különbségeinek irodalomtörténeti-episztemológiai összefüggéseit mutatja. Az alábbiakban a zárt és nyitott szerkezetű példázat fogalmi kettősét terminusként használom. Emiatt joggal érhet az „esszencializmus”¹⁸⁰ vádja, azonban a dichotomikus felosztás, mely egyes életművek és munkák vizsgálatával tovább differenciálható, a különbségek szemléltetésének feltétele. Fontosnak tartom leszögezni, hogy a zárt és nyitott szerkezetet nem „időjelölőnek” tekintem; ugyan azt a tézist erősítem, miszerint utóbbi jellemzően a modernitáshoz köthető, hangsúlyozom: természetesen azt megelőzően is találkozhatunk többértelműségen, elliptikusságon alapuló parabolákkal, a 20. századi szövegek esetében pedig zárt szerkezetekkel.

A műfajelméleti munkákat tekintve konszenzuális megállapítás, hogy a fabulákat, erkölcsi példázatokat, a felvilágosodás kori parabolákat illetően a célzatosság kívánalma, a morális tanítás elérése fontos összetevő. E mediatív műfajok általában egy absztrakt tézist narrativizálnak, egy erkölcsi kérdést explicit módon állítanak a középpontba. A parabola alakzattani leírása szerint az exemplummal és a fabulával rokon,¹⁸¹ melyek az erkölcsi vagy vallásos tanítást megfogalmazó epikus műfajok. A szövegtípusok retorikai szerkezete a következőképpen írható le „a forrás megnevezése után következett a történet elbeszélése, amelyet az erkölcsi tanulság megfogalmazása zárt”.¹⁸² Ennek iskolapéldája az ezópuszi vagy la fontaine-i fabula, melyekben egyértelműen megfogalmazódik egy végkövetkeztetés: a tanulság. Szemléletes példaként lássuk Ezópusz *A róka és a majom* című fabuláját.

„Az oktalan állatok gyűlésén a majom táncra perdült, és olyan tetszést aratott, hogy királlyá választották. A róka megirigyelte ezt tőle, és amikor felfedezett egy csapdában lévő húsdarabot, odavezette a majmot. Azt mondta neki, hogy kincset

¹⁸⁰ Richard RORTY, „Heidegger, Kundera, Dickens”, ford. BARABÁS András, in Richard RORTY, *Heideggerről és másokról* (Pécs: Jelenkor Kiadó), 1997, 98.

¹⁸¹ SZATHMÁRI István, szerk., *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve* (Budapest: Tinta Kiadó, 2008), 225.

¹⁸² Uo.

talált, de nem magára gondolt, hanem királyi tiszteletajándékul neki szánta, és biztatta, hogy vegye el. Az meg gyanútlanul odament, és a csapda meg is fogta. Ahogy vádolta a rókát, amiért cselet vetett neki, az így válaszolt:

– Majom, hát ilyen ésszel akartál uralkodni az oktalan állatok fölött?

Ugyanígy azok, akik vigyázatlanul fognak bele valamibe, nemcsak bajba jutnak, de még nevetségessé is válnak.”¹⁸³

Az argumentációs eljárásokra¹⁸⁴ épülő példázatos szövegkonstrukció Paul Ricœur szerint a metafora alakzatát mozgósítja: a történet „egy narratív forma összekapcsolása egy metaforikus folyamattal”.¹⁸⁵ Gelencsér Gábor, aki Györffyhez hasonlóan intermediális vizsgálódásokat folytat, *Jancsó és a hetvenes évek parabolái* című tanulmányában a metaforaképzést, pontosabban a történetek jelentésszintjeit illetően fontos megállapításokat tesz. Gelencsér hangsúlyozza: a parabola célja, hogy „a konkrét jelentés mögött megjelenjen egy olyan »metajelentés«, amelyre az elbeszélés- és ábrázolásmód minduntalan utal, de nem téveszthető össze az elsődleges jelentéssel, illetve »nem cserélhetnek helyet«”.¹⁸⁶

A műfaj történeti vizsgálódásokat tekintve elmondható, hogy a felvilágosodás kori paraboláknál a jelentésszintek általában elválnak. Ezen alkotási módszert mintázza Gotthold Ephraim Lessing *A három gyűrű meséje* című (a *Bölcs Náthán*ba ékelt) története, amely a felvilágosodás eszméit, a vallási toleranciát hirdető írás, s az egyik legtöbbször citált 18. századi parabola. A tanmese a harmadik keresztes hadjárat idején játszódó drámai költemény központi szöveghelyén hangzik el. A muszlim uralkodó, Szaladin – aki korábban megkímélte annak a templomos lovagnak az életét, aki Náthán lányát kimentette a tűzvészből – a szöveg címszereplőjének felteszi a kérdést: melyik az igazi vallás. Náthán válasza egy parabola, mely beékelt történetet ezúttal röviden érdemes felidézni.

¹⁸³ EZÓPUSZ, „A róka és a majom (I.)”, ford. Sarkadi János, in *Lakoma: A görög–latin próza mesterei*, szerk. SIMON Róbert (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1974.), 7.

¹⁸⁴ Az érvelés felépítését tekintve megkülönböztethetünk egymástól *exemplum similit*, *exemplum impart* és *exemplum contrariumot*, lásd: SZATHMÁRI, szerk., *Alakzatlexikon...*, 226–227.

¹⁸⁵ Paul RICOEUR, *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása. Bibliai hermeneutika* (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1995), 54.

¹⁸⁶ GELENCSÉR Gábor, „Politikai poétika. Jancsó és a hetvenes évek parabolái”, *Metropolis*, 3. sz. (2001), hozzáférés: 2019.08.15, <http://metropolis.org.hu/politikai-poetika-1>.

„Élt hajdanán egy ember Keleten. Volt annak egy páratlanul becses, kedves kéz adta ritka gyűrűje. [...] mind közt legkedvesebb fiára hagyta a csodás gyűrűt, s meghagyta, hogy majd aztán annak is legkedvesebb fiára szálljon át. S a gyűrű jogán, bármilyen korú, mindig csak a legkedvesebb fiú legyen a ház feje és fejedelme. [...] mikor halála elközelgett, az apa szorult helyzetbe jutott. [...] Izen titokban egy aranymívesnek, csinálná meg két mását gyűrűjének [...] Íme, sikerül a mesternek. Mikor meghozza őket, a mintagyűrűt meg nem ismeri az apa maga sem. Szólítja vígan, örvendve fiait [...] mindnek odaad egy gyűrűt, s meghal. [...] Alighogy meghal apjuk, mindenik jön gyűrűjével, mind a ház feje akarna lenni. Van per, osztozás, vádaskodás – de csak nem tudni, melyik az igazi [...] Éppúgy, ahogy mi sem tudjuk, melyik vallás az igazi.”¹⁸⁷

A három gyűrű meséje a *Bölcs Náthán*ban illusztráló szöveggént funkcionál; (Lessing saját reflexiói szerint is¹⁸⁸) a parabola célja, hogy benne az erkölcsi gondolatot „jobban bevessék az emberek lelkébe”¹⁸⁹, a történet „betöltse a meggyőzés eszközeinek funkcióját”.¹⁹⁰ Lessing – a felvilágosodás más szerzőihez, így Hebelhez, Krummacherhez vagy Herderhez hasonlóan – jellemzően zárt szerkezetű, didaktikus parabolákat alkot; míg a 20. század elejének modernista írói eltávolodnak a felvilágosodás irodalmi hagyományától, s nyitottabb szerkezetű konstrukciót hoznak létre.

Reinhard Dithmar a *Texte zur Theorie der Fabeln, Parabeln und Gleichnisse* című kötet bevezetőjében azt állítja: a parabola nemcsak a modern irodalom meghatározó műfaja, hanem a modernizmus lényegi alapvonását is felmutató szövegtípus.¹⁹¹ Theo Elm a parabola történetét és a szövegekhez kötődő hermeneutikai eljárásokat vizsgáló tanulmányában hasonló megállapítást tesz, amikor a műfaj „modernitásban betöltött

¹⁸⁷ Gotthold Ephraim LESSING, „Bölcs Náthán”, ford. LATOR László, in Gotthold Ephraim LESSING, *Drámák* (Budapest: Geopen Kiadó, 2010), 651–652.

¹⁸⁸ Reinhard DITHMAR, szerk., *Texte zur Theorie der Fabeln, Parabeln und Gleichnisse* (München: Dt. Taschenbuch, 1982), 27.

¹⁸⁹ Jevgenyija VOROBJOVA, „Megjegyzések a kispróza műfajokról. A parabola mint a »poszt-irodalom« jelensége”, ford. GORETITY József, *Jelenkor*, 11. sz. (2000): 1173.

¹⁹⁰ Uo., 1176.

¹⁹¹ „Die Parabolik ist ein bestimmendes Merkmal der modernen Dichtung.” – DITHMAR, szerk., *Texte zur Theorie der Fabeln...*, 36.

„Vielleicht kann man noch weiter gehen und sagen: die Parabolik ist nicht nur ein bestimmendes Merkmal der modernen Literatur (und zugleich ein Schlüssel zu ihrem Verständnis); sie ist auch zur Beschreibung der Wirklichkeit der Welt unentbehrlich und ein Grundzug der modernen Zeit.” – uo., 38.

sajátos funkciój[áról]”¹⁹² ír. A német nyelvű műfajtörténeti szakirodalmat áttekintve látható: a problémával számos kutatás foglalkozott.¹⁹³ Egyes hazai irodalmárok Mészölyvel összefüggésben is érintik a témát (az idézett Gelencsér Gábor, Olasz Sándor, Thomka Beáta és Szolláth Dávid mellett például Orcsik Roland vagy Szirák Péter¹⁹⁴), s közülük többen hivatkoznak V. Horváth Károly jelentős Elm-fordítására.¹⁹⁵

Az elmi koncepció szerint a műfaj megértéstörténetében egyes szerzők (például Franz Kafka, Robert Musil, Bertolt Brecht vagy Hermann Broch) írásai fordulatot hoztak. Ezen munkák a transzparens, egyértelmű, az egyetlen helyes jelentést megcélzó példázatok hagyományában cezúra helyét jelölik. A parabola ismeretelméleti műfaj, az episztéméváltás egyfajta „indikátora”, benne hermeneutikai meggyőződés fejeződik ki, s ennek következtében „egyrészt a felvilágosodás ismeretelméleti optimizmusának favoritjává vált, másrészt a 20. századi irodalom ismeretelméleti szkepszisére (Kafka) vagy gondolati igényeire (Brecht) nézve megkerülhetetlen kihívást jelent”.¹⁹⁶ Elm szerint míg a felvilágosodás parabolái az ismeretközlést, a tanulság megértését tekintik céljuknak, addig a *modern parabolák* csak felidéznek a didaxist szituációját: elhagyják „az ezópuszi morált”, „ad absurdum viszi[k] a megismerés hagyományozott magabiztosságát és magátólértetődőségét”.¹⁹⁷ Nem a német irodalmi korpuszt idézi, mégis hasonló jelenségre mutat rá Jevgenyija Vorobjova, aki szerint 1.) a 20. század parabolái sokkal

¹⁹² Theo ELM, „A parabola mint »hermeneutikai« műfaj”, ford. V. HORVÁTH Károly, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta (Budapest: Kijárat Kiadó, 1998), 115.

¹⁹³ Josef BILLEN, szerk., *Die deutsche Parabel – zur Theorie einer modernen Erzählform* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978.)

Werner BRETTSCHEIDER, *Die moderne deutsche Parabel – Entwicklung und Bedeutung* (Berlin: E. Schmidt, 1980).

Reinhard DITHMAR, szerk., *Fabeln, Parabeln und Gleichnisse – Beispiele didaktischer Literatur* (München: Dt. Taschenbuch, 1978).

Reinhard DITHMAR, szerk., *Theorien zu Fabel, Parabel und Gleichnis* (Ludwigsfelde: Ludwigsfelder Verlag, 2000).

Theo ELM, szerk., *Fabel und Parabel* (München: Fink, 1994).

Theo ELM, szerk., *Die Parabel – parabolische Formen in der deutschen Dichtung des 20. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986).

Kurt ERLEMANN, *Gleichnisse, Fabeln, Parabeln* (Tübingen: Francke, 2014).

¹⁹⁴ ORCSIK Roland, „A nyelv útvesztői Mészöly Miklós *Saulusában*”, *Tiszatáj*, 4. sz. (2004), hozzáférés: 2019.08.15, http://epa.oszk.hu/00700/00713/00152/pdf/tiszataj_EPA00713_2004_04_mell_01-11.pdf. SZIRÁK Péter, „A példázatoság fokozatai (A *Magasiskolától a Saulusig*)”, in SZIRÁK Péter, *Folytonosság és változás* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998).

¹⁹⁵ Theo ELM, „A parabola mint »hermeneutikai« műfaj”, ford. V. HORVÁTH Károly, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta (Budapest: Kijárat Kiadó, 1998).

¹⁹⁶ Uo., 107.

¹⁹⁷ Uo., 114.

inkább a szimbólum (azaz „egy sokjelentésű képes beszéd”¹⁹⁸) felé tendáltak, s eltávolodtak az allegória egyértelműségétől. Ugyanakkor a *modern parabolák* 2.) „emlékeznek” arra, hogy a „didaktikai [...] céllal rendelkező”¹⁹⁹ műfajoktól származnak; s így egyfajta „pszeudo-morált” közvetítenek.

Itt fontos hangsúlyozni: mivel a nyitott szerkezetű parabolák többfajta olvasat lehetőségét kínálják fel, nem zárják rövidre az értelmezést, olvasási módtól, befogadói attitűdtől is függ, hogy példázatként működnek-e; lásd a Szolláth Dávid által említett interpretációs stratégiákat: az allegorikus olvasók a műveknek jól beazonosítható értelmet tulajdonítottak – megnevezve „az elliptált hasonlítottat”,²⁰⁰ az ironikus/reflektáló olvasók a tanítástól eltávolodva rámutattak annak elérhetlenségére.

A parabola eredetileg rövidprózai műfaj, a 20. században ismerhetünk rá egyes jellemzőire a regényekben. Theo Elm a modern regényről mint paraboláról ír; a teoretikus azt állítja, hogy a 20. századi regényekre kimondottan jellemző a parabolikus beszédmód; bizonyos írások kifejezésformájukban és hatásmódjukban hasonlítanak a példázatokra. Itt említhető például Bertolt Brechtől a *Julius Caesar úr üzletei*, Hermann Broch *A büntelenek* című kötete, Dino Buzzatitól *A tatárpuszta*, Albert Camus *A pestise*, William Goldingtól *A legyek ura* vagy Kafka két regénytöredéke, *A per* és *A kastély*.²⁰¹

A műfaji változásokat érzékelve az elméletírók igyekeztek adekvát módon leírni a parabolák retorikai szerkezetét, közelíteni egyes trópusokhoz vagy éppen elválasztani azoktól. J. Hillis Miller például a parabolát a következőképpen határozza meg – eltávolítva a szimbólumtól, egyben hangsúlyozva paradox voltát: „a kapcsolat a parabolában adott – az irodalmi nyelven előadott »valószerű« történet – és annak jelentése között még közvetettebb, mint például a »szimbolikus« kifejezés esetében; szokásos értelmében az utóbbtól – ahogyan neve is sugallja – több értelmezést, részesedést és hasonlóságot várunk el. A parabola egyik német elnevezése *Gleichnis*, hasonlóság [...] A parabola paradoxonja az, hogy egy olyan hasonlóság, amely egy nyilvánvaló nem-hasonlóságon alapul: nem-hasonlóságon aközött, ami adott, meghatározott és aközött,

¹⁹⁸ Jevgenyija VOROBJOVA, „Megjegyzések a kisprózai műfajokról. A parabola mint a »poszt-irodalom« jelensége”, *Jelenkor*, 11. sz. (2000): 1176.

¹⁹⁹ Uo., 1178.

²⁰⁰ SZOLLÁTH Dávid, „A példázatoság, az allegorizáló olvasás...”, hozzáférés: 2019.08.15, <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/252/a-peldazatosag-az-allegorizalo-olvasas-es-a-kultusz-kerdesei-a-meszoly-es-az-ottlik-kritikaban>.

²⁰¹ Theo ELM, *Die moderne Parabel* (München: Wilhelm Fink Verlag, 1981), 192.

ami semmilyen értelemben nem határozható meg közvetlenül. A parabolikus »használó« annyira nem-hasonló is egyben, hogy interpretáció vagy kommentár hiányában a jelentést az olvasó vagy a hallgató teljesen elvétheti”.²⁰² Morton W. Bloomfield pedig arra mutat rá, hogy Kafka parabolaregényei hermetikusak s egyben allegorikusan-szimbolikusan is olvashatók; bennük a jelentésrétegek nem fejthetők fel egyértelműen: „azt mondjuk, hogy [Kafka és Golding] szimbolista (vagy allegorizáló), bár rendszerint nincs két olyan kritikus, aki egyetértene azt illetően, hogy regényeik mit szimbolizálnak”.²⁰³

A kafkai rövidtörténet a nyitott szerkezetű parabola reprezentánsa. A szakirodalom *A hasonlatokról, A fegyencgyarmaton, a Gracchus, a vadász, a Kereszteződés* vagy az *Egy családapa gondja* mellett leginkább *A törvény kapujában* idézi, mely Hansen-Löve szerint magának az értelemalkotásnak a „meta- és megahasonlataként”²⁰⁴ is olvasható. Az elbeszélés (a lessingi történethez hasonlóan) egy nagyobb textusban, *A perben* kap helyet, e történetnek azonban nem célja az egyetlen, összefüggő értelem megteremtése. A parabola „értelmezési csapdája”,²⁰⁵ hogy az interpretáció folyamán egy ellentmondásos rendszer szerint kezdünk el gondolkodni. A vidékről jött ember saját, kimondottan számára kijelölt kapujának nyitott bejáratán bármikor beléphet, csak éppen akkor nem, amikor kérdezi; a törvénynek pedig ugyan „mindig, mindenki számára elérhetőnek kell lennie”,²⁰⁶ mégis örök tiltják megismerését. E hermeneutikai problémát mutatja *A per* papjának a parabolához (pontosabban héber megfelelőjéhez, a *masalhoz*) és annak eltérő magyarázataihoz fűzött megállapítása: „valaminek a helyes értelmezése és ugyanannak a dolognak a félreértelmezése nem zárja ki teljesen egymást”.²⁰⁷ Ahogyan a következő idézetből kitűnik, Josef K. nem tudja követni ezt az interpretációs logikát, így nem érhet

²⁰² „The correspondence between what is given in parable – the »realistic« story represented in a literal language – and its meaning is more indirect than is the case, for example, in »symbolic« expression, in the usual meaning of the latter, where, as the name suggests, one expects more of interpretation, of participation, and of similarity. One German name for parable is *Gleichnis*, »likeness«. [...] The paradox of parable is that it is a likeness that rests on a manifest unlikeness between what is given and what cannot by any means be given directly. A parabolic »likeness« is so »unlike« that without interpretation or commentary the meaning may slip by the reader or listener altogether.” – J. Hillis MILLER, *Tropes, parables, performatives* (Durham: Duke University Press, 1991), 136. Az idézetet saját fordításban közlöm.

²⁰³ „we say that they are symbolists (or allegorists), although usually no two critics can agree as to what is being symbolized in their novels.” – Morton W. BLOOMFIELD, „*Allegory as Interpretation*”, *New Literary History*, 2. sz. (1972): 309. Az idézetet saját fordításban közlöm.

²⁰⁴ Aage A. HANSEN-LÖVE, „A törvény kapujában”, ford. KERÉKES Amália, in *Interpretációk: Franz Kafka regények és elbeszélések*, szerk. Michael MÜLLER (Budapest: Lava Kiadó, 2006), 99.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ Franz KAFKA, *A per*, ford. SZABÓ Ede, hozzáférés: 2019.08.15, <http://mek.oszk.hu/07100/07123/07123.htm>.

²⁰⁷ Uo.

el a morális tanításhoz: „[t]úlságosan fáradt volt ahhoz, hogy a példázat minden következtetését levonhassa, a történet szokatlan gondolatmenetre kényszerítette; nem tudott mit kezdeni e nem valóságos dolgokkal, ezeket inkább a bírósági hivatalnokok társasága beszélhette volna meg. Az egyszerű történet formátlanná dagadt”.²⁰⁸

A műfajtörténeti narratíva nem kevésbé jelentős szerzője Bertolt Brecht. Az író az 1930-as évektől haláláig publikálta a Keuner-történeteket, melyek 1967-ben álltak össze köteté. A *Geschichten vom Herrn Keuner* kötet Akárki figurája²⁰⁹ nem közvetít egyértelmű észmaximát, és a szövegépítkezés sem célelvű. Példaként álljon itt *A célszerűség* című írás.

„K. úr a következő kérdéseket tette fel:

»A szomszédom minden reggel feltesz egy lemezt a gramofonra. Miért a zene? Mert tornázik, hallom. Miért tornázik? Mert erőre van szüksége, mondja. Mihez kell az erő? Városbéli ellenségeit kell legyőznie, mondja. Miért kell ellenségeket legyőznie? Mert enni akar – így a szomszédom.« Miután K. úr végighallgatta, hogy a szomszédja zenét játszik, hogy tornázzon, tornázik, hogy erős legyen, erős akar lenni, hogy agyon tudja ütni ellenségeit, agyonüti ellenségeit, hogy ehessen, feltette a kérdést: »De miért eszik?«²¹⁰

A brechti parabola jól példázza a nyitott szerkezetű konstrukciót. A szerzőnél egy ellentmondásos morál áll a középpontban,²¹¹ vagy ahogyan Heiner Müller írja: a Keuner-figura „bevezetésével a moralitás [...] kiszáradásnak indul”.²¹² A fent említett művek tehát olyan recepciós tevékenységet indítottak el, amely a parabolákról alkotott megállapítások revideálását eredményezte – érdemes tehát ennek fényében vizsgálni az 1960-as évek példázatos regényeit.

²⁰⁸ Uo.

²⁰⁹ Weiss János szerint a Keuner bizonyos német dialektusokban a Keiner (senki) szóhoz hasonlít, s a név a görög „koinon” (általános, mindenkit érintő) szóból származtatható. „Ha összekötjük ezt a kétféle jelentést, akkor Keuner úr a közösség képviselőjeként (vagyis általános alanyként) lép elénk, akinek személyes vonásai lényegtelenek.” – WEISS János, „Ki volt Keuner úr, és mit tanított?”, in Bertolt BRECHT, *Keuner úr történetei* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2000), 97.

²¹⁰ Uo., 10.

²¹¹ Uo., 105.

²¹² Weiss János idézi uo.

3. MŰFAJI VARIÁCIÓK

Sánta 1963-as regénye a moralizáló parabola mintapéldája. A maximaszerű zárlatot irányzó, didaktikus példázatok – amint azt a III/2. alfejezet kifejtette – rendszerint szociális-etikai normákat állítanak a művek középpontjába, a szöveg poétikai sajátosságai alárendelődnek a célelvű történetvezetésnek. A Sánta-szöveg elemzői a regény tételelességét²¹³ jelölik meg az értelmezések elsődleges tárgyaként,²¹⁴ mely recepciós eljárás is mutatja – az egyedi poétikai jellegzetességeket *Az ötödik pecsét* elemzése során háttérbe szorító – didaxis működésmódját.

A modern próza „haszonnal elsajátítható vívmányai”-nak²¹⁵ alkalmazását elkerülő Sánta-mű cselekményszerkezete, fabuláris elemei egyszerűen leírhatók. A cselekményt másfél napba sűrítő regény első fejezetében a kocsmai beszélgetés keretei közt felvonultatott, röviden jellemzett szereplőket ismerhetjük meg: Béla kollégát, a vendéglőst; a három gyereket özvegyként nevelő Gyurica Miklós órasmestert; Kovácsot, az asztalost és a Svung úrnak becézett Király könyvügynököt. A szereplők a csapongó társalgás során – egy új vendég, a Don-kanyarban lerokkant fényképész, Keszei Károly megérkeztét követően – morális kérdésekben foglalnak állást. A regény szereplőit illetően nem észlelhető a kidolgozott egyénítés szerzői eljárása; a karakterek egy-egy tipikus világlátást közvetítenek. A karakterelemzés alkalmával ezért is hangsúlyozhatja Sánta monográfusa a típusbemutatásra törekvő szereplőformálás elvét: „[a] kisközösség viszonylag erős egyneműségének több funkciója van. Egyrészt: Sánta itt a típust kívánta bemutatni: egy magatartás- és gondolkodásformát, amely társadalmi általánosság érvénnyel is rendelkezik [...], az alakok erős egyénítése itt az írói szándék ellenére

²¹³ „*Az ötödik pecsét* már azt is vállalja, hogy a tételelesség határán egyensúlyozzon. Világa mintegy előre megszerkesztett és gondolati tételeket igazol.” – BÉLÁDI Miklós, „Sánta Ferenc: *Az ötödik pecsét*”, *Kritika*, 4. sz. (1963): 58.

²¹⁴ Béládi Miklós 1965-ös, *Kritikában* megjelent elemzése *Az ötödik pecsét* kompozíciójának jellemzésekor a didaktikus parabola ideáltipikus szerkezeti sajátosságait vázolja: „Sánta könyve [...] elbeszélést és *tételelességet* forraszt egybe; a maguktól beszélő jelenetek *teleologikus megszerkesztettség*gel követik egymást. Az epikai szerkezet mindegyre átjátszik a tételes szerkezetbe; a hősök magukért is megálló, reális kiterjedésű emberek, de egy nyomatékos írói terv parancsai szerint is mozognak. Az életanyagba beleszövődik az író világát kérdező és magyarázó életkonceptiója. Az életkonceptió nemcsak átdereng az epika szövetén. Egyre fokozódó hangsúlyt kap, majd a befejezés nagy zárójelenetében magához ragadja, váratlanul és annál hatásosabban a főszerepet is. Túlzással élve: a regény a befejezésért íródott, a négy szereplő azért kelt életre, hogy az írói elgondolást a befejező részben igazolja.” – BÉLÁDI Miklós, „*Az ötödik pecsét* értelmezéséről”, *Kritika*, 6. sz. (1965): 43.

²¹⁵ BÉLÁDI, „Sánta Ferenc: *Az ötödik pecsét*”, 57.

jöhetne csak létre.”²¹⁶ Gyurica órásmester, Béla kolléga, Svung úr, Kovács és Keszei kocsmai beszélgetését a bevezető fejezetben a mindentudó narrátor kommentárja szakítja meg – az elbeszélő a történet teleologikus jellegére előzetesen is felhívja a figyelmet.²¹⁷

A regény kulcsjelenete a szereplők értékrendjének, morális preferenciáinak vázolását követően ágyazódik a regénybe. A második fejezetben Gyurica órásmester egy morális dilemmát felvető történetet mond el, a Lucs-Lucs szigetén zsarnokoskodó Tomoceanszkatiti és a rabszolga Gyugyu hatalmi viszonyát vázolja.

„Gyugyu közönséges rabszolga Lucs-Lucs szigetén, ennek a Tomoceanszkatitinek az uralma alatt [...], nyelvét kivágták, de az annyira hétköznapi dolog volt, hogy Gyugyu maga sem csinált belőle különösebb tragédiát [...]. Amikor a lányát elvették tőle – tizenegy éves gyönyörű gyermek volt, Tomoceanszkatiti kapta ajándékba Gyugyu gazdájától –, akkor sírt egy sort. [...] Aztán – két évvel később – elvitték a kisfiát is. Gyugyu gazdája kedveskedett vele Tomoceanszkatiti udvarnagynak, egy élvezeteg öregúrnak. Gyugyu fájdalma óriási volt – de az idő ment tovább, és be kellett látnia, hogy ez így történik majd halála napjáig, és nem lesz szabadulás belőle. [...] Tomoceanszkatiti mindenben pontosan az ellenkező életet élte, mint a szerencsétlen Gyugyu! [...] Elég, ha annyit mondok: nem átkoztak még embert annyian, mint ezt a fickót! S ez így rendben is volna, ha nem lenne a dolognak egy plánéja. Még hozzá igen jelentős plánéja. Tomoceanszkatiti ugyanis meg volt győződve afelől, miszerint ő a világ legrendesebb embere! Annak tartotta őt szülőanyja – míg le nem fejeztette őt is –, és annak tartották a gyermekei is. [...] Tomoceanszkatitinek nem volt egy szemernyi lelkiismeret-furdalása sem, mert korának erkölce szerint cselekedett!”²¹⁸

²¹⁶ VASY Géza, *Sánta Ferenc* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), hozzáférés: 2019.08.18, https://reader.dia.hu/document/Vasy_Geza-Santa_Ferenc-9320.

²¹⁷ „Az olvasó nyilván tisztában van már azzal, hogy dacára az olyanfajta megszólításoknak, mint Kovács úr, uram, és kedves barátom, meg a gyakori és különböző udvariaskodások, mint: ha engedi megjegyezmem, ha szabadna a figyelmét kérnem és hasonló, tehát ezek ellenére olyan társasággal van dolga, melyben régóta ismeri mindenki egymást. [...] S ha úgy követjük e pár ember beszélgetését, mint azt az eddigiekben is tettük, akkor az éppenséggel a nagyon célszerű – a végén kiderül majd, hogy mennyire szükséges – hűség kedvéért történt.” – SÁNTA Ferenc, *Az ötödik pecsét* (Budapest: Magvető Kiadó, 1982), 76–78.

²¹⁸ Uo., 89–95.

Gyurica ezután felveti *Az ötödik pecsét* cselekményét meghatározó, központi kérdést: a kocsmai beszélgetés résztvevői, ha választhatnának, elnyomott és megalázott, ám morálisan feddhetetlen Gyugyuként vagy tetteinek erkölcsi tényezőire reflektálni képtelen Tomoceanszkatitiként születnének újra? *Az ötödik pecsét* beágyazott parabolája a regénycselekményt meghatározó gravitációs pont. A Gyugyu és Tomoceanszkatitit története által felvetett kérdés a szereplők elméleti döntéskényszerét eredményezi: érvelésük szerint Gyurica, Kovács, Király és Béla (a karakterek eltérő indoklásai és személyes motivációi alapján) Tomoceanszkatitiként születne újra, egyedül a fényképész Keszei választja Gyugyu sorsát. A későbbi fejezetekbe foglalt cselekmény és a szereplők megnyilvánulása az egyéni válaszok viszonylatában, az etikai példázat összefüggésében értelmeződik; *Az ötödik pecsét* következő fejezetei visszatérően idézik fel az órásmester példázatát.²¹⁹

Amint Keszei a példázatra adott – fényképész számára etikátlan reakcióként értelmezett – válaszok megtorlásaképp a nyilaspárti körzeti irodában feljelenti az asztaltársaságot, a didaktikus történet fordulatot vesz. A csekély poétikai nóvummal²²⁰ elbeszél regénycselekmény a 9. fejezetben a szereplők megkínzásának és vallatásának jelenetét írja le. A szövegrész újra csak a – Gyugyu és Tomoceanszkatitit beékelte története által előidézett – etikai problémára fókuszál. A vallatótisztek szólamában²²¹ nem

²¹⁹ A mise en abyme sajátosságát mutató beékelte példázatot a szereplői szólamok a következőkben (3–8. fejezet) explicit módon állítják középpontba. Lásd például Kovács vívódását a 3. fejezetben („a becsületesség első követelményének eleget tettem. Nem engedtem el a fülem mellett Gyurica szakí kérdését, hanem gondolkodom rajta, és nem tudok megnyugodni, szégyenkezem vagy magyarázkodom, de nem engedtem el a fülem mellett... Egészen tehát nem vagyok gazember!” [130–131.]), Béla kolléga és a kocsmárosné megnyilvánulásait a 4. részben (159.), vagy Svung úr szólamát az 5. fejezetében („[s]zabad és nem korlátozott ember! Ez akarok lenni, mesterem! És nem ajánlom senkinek, hogy siessen ítéletet mondani felettem... Csak ne siessetek, bogaraim! Ne siessetek, mert láttalak én mindannyiótokat úgy, ahogyan itt elbeszéltem nektek! Mind erre vágytok magatok is. Mind Tomoceanszkatitit akartok lenni, és olyan mértékben tiltakoztok ellene, és olyan mértékben tagadjátok, amilyen mértékben egyre inkább rájöttök, hogy – nem lehettek már azok!” [181.]).

²²⁰ A másfél nap történéseit elbeszélő – főképp párbeszédes közlésekből és monológokból álló – szöveg nem alkalmaz egyéni, újító narratív megoldásokat. A tizenegy fejezetben kibontakozó regénycselekmény a felvezetést (1.) követően leírja a beágyazott példázatot (2.); majd egy-egy fejezetben bemutatja a korábban felskiccelte szereplők értékrendjét, motivációit (3–6, 8.). Két helyen figyelhető meg a lineáris rendet kizökkentő narrációs megoldás: a 217. lábjegyzetben említett kommentárnál, illetve a 7. és 8. fejezetben. Utóbbi szövegrészekben az események időrendje felcserélődik, mely megoldással Sánta a letartóztatás indoklását késlelteti.

²²¹ „Ami ezt a négy embert illeti, természetesen nem végezzük ki! Akkor miért hoztuk be? [...] Egyszerű: azért, hogy ez a Macák, vagy hogyan hívják, betörje az orrukát, leüsse őket, ficamítsa ki a karjukát, rúgjon a lágyékukba, maga pedig nyugodtan mondhassa azt nekik, hogy a feleségük kurva, annak ellenére, hogy minden bizonnyal jóra való és tisztességes családanyák. Hogy ez a négy ember tanulja meg, hogy magának jogában áll ezt mondani és egyáltalán bármit mondani, és jogában áll összetöretni az orrukát, kiverni a fogukat, belerúgni a veséjükbe, latornak nevezni őket, és természetesen jogában áll odamenni a vendéglőbe,

nehéz felismerni a példázattal kapcsolatos szereplői dilemmákat okozó alaptézist; s a civilruhás fogvatartó 10. fejezetben feltett kérdése – Gyurica, Kovács, Béla és Király vállalják-e, hogy engedelmességük bizonyításaképpen, a szabadulás fejében megütik a nyilasok által félholtra vert, ismeretlen férfit – ugyancsak a moralizáló parabola elméleti kérdésére adott válaszokkal összefüggésben értelmezhető. A megkínzott férfi bántalmazását egyedül vállaló Gyuricza megtöretéséről szóló regényzárlat *Az ötödik pecsét* kiinduló tézisének erősíti, mely alaptétel a hatalom és a kismember autokrata elven működő viszonyát mindvégig a regény fókuszpontjaként láttatja.²²²

A Sánta-recepció alakulástörténetét tekintve tudható, hogy az 1963-ban publikált regényt kritikával illette a kortárs kritika.²²³ Az elutasítás – amint azt Sári B. László is hangsúlyozza – azonban nem poétikai okokkal magyarázható:²²⁴ a Sánta-regény prózapoétikai szempontból (a Mészöly-parabolától eltérő módon [lásd az értekezés IV. fejezetét]) megfelelt a kor kívánalmai szerint megformált irodalmi szövegnek.

A sematizmust mutató Sánta-regénnyel összevetve Déry Tibor *G. A. úr X-ben* című munkája ugyancsak eltérő poétikai megformáltságot, különböző parabolaszervezetet mutat. 1960. január 2-án Déry Tibor a következő sorokat címezte harmadik feleségének, Kunsági Máriának a váci börtönből. „Magamról nincs mit írjak. Minden szűkül

vagy akár a lakásukra akkor, amikor az magának tetszik, és elhozhatja őket akkor, amikor az magának tetszik, hogy összeveresse a képüket! [...] Halottakat produkálni könnyű – de olyan halottakat, amelyek esznek, isznak, dolgoznak, és úgy tudják befogni a szájukat, akár egy valóságos és originál halott, az már nehezebb dolog! Magának nem komilfó hullákra van szüksége, hanem élőkre, akik úgy engedelmeskednek, és úgy fogják be a szájukat, mint a hullák!” – uo., 277–278.

²²² A kérdésről lásd *Az ötödik pecsét* recepciótörténetének fontos áttekintő tanulmányát, mely a regény diegetikus szintjeinek megkülönböztetésével vizsgálja a kritikát: „[k]étféle referencialitás működött a recepcióban: az egyik a diegézisben ábrázolt történelmi helyzetre vonatkozott (intradiegetikus referencialitás), míg a másik a regény megjelenésének idejére vonatkozta a diegézisben felmerült problémákat (extradiegetikus referencialitás). Ez a kettő keveredett a kritikai fogadtatásban [...], a kritika a hatalmi rendszer és az egyén viszonyának tisztázását használta egy extradiegetikusan referencialis értelmezési keretben.” – SÁRI B. László, *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006), 40–42.

²²³ „*Az ötödik pecsét* megjelenésekor még elég nagyarányú volt az értetlenség e regénnyel szemben is. Jónéhányan beszéltek az egzisztencialista filozófia hatásáról, az elvont, életidegen kérdésfeltevésekről, a kispolgáriságról, a pesszimizmusról s még sorolhatnánk a negatív kritikai észrevételeket. A regény félreértése elsősorban annak tudható be, hogy sokan még mindig a válságnovellák alapján ítélték meg *Az ötödik pecsét*et is. Sőt akadt, aki a novellához képest világnézeti visszaesést, még sötétebb képet látott.” – VASY, *Sánta Ferenc*, hozzáférés: 2019.08.18, https://reader.dia.hu/document/Vasy_Geza-Santa_Ferenc-9320.

²²⁴ „*Az ötödik pecsét* [...] megjelenése idején annak ellenére váltott ki heves kritikai vitát, hogy parabolaszervezete és témaválasztása minden tekintetben megfelelt a korabeli elvárásoknak. A bonyodalmakat az okozta, hogy Sánta etikailag helyesnek mondható cselekvéseket firtató parabolája a hatalomról szóló allegóriára épít” – SÁRI B. László, „Érvek az »utolsó kontextus« mellett”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. sz. (2003): 101.

körülöttem. Egészségemben nincs rosszabbodás. Regényemen dolgozom, ez tart a víz fölött, körülbelül 400 nyomtatott oldal van meg, még 40–50 hiányzik”.²²⁵ A levélben említett szöveg az író 1960. április 1-jei szabadulása előtt befejezett, *Az ötödik pecséttel* csaknem egyidőben, 1964-ben publikált *G. A. úr X-ben*. A kötet nem csak szerzői aspektusból jelentős. A parabolaregény ugyan a Déry-œuvre kevésbé olvasott darabja, a hosszú évtizedeken keresztülhúzódó, eltérő poétikai irányultságokat mutató, ellentmondásos írói pályának mégis vitathatatlanul fontos része. A Déry-kutatás²²⁶ ugyanakkor alig foglalkozik a regénnyel. A szöveg politikai áthallásait dekódolni igyekvő kortárs kritikán, illetve egy-egy hatástörténetre, architextuális elemekre összpontosító, keletkezés- és kiadástörténetet is vizsgáló interpretáción túl²²⁷ kevés elemzés született a szövegről. A Déry-életmű alakulástörténetében a regény cezurális; azt a pontot jelöli, ahol poétikai fordulat, szemléletváltás következett be. Az avantgardista kezdetek és a legjelentősebbnek tartott realista törekvések után, az 1950-es évek végén Déry új típusú prózapoétikát működtet. A disztópia műfaja és az utalásos, példázatos beszédmód lehetőségeit kiaknázó *G. A. úr X-ben* az írói eszköztár addig nem ismert elemeit mutatja.

1958-ban Déry az 1934-es bécsi munkásfelkelésről ír színdarabot²²⁸ (*A magyar lány*), 1958 őszéig életrajzi feljegyzéseiben dolgozik,²²⁹ s eztán kezd a *G. A. úr X-ben* megírásához. Feleségéhez szóló leveleiben formálódó szövegének fontosságáról ad hírt: „[a]mi időt s erőt most munkára tudok fordítani, azt az új regényem foglalja le, mely jobban érdekel, mint a darab, gyakran el is szórakoztat, néha még meg is tud nevetetni. Körülbelül 100 nyomtatott oldal van meg, lassan megy, de azért zötyög előre. 300 oldalra

²²⁵ DÉRY Tibor, *Három asszony. Déry Tibor levelezése feleségeivel* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995), 153.

²²⁶ „Három főbb kutatási terület különíthető el. A Déry-kutatásokat általában megalapozó Déry-filológia és szövegkiadás (lásd a *Déry-archívum* sorozatcímmel ellátott, tizenhét kötetesre tervezett, a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában folyamatosan megjelenő Déry-hagyaték kiadását Botka Ferenc műhelyében), a háború utáni irodalompolitika történetének kutatása (csak néhány példát említve: Botka 1994b; Standeisky 1996; Standeisky 2005), az avantgárdkutatás (itt is csak egy-két példát említve: Moncorgé 1995; Derék 1992; Derék 1998; Seregi 1998). Természetesen szép számmal vannak ezekbe a kategóriákba nem sorolható irodalomtörténeti publikációk, és van néhány olyan is, amely a korábbi értelmezési hagyomány továbbélésének tekinthető.” – SZOLLÁTH Dávid, „A kritikai realizmus modernizálásának és elkötelezésének nehézségei”, in *A magyar irodalom története III.*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 364.

²²⁷ Itt említendő például: EGRI Péter, *Kafka- és Proust-indítások Déry művészetében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970); KISS Endre, „... a romházak mögül felkelt a hold...» *G. A. úr X-ben* – negatív utópia a létező szocializmusról”, in *Mérlegen egy életmű*, szerk. BOTKA Ferenc (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003); VASY Géza, „*G. A. úr X-ben* – és nálunk. Keletkezés-, kiadás- és fogadtatástörténeti vázlat”, in *Mérlegen egy életmű*, szerk. BOTKA Ferenc (Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003).

²²⁸ DÉRY Tibor, *Börtönnapok hordaléka* (Budapest: Múzsák, 1989), 11.

²²⁹ Uo., 15.

tervezem, de nem itt szeretném befejezni. Műfaja? – meghatározhatatlan, egy szatirikus lázalom”.²³⁰

A szatirikus lázalomként definiált kötet a műfaji elemeket tekintve disztopikus regény. Déry a zsánert ötvözi a pamflet, a Jedermann szerepeltető példázat és a pikareszk jellegzetes vonásaival. A *G. A. úr X-ben* a címszereplő „külföldi útjáról”, X. inverz világában megélt abszurd tapasztalatairól ad hírt. G. A. útja – a műfaji pluralitást, a regény polifonikusságát²³¹ némiképp ellenpontosza – lineáris történésként írható le. G. A. történetét az X-be tartó vonatúttól kezdődően a távozásig követhetjük. Déry bevezetőjében²³² a főszöveget a magyar irodalmi moderniségből jól ismert²³³ eljárás szerint szituálja: a fiktív eseményeket reális kontextusba helyezi, talált szöveggént adja közre. Előszavában arról értesít bennünket, hogy a főszövegben olvasottak régi iskolatársa²³⁴ útijegyzetei: „[e]gy könyvet nyújtok át az olvasóközönségnek, melynek kézírata kerek húsz évig hevert fiókomban. Szerzője G. A. barátom s volt osztálytársam a pesti Markó utcai gimnáziumban, azzal a határozott kívánsággal juttatta el hozzám, hogy elolvasása után semmisítsem meg”.²³⁵ Déry ezzel – ha nem is vonja kétségbe az *inszenírozott diskurzust*²³⁶ – elmosza a fikciós szintek határát.

A bevezetőben olvasottak szerint G. A. szövegének közreadója (maga Déry) a kézirat első négy, kitépelt oldalát már nem olvashatta – épp azokat a lapokat, melyek az X-be tartó út leírását rögzítik. A városba vezető nyomok eltüntetése is elősegíti a disztopikus, idegen regényvilág megteremtését. X. rideg, kietlen, fémtörmelékektől teli,

²³⁰ DÉRY Tibor, *Déry Tibor levelezése. II/C. 1956–1960*, kiad. BOTKA Ferenc (Budapest: Balassi Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010), 329.

²³¹ A regényég szerkezeti rétegzettségére Kiss Endre mutatott rá. Kiss a műben több „részregény” együttesét véli felfedezni: „[a]kár öt, akár csak három részregényre kívánjuk osztani a *G. A. úr X-ben*, a regény új típusú lineáris pluralizmusa megoldást jelent a regény sajátos és szinguláris műfaji tipológiai problémájára” – KISS Endre, „»... a romházak mögül felkelt a hold...« – G. A. úr X-ben – negatív utópia a létező szocializmusról”, in *Mérlegen egy életmű*, szerk. BOTKA Ferenc (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003), 135.

²³² A regény bevezetőjének egy másik változata angolul a *The New Hungarian Quarterly*-ben, magyarul a *Jelenkor*-ban jelent meg. A kötetben módosítva publikált zárlat figyelmet érdemel: „[a] jegyzetek 1957-ben kerültek a kezembe, három évet fordítottam rá, hogy sajtó alá rendezzem őket” – írja az 1957-ben börtönbe zárt, 1960-ban szabaduló Déry. DÉRY Tibor, „G. A. úr jegyzetei”, *Jelenkor*, 12. sz. (1963): 1107–1114.

²³³ Vö.: Babits *A golyakalifájának* zárlatával (*Az író levele*) vagy Csáth *A kis Emmájának* felütésével.

²³⁴ A G. A. monogram Déry barátját, az 1922-es *A kéthangú kiáltás* kötetet is illusztráló Grósz Andort idézi; lásd: DÉRY Tibor, *Déry Tibor levelezése. I/A. 1901–1926*, kiad. BOTKA Ferenc (Budapest: Balassi Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006), 225.

²³⁵ DÉRY Tibor, *G. A. úr X-ben* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971), 7.

²³⁶ Wolfgang ISER, „A fikcionálás aktusai”, ford. KATONA Gergely, in *Az irodalom elméletei IV.*, szerk. THOMKA Beáta (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1997), 68.

állatoktól, növényektől mentes övezet. Lakosai ugyanakkor állandóan mosolygó, kedélyes, készséges alakok, infantilizált figurák.

Déry előzetes tervei szerint a kötet címe: *Óra mutatók nélkül*.²³⁷ A metafora a regény idejének abszolút relativizált voltát hivatott kifejezni. A narrátor elmondása szerint például X-ben három óra gyaloglás is olyan, mintha az ember egy helyben mozogna.²³⁸ A regény elbizonytalanított időkoordinátái összefüggnek azzal a sajátos, körkörösnek mutatkozó térkonstrukcióval, amely a szöveg egyik legérdekesebb, eddig kevés figyelmet kapó része. X. városa gumyszerű,²³⁹ állandóan változó, centrum nélküli tér. Nem csak a horizontális térszerkezetre jellemző ez; a város magasba szökő, erodálódó épületei szintén labirintusszerűnek mutatkoznak. Gondolhatunk itt a Hotel Astoria kiismerhetetlen rendbe illesztett, folyton átszámozott szobáira²⁴⁰ vagy a X. kültereire: „[a] beroskadt falak törmeléke néhol emeletnyi magasságban meredeken eltorlaszolta a szűk utcákat; ha G. A. nem akart vagy nem tudott átjutni az akadályon – néha négykézláb is alig bírt felvergődni a tetejére –, hosszú kerülőkre kényszerült, melyek nemegyszer visszavezették kiinduló helyére”.²⁴¹

A város és az épületek kiismerhetetlensége, a támpontok hiánya, a mérhetetlen idő – mind G. A. létállapotának kifejezői. A címszereplő nehezen ismeri ki a folyton udvarias, mégis tartózkodó, az intim teret nem tisztelő, mégsem tolakodó X-beliek gondolkodásmódját. Déry Mann von Lande figurája újra és újra olyan szituációkba kerül, melyek előzetes elvárásait felülírják; a regényszöveg epizódjainak többsége, különösen a párbeszédes részek csattanója – visszatérő hatáselemként – a kizökentés technikáján alapul. „Hallott arról, hogy itt a szomszédban az imént nyílt utcán megöltek valakit? –

²³⁷ „a regény eredeti címe *Óra mutatók nélkül* volt, s csak később, amikor Déry megtudta, hogy Carson McCullers írt hasonló címen regényt, akkor változtatott ezen.” – VASY Géza, „G. A. úr X-ben – és nálunk. Keletkezés-, kiadás- és fogadtatástörténeti vázlat”, in *Mérlegen egy életmű*, szerk. BOTKA Ferenc (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003), 119.

²³⁸ DÉRY, G. A. *úr X-ben*, 85.

²³⁹ „Bár a hasonlatok elzsibbasztják az ember ítélőképességét, azt mondanám, utólagos jóváhagyása reményében, hogy ez a város olyan csalfa, mint a gumi. Hol kinyúlik, hol összerugaszkodik. [...] Mire az ember szélteben-hosszában felmérné, uram, addigra úgy megnő vagy összezsugorodik, hogy kezdetné megint előlről a méréseket, hál' istennek, mondanám, mert minek a méreteket ismerni? A tér- és időmérő szerkezetek csak arra valók, uram, ha ugyan vannak még ilyenek, hogy megsemmisítsék a teret meg az időt.” – DÉRY, G. A. *úr X-ben*, 77–78.

²⁴⁰ „Annyiszor kell megnyomni a csengőt, uram, amennyi a szobájának a száma. [...] Időnként – így ma éjszaka is –, hogy némi szórakozást nyújtsunk vendégeinknek, át szoktuk számolni a szálloda összes szobáit, ami sok bájos félreértésre s bohókás tévedésre ad alkalmat, ezeknek részletes ábrázolásától azonban most tartózkodom. De azt tanácsolom, uram, hogy szobájába visszatérve, ne 542-szer nyomja meg a csengőt.” – Uo., 126.

²⁴¹ Uo., 28.

kérdezte G. A. A portás szórakozott tekintetet vetett rá. – Rendkívül érdekes – mondta közömbös arccal. G. A-nak dühében fejébe szállt a vér. – A szobakulcsot kérem – mondta a portásnak hátat fordítva. Amióta X-be érkezett, még egyetlen kérdésére nem kapott egyenes választ. Mintha látó- és hallóidegei egyik napról a másikra megbénultak volna, elvesztette tájékozódó képességét”.²⁴²

G. A. ugyanakkor nemcsak Kafka vidékről jött emberére emlékeztet,²⁴³ hanem a leveleit D. T-ként szignózó Déryre. Kilincs nélküli ablak, kívülről kapcsolt villany, bolyongás a sötétben – ezen szövegelemek biztosítják a D. T. zárkája és G. A. szállodai szobája közti analogikus kapcsolatot. Az életrajzi indíttatásokra koncentráló olvasónak szembetűnő például a párhuzam a cellatárs, Kosáry Domokos elbeszélése és a *G. A. úr X-ben* következő sorai között:

„Nagyon sokat ült velem szemben, jellegzetes pózban – föltett térdekkel. Nagy spirálos füzet volt előtte, abba írt szálkás betűvel. [...] Sokat beszélgettünk a könyv témájáról. Hogy a napot befejezzem: estefelé, amikor már eleget írtunk mind a ketten, majd eloltották a lámpát, elkezdtünk sétálni a cellában. Mint mondtam, az átlagosnál hosszabb cellánk volt, így a két ágy között föl s alá sétálhattunk – és beszélgettünk”.²⁴⁴

„a szobákban nincs kapcsoló, legalábbis tudtommal nincs. A szobák elsötétítéséről, illetve kivilágításáról a szálloda központi villanytelepén gondoskodnak. Sötétedéskor rendszerint leoltják a lámpákat.”²⁴⁵

A tizenötödik fejezettől olvasható, tárgyalásról szóló leírások sem csupán Josef K. perét, hanem Déry elítélésének körülményeit is eszünkbe juttatják.²⁴⁶ A csaknem

²⁴² Uo., 95.

²⁴³ A Kafka-hatás ismert. Déry a börtönben telefonon „kérte [...] Franz Kafka *Der Prozess* című regényét, minden bizonnyal a *G. A. úr X-ben* eddig elkészült részleteivel való összehasonlítás végett” – szól a Déry-levelezéskötet közreadói jegyzete, lásd: DÉRY Tibor, *Déry Tibor levelezése. II/C. 1956–1960*, kiad. BOTKA Ferenc (Budapest: Balassi Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010), 332.

²⁴⁴ BOTKA Ferenc, szerk., *Kortársak Déry Tiborról* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994), 72.

²⁴⁵ DÉRY, *G. A. úr X-ben*, 61.

²⁴⁶ „Az 1964-ben megjelent *G. A. úr X-ben* című Déry-regény szintén általános érvényű parabola, de megértéhez lényeges adalék, ha tudjuk, íróját a szabadság és a rend viszonya a nemzeti forradalom és az ezért elszenvedett börtönbüntetés miatt foglalkoztatta, s hogy maga a mű is a börtönben született” – szól Széchenyi Ágnes (a mű referencialitását előtérbe helyező) megállapítása, lásd: SZÉCHENYI Ágnes, „Szerepkényszer: visszatérés az irodalmi és politikai nyilvánosságba”, *Alföld*, 7. sz. (2010): 53.

karikaturisztikus módon megformált, „betegesen elhízott, sérült test[ű]”²⁴⁷ ügyészek, védőügyvédek, jegyzők, a vádlottakkal azonosuló bírák és a jómódban élő rabok egy kiismerhetetlen, ellentmondásos koncepciók per résztvevői. Olyan eljárásé, amelyben – ahogyan azt az ügyész mondja – „az igazságszolgáltatás fenséges elvének a balga tények mérlegelése éppúgy ellentmondana, mint a tanúvallomások, vagy akár a vádlott vallomásának aggodalmaskodó, kicsinyes latolgatása. Tisztelt tanács, a vádlott mindig bűnös”²⁴⁸.

Déry számos alkalommal nyilatkozott arról, hogy a regény kiindulópontja egy metaforikus kép: „egy virág [...], amely fejével befelé nő a földbe [...], ebből a magból keletkezett az egész regény, ez volt az első fricska, amit a fantáziám adott ahhoz, hogy azután az egész épületet megcsináljam”²⁴⁹. A regényvilág azonban ennél összetettebb. Az első tíz fejezetben úgy tűnik, X. világa – kiszámítható módon – csakis G. A. elvárásai és az olvasói attitűdök ellen dolgozik. A későbbi szövegrészek (például a G. A. előadásairól tudósító fejezetek) azonban az inverz logikát visszaforgatják – okot adva ezzel az egymástól eltérő értelmezésekre.

A feszültség a recepcióban egyértelműen megmutatkozik. Az elemzések többségének alapvető eleme volt a szocializmus-reprezentáció vizsgálata. „Tóth Dezső szerint sem a kapitalizmus, sem a szocializmus nincs jelen a regényben, Bori Imre, Monoszlóy és Pándi szerint viszont mindegyik jelen van. Közvetett megfogalmazással Sz. Kováts és Faragó is hajlik az előszó tézisének elfogadására, de nem helyeslik ezt” – írja Vasy Géza recepciótörténeti áttekintésében.²⁵⁰ Az egymásnak ellentmondó interpretációk mutatják, hogy a *G. A. úr X-ben* rétegzett regény, nem didaktikusan példázatos munka; újraolvasása – különösen a rendelkezésünkre álló filológiai apparátusra tekintettel²⁵¹ – korántsem érdektelen.

²⁴⁷ DÉRY, G. A. *úr X-ben*, 334.

²⁴⁸ Uo., 365.

²⁴⁹ Az idézet a Petőfi Irodalmi Múzeum médiatárában megtalálható interjúból származik. DÉRY Tibor és TÓBIÁS Áron, *Olvasásszociológia a nyugati országokban* (Balatonfüred, 1970).

²⁵⁰ VASY Géza, „G. A. úr X-ben – és nálunk. Keletkezés-, kiadás- és fogadtatástörténeti vázlat”, in *Mérlegen egy életmű*, szerk. BOTKA Ferenc (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003), 118.

²⁵¹ Szerencsés helyzetben van ma az a filológus, aki Déry 1950-as évek végén, 1960-as évek elején írt munkáival, illetve az azokhoz szorosan kapcsolódó szövegekkel foglalkozik. Kunsági Mária Déry kéziratait a Petőfi Irodalmi Múzeumra hagyta, kutathatóvá tette, és szisztematikusan jegyzetelte, másolta, datálta a szerző börtönévek alatt keletkezett írásait. Déry levelezései, kéziratosszövegei mellett számos más dokumentum (hanganyag, video, fénykép) is megtalálható a PIM kézirat- és médiatárában. A börtönben keletkezett írások vizsgálata során emellett megkerülhetetlen forrásként funkcionálnak a Botka Ferenc által saját alá rendezett kötetek. A kiadványok közül különösen a kihallgatási jegyzőkönyveket, periratokat,

IV. A MÉSZÖLY-PARABOLA GENETIKUS KRITIKAI VIZSGÁLATA

börtönírásokat és interjúkat tartalmazó *Sorsfordító évek X-ben*, az önéletrajzi jegyzeteket közlő *Börtönnapok hordaléka*, illetve a feleségekkel folytatott levelezéseket magába foglaló *Három asszony* jelentős. Nélkülözhetetlen továbbá a – Botka 2011-ben bekövetkezett halála miatt hiányos – Déry-sorozat utolsó darabja, az 1956 és 1960 között írt anyagokat közlő levelezéskötet. (A kiadványok pontos könyvészeti adatait lásd a bibliográfiában.)

A Petőfi Irodalmi Múzeumban a *G. A. úr X-ben* kézirata mellett egy kislakú, spirálos füzet található, amelyben Déry a kötethez fűződő reflexiókat rögzítette. A jegyzetből kiderül, hogy a regény megírását Déry számos kortársa segítette: többek között Egri Péter, Zelk Zoltán, Kunsági Mária, Benjámin László, Szabolcsi Miklós, Illyés Gyula és Bernáth Aurél. Az Aurél név mellett található kritikai jegyzet szerint például a „régí világ szatíráját” leíró részek egy előadással kibővítendő; G. A. úr „hazugság-előadása” pedig „nem méltányos a régi világgal szemben, mert [az] igazság mégis napfényre tör.” A kézirat azt sejteti, hogy Bernáth a címszereplő előadásait referenciálisan, politikai példázatként értelmezi. Az idézett sorok egyúttal árnyalják Laczkó András tételét, miszerint Bernáth Déry „képzőművészeti véleményére” hatott, lásd: LACZKÓ András, „»Pendüljön egy hang«. Bernáth Aurél és Déry Tibor barátsága, *Műhely*, 3. sz. (1985): 10.

1. „MINDNYÁJAN BERANEK KEZÉBEN VAGYUNK” – *MAGASISKOLA*

A *Magasiskola* Mészöly Miklós kanonikus munkája; a kisregényt a recepció az életmű egyik csúcsteljesítményeként jegyzi. Bori Imre a művet a *Sötét jelek* kiemelkedő darabjának tartja, a korai pályaszakaszt tekintve az egyik legfontosabb Mészöly-műként értékeli;²⁵² s – amint azt Szentesi Zsolt a recepciótörténetet röviden áttekintő tanulmányában kiemeli²⁵³ – Mészöly 1956-ban keletkezett munkáját még a szerző ideologikus kritikusa, Agárdi Péter is „kiugró színvonalú”²⁵⁴ alkotásnak nevezi. A *Magasiskolához* kötődő adaptáció, Gaál István azonos című, 1970-ben bemutatott alkotása nem kevésbé jelentős szerzői film.²⁵⁵

Az életmű kontextusában a *Magasiskola* jelentőségét jelzi, hogy a kisregény terjedelmű prózaszöveg számos gyűjteményes kötetben kapott helyet. A *Magasiskola* első változatban az 1957-es *Sötét jelek* darabjaként jelent meg;²⁵⁶ tíz év elteltével szerepelt a *Jelentés öt egérről*²⁵⁷ kötetben; majd a szerzői életművet reprezentáló, 1975-ös *Alakulásokban*;²⁵⁸ a kisregénnyel azonos című, 1985-ös kiadványban;²⁵⁹ az 1989-es *Volt egyszer egy Közép-Európa*²⁶⁰ című gyűjteményes kötetben; a 1992-es *Bolond utazásban*;²⁶¹ az 1997-es *Oh, che bella notte*²⁶² kötetében és a Jelenkor Kiadó új életműkiadásának 2016-os, *Sólymok csillagvilága*²⁶³ című kötetében.

Utóbbi kiadvány rendhagyó módon közli a kisregényt. Amint azt a *Sólymok csillagvilága* szerkesztői utószavából megtudjuk, Mészöly az életműsorozat *Magasiskolát* publikáló darabjáról úgy rendelkezett, hogy a kötetben a kisregény szövege

²⁵² BORI Imre, „Jelentés öt egérről”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 106–107.

²⁵³ SZENTESI Zsolt, „Az autentikus létezés lehetőségei a választás jegyében”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3–4. sz. (2006), 392, hozzáférés: 2015.09.15, http://epa.oszk.hu/00000/00001/00433/pdf/ITK_EPA00001_2006_03-04_392-415.pdf.

²⁵⁴ AGÁRDI Péter, „Jegyzetek Mészöly Miklósról”, in AGÁRDI Péter, *Korok, arcok, irányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 369.

²⁵⁵ A feldolgozásról szóló megbízások adatait, melyek a filmes munkák keletkezéstörténetének részleteit pontosítják, lásd a II/3. alfejezet szerződéseket jegyző táblázatát.

²⁵⁶ MÉSZÖLY Miklós, *Sötét jelek* (Budapest: Magvető Kiadó, 1957).

²⁵⁷ MÉSZÖLY Miklós, *Jelentés öt egérről* (Budapest: Magvető Kiadó, 1967).

²⁵⁸ MÉSZÖLY Miklós, *Alakulások* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975).

²⁵⁹ MÉSZÖLY Miklós, *Magasiskola: regények és elbeszélések* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1985).

²⁶⁰ MÉSZÖLY Miklós, *Volt egyszer egy Közép-Európa* (Budapest: Magvető Kiadó, 1989).

²⁶¹ MÉSZÖLY Miklós, *Bolond utazás* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992).

²⁶² MÉSZÖLY Miklós, *Oh, che bella notte* (Budapest: Pont Kiadó, 1997).

²⁶³ MÉSZÖLY Miklós, *Sólymok csillagvilága* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016).

mellett a műhöz szorosan kötődő – eltérő műfajú s különböző időpontokban keletkezett – írások is helyet kapjanak.²⁶⁴ A szerzői szándék szerint megvalósult kiadás a *Magasiskola* szövege mellett magában foglalja *A tágasság iskolája* című esszét (mint a mű „adatgyűjtő terepmunkájának anyagából táplálkozó”²⁶⁵ írást), Zsugán István filmes adaptációról szóló, Gaál Istvánnal és Mészöly Miklóssal folytatott interjúját (*A realizmus parabolái irodalomban és filmen*), illetve a kisregény fő inspirációs forrásaként közölt szöveget, Lelovich György solymásmester (Mészöly kommentárjait tartalmazó) önéletírását. E szerzői intenció szerint érvényesített kiadási elv megvalósítja azon – genetikus kritikai szemléletmóddal rokon – törekvést, mely a *dinamikus szöveg* keletkezéne folyamatát s az alakító tényezőket láttatni engedni.

A kisregény megírását ösztönző életeseményt az 1963-ra datált esszé alapján eddig is ismerhettük: „[k]ét solymász barátomtól pár éve meghívást kaptam, hogy látogassam meg őket alföldi szállásukon, Ohaton. Barbárul mély nyomot hagyott bennem ez a kirándulás. Annak idején egy riportszerű írásban (*Magasiskola*) be is számoltam az élményeimről, ami már akkor is szétfeszítette a riport kereteit.”²⁶⁶ A *Sólymok csillagvilága* kapcsán ugyanakkor fontos szólni a Petőfi Irodalmi Múzeum hagyatékának *Magasiskolához* kötődő, a mű megírásának forrásaként szolgáló anyagairól.

A kéziratár *Elbeszélések, kötet-összeállítások* címen jegyzett palliumában a *Sötét jelek* további darabjai (többek közt az *Agyagos utak*, *Befejezhetetlen*, *A mulasztás* vagy a *Képek egy utazás történetéből*) mellett a kisregény gépirata kapott helyet. A katalógus *VIII. Analekták* című dobozának *Magasiskolához* jelzetű palliumában Lelovich-életrajzot találunk (címe: *Irodalmi munkásságom. Egy solymász önvallomása*). A XIV. számú *Idegen analekta* dobozban pedig az *Ismeretlen (solymászati szakirodalom)* című pallium áll, amely ugyancsak Lelovich Györgyhez köthető.

Utóbbi, 143 folióból álló szakirodalmi szöveg kapcsán – egyértelmű intertextuális elemek alapján – megállapítható, hogy a gépirat a *Magasiskola* megírását kísérő dokumentumként, inspirációs forrásként funkcionált. Az ohati Állami Gazdaságában folytatott solymászat eljárásrendjét²⁶⁷ részletező szakmai anyag a *Magasiskolában*

²⁶⁴ SZOLLÁTH Dávid, „Utószó”, in MÉSZÖLY Miklós, *Sólymok csillagvilága* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016), 158.

²⁶⁵ Uo.

²⁶⁶ MÉSZÖLY Miklós, „A tágasság iskolája”, in uo., 60.

²⁶⁷ A szakmai anyag zárlatában a szöveg dokumentarista jellegét igazoló összefoglaló olvasható: „[I]éirtam itt kimerítően a sólyomfélékkel való biológiai védekezés kivitelezését a kártékonyakkal szemben. Sok

ábrázolt műveletek hiteles leírását biztosítja; a dokumentum ugyanakkor a kisregény számos jelenetének (genette-i értelemben vett) hypotextusaként²⁶⁸ azonosítható.

A leiratból kiderül a Lelovich-tanulmány keletkezésének dátuma: „[m]ost, hogy e sorokat írom /1956. I. 11./ itt ül mellettem egy érdekes és szép sólyom”.²⁶⁹ A szöveg létrejötte eszerint nem sokkal előzte meg a *Magasiskola* keletkezését: a kisregény megírásának dátuma (a *Sötét jelek*ben szereplő datálás szerint) 1956. július–augusztus. A keletkezéstörténetről szóló szerzői feljegyzésekből az is tudható, hogy Mészöly nem sokkal a *Magasiskola* megírása előtt²⁷⁰ ismerkedett meg (az ornitológus–solymász Lelovich Györggyel azonosított) Lilikkel, s e találkozás élménye hatott a kisregényre.²⁷¹

A *Magasiskola* egyes jelenetei a Lelovich-tanulmány részleteinek átíratásként szervesültek. A *Magasiskolában* átvett textusként azonosítható például a hajnali gémezés története. A kisregényben a Viktória nevű sólyommal végzett vágatást két overallos férfi szakítja meg, akik a pumpa vasával ütlegelik a madarakat. A Lelovich-szöveg részlete a jelenet előképe. A PIM *Ismeretlen (solymászati szakirodalom)* címen jegyzett dokumentumának 16. folióján a baloldali hasámban olvasható passzus szerepel,²⁷² mely a *Magasiskolában* a jobb hasáb szerint²⁷³ íródik át.

„egy személyautó állt meg az úton, és utasa a vezetővel kiszállva rohantak a földön cs[a]pkodó [emend.] gémhez,

„Csakhamar két guggoló, overallos férfi bontakozott ki a sűrű vadzabból. Láttam, hogy az egyik ütemesen csapdos valamit

megtörtént esettel illusztráltam, és iparkodtam érthetővé tenni mondanivalómat. S hogy a dolgok hitelességét emeljem, a felsorolt személyeket is név, állás és lakóhely szerint említettem meg, akik itt Ohaton, az Állami Gazdaságunkban ma is megtalálhatók.” A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Idegen anekdota* címen jegyzett dobozában, az *Ismeretlen (solymászati szakirodalom)* 142. oldalán található.

²⁶⁸ Gérard GENETTE, „Transztextualitás”, ford. BURJÁN Mónika, *Helikon*, 1–2. sz. (1996): 82–90, hozzáférés: 2018.10.31,

<http://irodalomelmelet.atw.hu/genette.pdf>.

²⁶⁹ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Idegen anekdota* címen jegyzett dobozában, az *Ismeretlen (solymászati szakirodalom)* 7. oldalán található.

²⁷⁰ „Liliket 1956 nyarán ismertem meg, közel egyidősek voltunk; ő két éve halott. Rekviem ez a rendhagyó könyv; félárbocon bennem a kalóz emlékezet hajója – hiszen a rakományt vele kell megosztanom, a tisztesség úgy kívánja” – írja Mészöly 1995. május 31-re datált, Lelovich önéletrajzát bevezető kommentárjában, lásd: MÉSZÖLY, *Sólymok csillagvilága*, 97.

²⁷¹ „Ösztönszerűen nem vagyok élményjegyeztető alkat, eltekintve egy-két olyan jelentősebb esettől, amikor kimondottan felkészültem a jegyezgetésre, például a *Magasiskola* megszületése is ilyen volt. Előre beprogramozott világ volt, amibe beléptem akkor, és tudtam, hogy onnét én valamilyen anyaggal akarok kilépni.” – Mészöly Miklós-interjú, 1995, OSzK Történeti Interjúk Tára, jelzet: 411.

²⁷² A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Idegen anekdota* címen jegyzett dobozában, az *Ismeretlen (solymászati szakirodalom)* 16. oldalán található.

²⁷³ MÉSZÖLY, „Magasiskola”, 16.

amelynek a hátán a sólyom ült. A sólyom sötét végét láttam, amint az autópumpa fejét szétloccsantja a gém hátán. [...] Nem volt mit tennem, lóról leszállva belé vettem magam ruhástól a vízbe, és ordítva rohantam a sólyom felé, különböző halálnemeket kiáltozva, ha baj érné a sólymot. Szerencséjükre leálltak erre, s csak nagy csodálkozással tudták megérteni, hogy az Állami Gazdaság tóvédelméről és az állam tulajdonát képező értékes sólyomról van szó, nem pedig egy agyoncsapni és kitömní való vadmadárról. Közben a Viktória szériában kezdte vágni a gémet.”

a pumpa vasával – a két madár vergődött a lábuk előtt. Lilik hatalmasat üvöltött, mire az overallosok meglepetten fölegyenesedtek. [...] Nem szégyellik magukat? Mint az állítok, mint a barmok... pumpával?! Tudják, mit ér ez a madár?”

A fentiek alapján kitűnik, hogy a kisregényében Mészöly milyen módon scenírozza az életanyagot; az átdolgozás ez esetben a szövegvilág központi alakjaként megformált Lilik személyiségének árnyalását eredményezi.

A Lelovich-tanulmányban szereplő személyneveket minimális változtatással veszi át a kisregény; ilyen például a *Magasiskolában* mitizált²⁷⁴ állatszereplőként megjelenített Dianna.²⁷⁵ A forrásszövegben szakirodalmi hivatkozásként olvashatunk a Dawlach

²⁷⁴ A legendás alakká formált sólymot Lilik szinte totemállatként tiszteli, mely értelmezést a főszereplő szobájában található képek leírása erősíti: „[Teréz] a fehérre meszelt sárfalra mutatott, amelyet Lilik festményei díszítettek. Középpütt Dianna, a híres vándorsólyom küzdött három hősiezen szigonyozó gémmel. Különös volt elnézni éjszaka ezt a szárnyakkal, csőrökkel teli fehér falat. Lilik értője volt a hatásnak, és a holdpályát is figyelembe vette: a kék sugarak éppen a mozgalmas festményt világították meg a szűk ablakrészen keresztül. Néha vonalas árnyékok imbolyogtak körülötte – a magasra nőtt sás kardélei, ahogy a szél kint megmozgatta őket. Ilyenkor szorongatóan életszerű volt a kép minden részlete. – Hát nem mások maguk? – folytatta Teréz. – Lilik nem tud belenyugodni, hogy Dianna nem él már. Aztán segít magán. Én persze megértem.” – MÉSZÖLY Miklós, „Magasiskola”, in MÉSZÖLY Miklós, *Sólymok csillagvilága* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016), 30.

²⁷⁵ „1954 nyarán sólyomhoz nem jutottam, Dianna vedlett, és így két darab kis galambnyi hímkerecsennel kellett volna boldogulnom. Ezek eleinte féltek a gémtől. Később rámentek, és vígan vágták a szürkegémét,

Thaymur Nyoza nevű „hírneves perzsa solymásmester”²⁷⁶-ról. A solymászt nem nehéz a kisregényben Huszein Darlach Thaymurnak nevezett mesterrel azonosítanunk, kinek feljegyzéseit Lilik egyfajta profetikus szöveggént értelmezi. A Lelovich-tanulmányban hivatkozott perzsa solymász megállapításai a *Magasiskolában* többletjelentéssel telítődnek. A kisregény főszereplője példázatos textusként idézi Thaymur megállapításait. „Sokan csak a kezdőbetűivel emlegetik, hogy a H. D. T. így, a H. D. T. úgy... szerintem ez tiszteletlenség – mondta. – Tulajdonképpen mindennap újra kellene olvasni a feljegyzéseit. Én nem is tudok elaludni másképp. Tudja, van valami csodálatos abban, ahogy ez a csúcsos fejű perzsa mindent előre tudott!”²⁷⁷ – hangzik Lilik szólama olvasmányairól. A narrátori jellemzés szerint a solymász közléseiben gyakran csupán Thaymur-aforizmákra szorítkozik: „Lilik már első nap se tekintett vendégnek, volt úgy, hogy estig se láttam. Böbeszédűsége, amivel fogadott, nagyon felcsigázott; nem is tudom, mit vártam – látványosságot? Színpadias élményt? Hiányoltam a kalauzolását. Ő viszont egyszerre szűkszavú lett, mihelyt a szokott munkáját végezte (ami persze nem zárta ki, hogy egy váratlan pillanatban ne tartson ismét előadást kedvenc Thaymurjáról vagy a sólymok mediumitásáról).”²⁷⁸ A perzsa solymász írásának passzusait tehát Lilik tanító céllal idézi, aktuális élethelyzeteiben a Thaymur-idézeteket példázatos szöveggént alkalmazza.

A sajátos törvényeken alapuló solymásztelep világát leíró *Magasiskola* a jelentésközpontosító olvasati lehetőséget egyértelműbben kínálja fel, mint a későbbi Mészöly-művek, *Az atléta halála* (lásd: IV/3. alfejezet) vagy az értelmezést már a *masal* architextusának hermeneutikai sajátosságai miatt is elbizonytalanító *Saulus* (lásd: IV/4. alfejezet). A kisregényben – a mű megírását ösztönző szerzői koncepció szerint is – ötvöződik a „dokumentumhitelességű ábrázolás”²⁷⁹ és a parabolikus megformálás: Mészöly a következőképpen szól az anyaggyűjtés idején, a solymásztelepen tett látogatás során körvonalazódó intencióiról: „[a] látogatás után olyan igénnyel láttam munkához, hogy lehetőleg dokumentarista közelítésmóddal dolgozzam fel az élményeimet. Bár azért

ha eresztve voltak és nem túl messze repültek” – a szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Idegen analekta* címen jegyzett dobozában, az *Ismeretlen (solymászati szakirodalom)* 20. oldalán található.

²⁷⁶ Uo., 11.

²⁷⁷ MÉSZÖLY, „Magasiskola”, 12.

²⁷⁸ Uo., 19.

²⁷⁹ BÉLÁDI Miklós, „A tények parabolája”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 112.

volt bizonyos elképzelésem, már a látogatásom előtt is. Úgy éreztem, hogy egy solymásztelep szigora, belső rendezettsége olyan modell, amiből általánosabb emberi mondanivaló bontható ki. [...] a tényszerű anyag teljesen dokumentumhiteles, néhány szakmailag megszállott ember tapasztalatainak summája. Törekvésem az volt, hogy a pontosan rögzített valóságelemekből olyan modellt próbáljak fölépíteni, ami túlmutat az adott szituáción – a madarakon –, egyszóval, az értelmezés szűkebb keretein”.²⁸⁰ A célzatos jelentéssel bíró szövegek értelemezését, a példázat dekódolását illetően Mészöly – a kortárs interpretációt jellemezve, általános érvénnyel – hangsúlyozza a befogadó szerepét; a parabola recepciójának mechanizmusát pedig a következőképpen írja le: „[m]a már olyan sokféle és ellentétes az objektív információnk, hogy rácsukon a valóság a legváltozatosabb modellként tud megéledni. A szemlélő »rácsának« függvénye, hogy milyen parabolisztikus üzenet olvasódik ki a valóságelemekből.”²⁸¹

A *Magasiskola* modellszerű tere a realitástól elemelt világgént jelenik meg. Az elbeszélés a solymásztelepen – a szövegvilág dehumanizált miliójét érzékletesen láttató topografikus leírást követően – a névtelen narrátor megérkezésével veszi kezdetét. Az elbeszélői szólam szerint hosszú vonatút vezetett a telepig, mely az első narrátori megnyilatkozások alapján is szokatlan térként mutatkozik: „[a]z út hosszú idáig, hajnalig volt időm elképzelni, hogy [Lilik] milyen lehet – a valóságban egészen más volt [...]. Én voltam az egyetlen utas, aki leszállt. [...] A szél magas fejhangan zúgatta a távíróhuzalokat. Jobbra a halastavak szétloccsantott higanytócsákként csillantak – egyébként pusztaság mindenfelé. Csak távol északon mutatkozott bujább színfolt, a több ezer holdas rezervátum ősbokrosa.”²⁸² A kisregény felütése a *G. A. úr X-ben* alapszituációjához hasonlítható, mely ugyancsak egy vonatút²⁸³ során lépteti ki szereplőjét a radikálisan különböző törvényszerűségek szerint működő, példázatos szövegtérbe.

²⁸⁰ GAÁL István, MÉSZÖLY Miklós és ZSUGÁN István, „A realizmus parabolái irodalomban és filmen”, in MÉSZÖLY Miklós, *Sólymok csillagvilága* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016), 83–84.

²⁸¹ Uo., 84.

²⁸² MÉSZÖLY Miklós, „Magasiskola”, in MÉSZÖLY Miklós, *Sólymok csillagvilága* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016), 8.

²⁸³ „A vonat egy nappal a végállomás előtt jóformán teljesen kiürült. Az utolsó délutánon már megállás nélkül haladt át, s amikor G. A. estefelé, néhány órával megérkezése előtt újra végigjárta a kocsikat, csupán két embert fedezett fel a rosszul világított, poros fulkében” – DÉRY Tibor, *G. A. úr X-ben* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971), 17.

A Déry-regényhez hasonlóan a *Magasiskolában* is a *kafkaesque* formajegyeire ismerünk. A solymásztelep vezetője, a nagy Beraneknek nevezett szereplő a főosztály nagyhatalmú embere, aki parancsként hivatalos üzeneteket, táviratokat küld Liliknek.²⁸⁴ A telepiek szintén Beranek parancsait teljesítik, Lilik szerint mindnyájan az ügyosztály befolyásos emberének irányítása alatt állnak: „Beranek megválogatja, hogy kinek ad engedélyt – mondta [Lilik] kis mosollyal. – De úgy is mondhatnám, mindnyájan Beranek kezében vagyunk”.²⁸⁵ A *Magasiskola* egyik központi szereplőjeként megformált Beranekot a telepiek közül még senki sem látta: „– Itt még sosem járt – mondta Lilik. – Csak a helyettesek, a beosztottak... Azok meg változnak mindig, én nem jegyezgetem a nevüket. [...] – De hát nem is látta még Beranekot? [...] – Még soha – mondta elgondolkozva. – De ki látta? Maga talán találkozott olyannal?”²⁸⁶

A fentiek könnyen eszünkbe juttathatják *A kastély* szereplőinek hierarchikus kapcsolatát leíró szövegrészeket, különösen a mindenre kiterjedő hatalommal bíró Klammról²⁸⁷ szóló passzusokat. Klamm a – K. céljaként megtestesülő, ám soha el nem ért – kastélyban élő, hivatali hierarchia csúcsán álló alak, aki levélben küldi utasításait K-nak. A földmérő Klammal nem állhat szóba,²⁸⁸ látványát közvetlenül a falubeliek sem viselhetik el, ezért csak egy kémlelőlyukon keresztül nézik. Az alacsonyabb rangú

²⁸⁴ „kedvenc zsákmánymadara, a vadlúd után keresztelte el magát Liliknek, azóta mindenki így szólítja, még a nagy Beranek is, ha a főosztályról hivatalos iratot küld hozzá” – MÉSZÖLY, „Magasiskola”, 8.

²⁸⁵ Uo., 18.

²⁸⁶ Uo.

²⁸⁷ Klamm Kafka egyik legkülönösebb alakja, kinek külseje – a regény szereplőinek elmondása szerint – folyton változik; Olga például a következőket nyilatkozza: „egyébként azonban változékony [...] Egészen másként fest, amikor a faluba érkezik, s megint egészen másként, amikor eltávozik; más, mielőtt sört iszik, és más utána; más ébren és más alva, más egyedül és más beszélgetés közben, s ami ezek után érthető: teljességgel más fönt a kastélyban” – Franz KAFKA, *A kastély*, ford. RÓNAY György, hozzáférés: 2019.08.18,

<https://mek.oszk.hu/05300/05371/05371.pdf>.

²⁸⁸ „Klamm úr soha nem fog szóba állni velem; mit mondok: »fog«?, soha nem állhat szóba velem! Ide figyeljen, földmérő úr. Klamm úr kastélybeli úr, s ez már önmagában véve is igen magas rangot jelent, teljesen függetlenül Klamm egyéb rangjától. Mi ezzel szemben maga? Maga, akinek a házassági beleegyezésért oly alázatosan esedezünk itt? Nem való a kastélyból, nem való a faluból; egyszerűen semmi [...] Most azonban gondolja meg, voltaképpen mit is kíván. Olyan ember, mint Klamm, álljon szóba magával! Fájdalommal hallottam, hogy Frida hagyta, hogy belessen a kémlelőn; már amikor ezt megengedte, áldozatul esett a csábításának. De mondja, egyáltalán hogyan bírta elviselni Klamm látványát? Nem kell felelnie; tudom, nagyon jól elviselte. Hiszen nem is képes rá, hogy Klammot igazában lássa, és ez nem túlzás részemről, mert hiszen én magam sem vagyok képes rá” – nyilatkozza K-ról a falubeli szabályok ismerőjeként a kocsmárosné, uo. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

hivatalnokok pedig „Klamm nevében”²⁸⁹ parancsolhatnak a faluban élőknek: a kocsmárosné szerint minden csinovnyik csak „eszköz, melyen Klamm keze pihen.”²⁹⁰

A szövegközi kapcsolatok vizsgálatával igazolható, hogy nem a Kafka-mű elemeinek intencionált átírásáról,²⁹¹ közvetlen intertextuális utalásról van szó, ezért is érdemelnek különös figyelemet azok az értelmezések (lásd Gaál,²⁹² Fogarassy²⁹³ vagy Bori²⁹⁴ alább kifejtett megállapításait), melyek a szerzői kijelentés ellenére is érvényes kapcsolat²⁹⁵ fedeznek fel a két mű között. A szövegközi kapcsolat oka a *Magasiskola* és *A kastély* architextuális sajátosságában keresendő. Mindkét mű – szemantikai nyitottságukból²⁹⁶ fakadóan természetesen az eltérő interpretációknak is teret adva – a

²⁸⁹ Uo.

²⁹⁰ Uo.

²⁹¹ „Beranek »kafkaiságáról« azonban nem akarnék vitázni – ilyen típusú formai »hasonlóság« alapján egy sor Kafka előtti regényalaknak is kijárhatna a fenntartás” – nyilatkozik Mészöly, lásd: GAÁL, MÉSZÖLY és ZSUGÁN, „A realizmus parabolái irodalomban és filmben”, 89.

²⁹² „Szerintem a Beranek-figura, noha kimaradt a filmből, implicite benne van, akkor is, ha nincs megnevezve, s nem történik rá hivatkozás. Nemcsak elvontan, általában van jelen – hiszen nyilvánvaló, hogy ez a hermetikusan elzárt solymásztelep szerves része egy nagyobb, átfogóbb struktúrának –, hanem van a filmnek egy jelenete, ami szándékom szerint konkrétan is helyettesíti. A madárlábak számolásának jelenetére gondolok. Ez igazolja a telep funkcióját, számomra tökéletesen *ekvivalense a novella Beranek-figurájának*. Egyébként fenntartásaim is voltak azzal a megoldással kapcsolatban, mert kicsit *kafkainak éreztem; váltig hivatkoznak valakire, aki sose jelenik meg a filmben* [kiemelések: M. D.]. Egy ilyen megoldás érzésem szerint megtörte volna a film stílusának egységét.” – érvel GAÁL István, lásd uo., 87–88.

²⁹³ „Az Ohat körüli tágasabb valóság, az ’50-es évek politikai realitása, mely *Nagy Beranekkel és központjával kafkaiak jelenik meg* [kiemelés: M. D.] (ez a stíloselem mai olvasatunk szerint eléggé kiugrik) az írás végén szereplő lepecsételt, rácsos ablakos, géppisztollyal őrzött vagonokkal ad igazi képet magáról. A diktatúra, a katonás szigor valóságának ez a hasonlatszerű ábrája azt is megengedi, hogy a hortobágyi madarászantanya szellemére értsük.” – FOGARASSY Miklós, „Kutyafül, madárszem”, *Ex Symposion*, 13–14. (1995): 27.

²⁹⁴ „Nem Franz Kafka *Büntetőtelepe* ez, de a viszonylatoknak annyira zárt s börtönt asszociáló rendszere jelenik meg a *Magasiskolában*, hogy nyilván a rokonság halvány jegyeit nehéz is lenne megtagadni tőlük” – BORI Imre, „Jelentés öt egerről”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 108.

²⁹⁵ Itt hívnám fel a figyelmet – Takáts József *használatortörténetéről* szóló tanulmányának megfontolásait felidézve – a *kafkaesque* terminus használatára. A *kafkai* (a *hamleti* jelzőhöz hasonlóan) „paradigmatikus sűrített interpretáció”-ként működik, mely „képes magába újabb elemeket felvenni (majd elhagyni azokat) anélkül, hogy alapszerkezete megváltozna” – TAKÁTS József, „A modernség személye”, in „*Hamlet mi vagyunk*”. *Tanulmányos (a) Hamlet európai recepciójának történetéből*, szerk. HETESI István (Budapest: Janus–Gondolat Kiadó, 2004), 167. A *kafkai* szöveg tehát (ahogyan a *Magasiskola* példáján látjuk) explicit intertextuális utalás nélkül, a Kafka-szövegvilágot mégis felidézve áll kapcsolatban a hypotextussal. Takáts *Transzformáció és szociális reprezentáció. A „kafkai” című kurzusán* Ladislav Fuks *Mundstock úr*, Vladimir Nabokov *Meghívás kivégzésre*, Juan Carlos Onetti *A hajógyár*, John Coetzee *Michael K élete és kora*, valamint Coetzee *Elizabeth Costellojának A törvény kapujában* című fejezete és Arnon Grunberg *A betegség nélküli emberének* utolsó fejezete kapcsán vizsgálta e jelenséget.

²⁹⁶ „Kafka szimbólumainak egzisztencialista, teológiai, klinikai, pszichoanalitikus stb. értelmezései csak részlegesen merítik ki a műben levő lehetőségeket: valójában a mű megmarad kimeríthetetlennek és nyitottnak, mert többértelmű, tehát mert benne egy általánosan elismert törvények szerinti rendezett világ helyére olyan világ lép, amely a [...] többértelműségen alapszik” – Umberto ECO, *A nyitott mű*, ford. DOBOLÁN Katalin (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998), 82.

hatalom mechanizmusát, a hierarchián alapuló hivatali rend működés módját írják le, így parabolikus elemeik (a túlhatalommal rendelkező alak, a hierarchia alsóbb fokán álló beosztottak, a hírvivők által közölt parancsok stb.) a hypotextus–hypertextus kapcsolóelemeihez hasonlóan érvényesülnek.

A nagy Beranek által uralt, de Lilik által vezetett telep világát leíró *Magasiskola* névtelen elbeszélője lineáris narratívában mondja el a solymászatban tapasztaltakat. A rövid, deskriptív részekben bővelkedő bevezetést követően a narrátor tehát 1.) megérkezik a kisregény helyszínére; 2.) az idő múlását különös módon érzékelve, ám az elbeszélés szukcesszív rendjét nem megbontva szól a telep sajátos működéséről; 3.) majd a telepen tapasztalt különös események miatt kilép a solymásztelep zárt világából. A *Magasiskolában* a téridő koordinátái – a narrátor ismétlődő reflexiói szerint – relativizálódnak: „[f]urcsán összemosódnak az első napok benyomásai. [...] ha akarsz, kilométereket nyargalhatsz lóháton, mégsem érzed úgy, hogy megérkeztél valahová”;²⁹⁷ „[f]urcsán összemosódnak ezek az első benyomások, nincs egymástutánjuk”.²⁹⁸ A pontos időjelölőket, a cselekmény linearitását jelző markereket a narrátor – a következőkhöz hasonló megjegyzésekkel, metaleptikus kiszólásokkal – állandóan elbizonytalanítja: „[m]ég aznap délelőtt (vagy másnap?) kint a röptetőtéren segédkeztem; tűző napsütés volt”;²⁹⁹ „[m]ég aznap délután történt (vagy másnap?) Lilik előttem lovagol, finom, hintázó derékmozgással ruganyozza a testét.”³⁰⁰ A kronologikus történetiszál Mészöly kisregényében azonban nem szakad meg; a narráció a kortárs poétikai formálásmódot tekintve (a későbbi Mészöly-írásokhoz, például a négy évvel később keletkezett *Az atléta halálához* [lásd a IV/3. alfejezetet], a *Filmhez* vagy a *Szárnyas lovakhoz* viszonyítva) kevésbé formabontó.

A narrátor időérzékelésének különös volta szorosan kötődik a kísérleti solymásztelep térpoétikai sajátosságaihoz. A *Magasiskola* kurzívan szedett – a főszövegtől eltérően heterodiegetikus narrátori pozícióból megszólaltatott – bevezető passzusában a tájat jellemző³⁰¹ leírások olvashatók. A deskriptív részek funkciója a

²⁹⁷ MÉSZÖLY Miklós, „Magasiskola”, in MÉSZÖLY Miklós, *Sólymok csillagvilága* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016), 19.

²⁹⁸ Uo., 20.

²⁹⁹ Uo., 22.

³⁰⁰ Uo., 25.

³⁰¹ A felütésben a különböző érzéktérületek stimulálása, az érzékletek szinesztetikus összekapcsolása jellemző: „[h]ajnali köd úszik a telep fölött, a gomolygáson rézsútos sugarak törnek át, föl villanva és kialudva, mint meglódult morzejelek. Aztán a szél mindent összekavar. Messziről halk dübörgés görög

többlettelentéssel bír, zárványszerű tér jellegzetességeinek felvezetése, a telepen működő, minden élőlényt hasznossága szerint rangsoroló hierarchikus rend bemutatása: „[a] nutriák védett példányok, csak az a kötelességük, hogy éljenek [...]”; a nagy Beranek telepítette ide őket, s minden hónapban jelentést kell írni róluk, az életmódjukról, a szokásaikról; »megfigyelni, és nem pusztítani« – ez a parancsa Beraneknek. Távolabb, egy parti volierben gémek és bakcsók álldogálnak szertartásos merevséggel, a sarokban pár szárcsa és tarkavarjú gubbaszt – a prédaállatok. Halálraítéltek, de a vödörnyi szeméthal mindennap kijár nekik.”³⁰²

A kisregény szereplőinek a természeti környezettel és a telep élőlényeivel szemben tanúsított magatartása a *Magasiskola* lényegi mozzanataként vizsgálendő. Lilik az ökokritikai szemlélet – Carolyn Merchant és Kheel Marti koncepciójára alapozó – Hódosy-féle tipologizálása alapján a „pásztori” modellt,³⁰³ Teréz³⁰⁴ az ökocentrikus³⁰⁵ felfogást, Beranek az „uralmi modell”-t látszik érvényesíteni. Lilik a madarakra egyéni jellegzetességekkel rendelkező lényekként tekint; jellemzésükkor a sólymoknak emberi vonásokat tulajdonít.³⁰⁶ Diannát, Viktóriát és Bogarász nevű madarát például antropomorfizáló jegyekkel jellemzi: „[f]ura szerzet [...]. Olyan erős, hogy foglyot is vágthatna nyugodtan, de nem lehet megbízni benne. Ha eszébe jut, otthagya a zsákmányt,

végig a pusztán, a ménes most vágat az itatókhoz. [...] A halastavak felett magányos sas kering; szeme, mint két karikás üvegyöngy [...]. A tavak vize pikkelyes, langyos iszapszag áraszt el mindent. A tógátak oldalán kőkemény halmazok, az exkavátorok munkáját még nem gyalulta simára a szél, a hernyótalpak futószalagsíkját most kezdi benőni a sásfű; a gátak tetején csenevész tamariszkuszok, vércseppként piroslanak rajtuk a fürtös virágok.” – uo., 5.

³⁰² Uo., 6.

³⁰³ „A »pásztori« modellt [...] az a meggyőződés működteti, hogy az embert isten vagy az intelligenciája a Föld gondviselőjéül rendelte, és »jó pásztorként« kell elősegítenie a természet reprodukív tevékenységét, amit az jó természettel és szaporulattal, azaz a »gazda« eltartásával viszonzoz” – HÓDOSY Annamária, *Biomozsi. Ökokritika és populáris film* (Szeged: Tiszatáj, 2018), 26.

³⁰⁴ „Teréz kívül él [...] a szövevényes bosszúságokon. Tíz napja ismerem már, de egyre személytelenebbnek látom. Elnézem, ahogy a ketreceket tisztogatja – nem felületesen, de nem is alaposan. Csak annyi almot rak, amennyi éppen hogy elég; ha meg látja, hogy jól elfészkelődtek a piszkos sarkokban, hagyja; egy idő múlva úgyszólván maguktól húzódnak tovább. [...] A ketrecek állománya is felváltva csappan meg növekszik – Teréz az egyensúly. Ha nem mutatkozik, akkor is az ő kezétől cserélődik minden.” – MÉSZÖLY, „Magasiskola”, 39.

³⁰⁵ „Az ökocentrikus modell [...] nem különíti el az embert a környezetétől: eszerint a szemlélet szerint a létezők mindegyike egyformán fontos szerepet tölt be a természet mindenre kiterjedő bonyolult és dinamikus változó rendszerében, amelyben az embernek is helye van” – HÓDOSY, *Biomozsi...*, 26.

³⁰⁶ E tárgykörben külön tanulmányt érdemelne az animal studies eredményeit érvényesítő értelmezés, hiszen (amint arra a 2018-as *Egyetemesség és lokalitás* Mészöly-konferencián Selyem Zsuzsa *Anyállat, rókatárgy – egyik közös történetünk* című előadásában rámutatott) az állatok több Mészöly-mű központi szereplői. Kortárs értelmezőként már Fogarassy Miklós is megállapította, hogy a szerző az állatokat „[i]rói tablóján a közlés imaginatív terének centrumához egészen közeli »helyeken« örökíti meg”, lásd például: *Anyasírató; A stiglic; Jelentés öt egérről; Ahol a macskák élnek; Farkasok; Állatok, emberek*. FOGARASSY Miklós, „Kutyafül, madárszem”, *Ex Symposion*, 13–14. (1995): 26.

és bogarak után kapdos. Mint egy gyerek...”.³⁰⁷ A solymász természettel szemben tanúsított attitűdje, a városi környezetben érvényét veszítő,³⁰⁸ szimbiotikus létmódja ellenpontja az abszolút hatalom képviselőjeként ábrázolt Beranekhez kötődő felfogásnak: az elnyomó gépezet elvének, mely az uralmi modell, az „imperialista természetszemlélet”³⁰⁹ szerint írható le.

Lilik és Beranek alakjának ellentétét, azaz a szereplők hatalmi példázatban betöltött funkcióját a madarakkal kapcsolatos felfogás különbségét hangsúlyozó passzusok is jelzik. A narrátor szerint a solymász – Beranektől eltérően – nem a feltétlen engedelmeség alapján rangsorolja madarait: „Lilik azt szereti, ha a madár nemcsak gépként engedelmeskedik, hanem rögtönözni is képes, ha kell – a parancs szellemében; és ezt nem tudják a kerecsenek. Jó sorkatonák, de ... (»Beranek kedvencei« – Lilik így fogalmazta meg.”³¹⁰ Az *imperialista szemléletet* érvényesítő Beranek fennhatósága alatta álló solymásztelep hierarchikus szerveződésének abszolút ellenpontja az *anarchia*: „[Dianna e]gyszer úgy elment, hogy három napig nem jött haza [...] Beranek nem szíveli az ilyen egyéni portyákat. A többi eltanulja – aztán mi lesz? Anarchia, mint a rezervátumokban?”³¹¹ A solymásztelep diktatórikus rendszerének szélsőséges megnyilvánulása a sólymok egyéni szabadságának korlátozása. A telep lakói (Lilik mellett a korábban szobrásznak tanuló, művészi karrierjét hátrahagyó,³¹² a telep rendjét, egyensúlyát biztosító karakterként jellemzett Teréz s a solymásztelepben dolgozó, individuális jegyekkel nem egyénített négy legény), illetve az idomított sólymok viszonyát a példázat értelmezése szempontjából kulcsfontosságú szöveghely két szóban összegez: „»[f]üggés és egymásrautaltság»”.³¹³

³⁰⁷ MÉSZÖLY, „Magasiskola”, 21.

³⁰⁸ „Én, bevallom, ki nem állhatom a várost, olyan puha lesz ott az ember, mint a csiga. Mindig úgy jövök haza, mintha kilúgoztak volna. Meg aztán az aszfalt, csak úgy kopog rajta a csizma, mindenhová úgy kell becsöngetni... mintha folyton azt bizonygatná az ember, hogy na, most közeledem, na, most itt vagyok – hát, ez nem a mi fajtánknak való” – uo., 11.

³⁰⁹ „Az »uralmi modell« magától értetődőnek tekinti az ember elsőségét a természethez képest” – HÓDOSY, *Biomozsi...*, 26.

³¹⁰ MÉSZÖLY, „Magasiskola”, 21.

³¹¹ Uo., 33–34.

³¹² „– Hát persze, itt más. De én már nem tudnék meglenni másutt. Pedig megpróbáltam ám... – s szórakozott, tűnődő lett az arca. – Három évig tanultam szobrászatot a főiskolán, a mesterem azt mondta, hogy élnek a szobraim. – És abbahagyta? – Abba hát. Butaság az, hogy a szobor él. Mondják meg nekem, hogy mi él rajta?” – szól Teréz kijelentése, uo., 29.

³¹³ Uo., 44.

A kisregény második felének momentumai ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy nemcsak az ügyosztály és a telep viszonya írható le az erőviszonyokon, hatalmi pozíciókon alapuló hierarchia szerint. A természettel szimbiotikus viszonyban élő Lilik felfogásmódját a kisregény zárlatát közvetlenül megelőző szövegrészekben árnyalja az elbeszélő. Míg a korábbi passzusok alapján Lilik a madarakat egyenrangú lényként kezeli, szinte mitikus létezőként³¹⁴ tiszteli, addig a telep elhagyását előidéző kulcsjelenetben a solymásmester a vihar során vízbe fúlt madarat tárgyiasítja: „[b]iztonság kedvéért a kabát is bevisszük, hátha csak ájult – de döglött volt. Lilik hiába élesztgette; belökte az egyik ágy alá”;³¹⁵ „jellemzőnek találta, hogy éppen a kaba pusztult el, ez a semmit érő bogarász”.³¹⁶ Lilik – kaba pusztulását követően mutatkozó – szenvtelensége, az állattal szemben tanúsított részvétlenség a narrátor távozásának egyik előmozdítója. Az elbeszélő a telep elhagyását indokló szövegrészekben visszaidézi a történéseket: „[e]kkor éreztem először sürgetőnek, hogy odahagyjam a telepet. Amúgy is kuszán kavarogtak bennem a pusztán töltött napok [...] Nem mintha csalódtam volna Lilikben (hiszen ő következetes volt, félelmesen következetes) – csak éppen én se tudtam megállni, hogy valami személyes szorongással ne gondoljak a kabára, mely napokig bűdösödött a szállás mellett, míg végre eszükbe jutott, hogy bekaparják. Egyszerűen megfélekedtek róla”.³¹⁷

A *Magasiskola* a szabadsághiányt okozó hatalmi mechanizmusokat számos hasonló célzatos szövegrésszel példázza. A narrátor közvetett módon, a főszereplő megszólalását idézve foglalja össze a parabola didaxisát. Lilik indoklása szerint a kaba pusztulásának oka, hogy a madár hosszú láncon élt.³¹⁸ Elmúlásáról beágyazott narratívában, a thaymuri tanítást idézve szól: „[e]z ismét jó alkalom volt Liliknek, hogy kedves Thaymurját idézze: a szíj hosszúsága döntő fontosságú. Ha hosszabb a kelleténél, a sólyom csakhamar a szabadsággal se tud okosan élni, elvadul, nem bízik többé a cinkos egymásrautaltságban; azt hiszi, egyedül is lebír mindent – de ilyenkor már késő. A telepről nincs visszaút

³¹⁴ „Az út mellett bádög Krisztus, pattogzik róla a festék. (Lilik rám hunyorít: mit szólnának, ha az egyik reggelre odapingálná Diannát? *Horust...* – az volt a nagy idő! Aranykor. Szent piramisokban helyezték el a szobrát. Most mindent újra kell tanulnunk.)” – uo., 49. Kiemelés az eredeti szövegben.

³¹⁵ Uo., 43–44.

³¹⁶ Uo., 44.

³¹⁷ Uo., 46.

³¹⁸ Lilik megszólalása szerint a (keresztnévvel nem egyénített) Bogarász „[f]olytonos rikácsolásával kierőszakolta a hosszabb szíjat, hogy a gazosban szöcskézhessen – és most éppen abba gabalyodott bele, saját magát fojtotta vízbe” – uo., 44–45.

sehová, se a pusztára, se a rezervátumba. A szíj a keret, a rend, a biztonság. Ha azt megszokták egyszer, már nem lehet fölcserélni mással.”³¹⁹

Mészöly a *Magasiskola* topikus leírásait is a parabola jelentésrétegeinek kifejezőjeként érvényesíti. A kisregényben Hortobágy térségeire ismerhetünk (Biza-rét, Árkus-csatorna³²⁰), ám a települések nevei – a *Magasiskola* modellszerűségét erősítve – kezdőbetűvé absztrahálódnak.³²¹ A kisregény topográfiaja – amint azt „*A kétértelműség bölcsessége*” című, *Saulust* elemző fejezetben is látni fogjuk – a Mészöly-prózára jellemző módon jelentésszerű. A *Magasiskola* szövegterét egyes leírások megfosztják természeti jellegüktől: „[a] pusztaság fényketrece most mintha még jobban leszűkülne, palaszürke az ég alj. Kiszáradt tófenéken ügetünk át. Az elrothadt növényzet kusza, sárba szikkadt kötélzetként hever – a tó csontváza, idegrostjai; néhol sűrű halmokká púposítja a szél, alatta sátorszerű menedék, lovaink beletipornak.”³²²

Az idézethez hasonló topografikus leírások explicit módon utalnak a mögöttes jelentésrétegre, a parabolában megvonni kívánt párhuzamra. A példázatos kisregény narrátora a leírások során a kietlen kísérleti solymásztelepet börtönhöz, a pusztá felett világító napot a vattacellát vakító fényárral betöltő lámpához hasonlítja: „[m]eg kell szokni az állandó szelet, az árnyéktalanságot; ha akarsz, kilométereket nyargalhatsz lóháton, mégsem érzed úgy, hogy megérkezted valahová; a pusztai égbolt bezár, mint egy fényketrec; mintha billiówattos lámpa tüzne a szemedbe, folyton a nyomodban van, mindenütt megtalál; ennyi erővel cellában is ülhetnél, rács mögött, ott egy százas körte ugyanezt megteszi; ha legalább látnál valakit a közelben, aki hozzád csatlakozik, megszólít, akkor eltökélhetnéd, hogy néma maradsz – de sehol senki, sehol egy ember. Vallani fogsz.”³²³ A kisregény zárlatának narrátori szólamában – előbb egyértelműen, majd áttételesen³²⁴ is – megfogalmazódik, hogy az elbeszélő távozásának célja a

³¹⁹ Uo., 45.

³²⁰ Uo., 35.

³²¹ „Lilik nem volt otthon ezen az estén, már reggel átlovagolt F.-be, hogy új béklyókat rendeljen a sólymoknak.” (34.); „Az éjszakát M.-ben töltöttük, a pályaudvaron. Lilik mindjárt berendezkedett az egyik padon.” (48.); „Másnap a keskenyvágyányún indultunk tovább, s délfelé érkeztünk meg S.-be. Kicsi hegyi falu. Nyomorúságos, földhöz lapuló házak, kötörmelékes országút.” (49.); „Csak hajnal felé keltem föl, mikor M.-hez közeledtünk. [Lilik f]érfias szűkszávással búcsúzott” (58.).

³²² Uo., 25.

³²³ Uo., 19.

³²⁴ „Nehezen szakadnak el a gondolataim Liliktől. Elváltunk, és mégsem érzem azt a felszabadultságot, amit vártam, amiben bíztam napok óta. [...] A gyors menetrend szerint érkezett, percnyi késés nélkül; a kivilágított étkezőkocsiban fehér abroszos asztal várt, kristályvíz, halk, udvarias kiszolgálás, az asztalon étlap: bármit választhatok, amihez kedvem van éppen.” – uo., 58–59.

függetlenség visszanyerése; a narrátor a Lilikkel töltött napok folyamán tapasztalt szabadsághiány megszüntetésére törekedve hagyja el a telepet.

A fentiekből kitűnik, hogy a sajátos szabályok szerint működő solymászteleppel, az ügyosztály utasításaival vagy a távol levő, de mindenről tudó vezért megtestesítő Beranekkel a kisregényt könnyen interpretálhatjuk hatalomkritikaként – ahogyan azt meg is tette a recepció.³²⁵ Szembetűnő: ugyan az utóbbi évtizedekben a *Magasiskolának*, *Az ablakmosónak*, a *Saulusnak* és *Az atléta halálának* számos eltérő értelmezési iránya rajzolódott ki, mind a négy Mészöly-mű esetében számottevő a hatalom példázatát tételező interpretáció. Ez az értelmezői eljárás is jelezheti: a parabola nemcsak tanító-célzatos, hanem jellemzője, hogy burkoltan kritikus vagy politikus szöveggént olvasható.

A *Magasiskola* kapcsán fontos megemlíteni a *Jelentés öt egérről* című novellát,³²⁶ mely ugyancsak a Mészöly-életmű kanonikus, a szerzői intenció szerint is kiemelendő³²⁷ darabja. Bori Imre reflexiója az elbeszélést a *Magasiskola* esetében alkalmazott mércével elemzi: „a modern magyar próza miniatűr remekműve ez a kis parabolaelbeszélés, s ennek, valamint a *Magasiskolának* a kötetben léte elegendő, hogy az új Mészöly-könyvnek magas rangját megszerezze”.³²⁸ Béládi Miklós pedig *A tények parabolája* című

³²⁵ Lásd például Bori Imre értelmezését: „A *Magasiskola* [...] traktátus a fegyelemről, az engedelmisségről és a parancsolásról, s nyomban azon a fokon, amely már a határesetek körébe tartozik, s a cél az öncél bumerángxává válik; a fegyelemből és engedelmisségből rettenetes és embertelen gépiesség, vakság és értelmetlen tettek sora származik” – BORI Imre, „Jelentés öt egérről”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 107.

³²⁶ A didaxist definiálni igyekvő példázatos olvasásmód tipikus eljárását mutatja a *Korunk* 1968-as évfolyamának *Jelentés öt egérről* szülő írása, mely a mű jelentésmezőjét lehatárolva a következőket állítja: „Mészöly Miklóst [...] nem szabad a divatos írók közé sorolnunk: éppen társadalmi kötődésével igazolja, mennyire a kort, nem pedig az irodalmi atmoszférát érzékeli magas íráskultúrájú, érdekes, feszült novelláiban. Az embertelenség ellen emel szót akkor is, ha az erőszak, akkor is, ha a kispolgári stupiditás és képmutatás groteszk szituációit ragadja meg.” – N. n., „Mészöly Miklós: *Jelentés öt egérről*”, *Korunk*, 9. sz. (1968): 1403.

³²⁷ Az állítást – miszerint a *Jelentés öt egérről* a Mészöly-életmű egyik központi darabja – erősíti, hogy a novella a folyóiratpublikációkon túl a szerző számos kötetében helyet kapott; lásd:

MÉSZÖLY Miklós, „Jelentés öt egérről”, *Vigília*, 2. sz. (1959): 107–111.

MÉSZÖLY Miklós, „Jelentés öt egérről”, in MÉSZÖLY Miklós, *Jelentés öt egérről* (Budapest: Magvető Kiadó, 1967).

MÉSZÖLY Miklós, „Jelentés öt egérről”, in MÉSZÖLY Miklós, *Alakulások* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975).

MÉSZÖLY Miklós, „Jelentés öt egérről”, in MÉSZÖLY Miklós, *Magasiskola* (Budapest: Kriterion Kiadó, 1985).

MÉSZÖLY Miklós, „Jelentés öt egérről”, in MÉSZÖLY Miklós, *Volt egyszer egy Közép-Európa* (Budapest: Magvető Kiadó, 1989).

MÉSZÖLY Miklós, „Jelentés öt egérről”, in MÉSZÖLY Miklós, *Bolond utazás* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992).

³²⁸ BORI Imre, „Jelentés öt egérről”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 110.

– a recepciót nagymértékben meghatározó – *Jelentés*-értelmezésében a Mészöly-parabola architextuális összetettségét hangsúlyozza, s a *Jelentés öt egérről* (a *Magasiskolával* egyetemben) szintéziskereső munkának, a Mészöly-életmű fontos stációjának tekinti, mely újfajta alkotói szemléletről és formálásmódról tanúskodik: „[m]ár a *Magasiskola* (1956) elárulta, hogy [Mészölyt] dokumentum és parabola szintézisének kérdései izgatják. A *Jelentés öt egérről* ennek a szintéziskeresésnek egyik remek darabja. Semmi homály, semmi utalás, semmi implikáció: ez a novella a tiszta tárgyiasság nyelvén beszél; gyökeresen más stílusban, mint a *Sötét jelek* legtöbb írása.”³²⁹ Mészöly e kiforrott prózai munkáinak megírásával egyidőben – a kísérletező szerzői attitűdre jellemző módon – más műfajokban is alkotott. A kiadványokban jegyzett datálás szerint³³⁰ 1957-ben írta meg *Az ablakmosó* című drámáját, mely a szerző első pályaszakaszát vizsgáló értekezés megkerülhetetlen darabja.

³²⁹ BÉLÁDI Miklós, „A tények parabolája”, in *uo.*, 113.

³³⁰ Lásd: MÉSZÖLY Miklós, *Színházon kívül* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2010), 99.

2. „HA MÁR IDEJÖTTEK, LEGALÁBB TANÚSKODJANAK” – AZ ABLAKMOSÓ

A Mészöly-életmű jelentős – a recepciót tekintve mégis marginális – részét képezik azok a munkák, melyek színházi darabként íródtak.³³¹ A szerző első pályaszakaszbán keletkezett prózai szövegeit és színműveit a példázatos formálásmód köti össze. Thomka Beáta szerint Mészöly *Az ablakmosó*hoz fűzött jegyzetében a burleszkről mint „harsány, vaskos, rámenős formáról, a groteszk inzultusáról, a harmóniáról mint pátosról és a téma felemásságáról beszél. Mindez csakugyan elüt mindattól, ami az ötvenes évek novellisztikáját vagy akár későbbi prózáját jellemzi, noha sem a pátosz, sem az irónia végpontjai nem belső meghatározói látásmódjának. Amiben leginkább rokonítható a korabeli elbeszélésekkel” – hangsúlyozza a monográfus – „az a modellszerű, némiképp elvonatkoztatott, a konkrét történeti elemeket jelzésekre egyszerűsítő szerkesztésmód”.³³² A hazai irodalomtörténet-írás *Az ablakmosót* a magyar abszurd egyik korai reprezentánsaként jegyzi; az 1957-es színművet és az 1959-es *Bunkert* illetően kiemeli, hogy a darabok a nyugati színjátszás egyes áramlataival együtt vizsgálhatók, Mészöly színművei „a korszak legmodernebb törekvéseihez”³³³ kapcsolhatók.

Az ablakmosó szubverzivitása miatt kirobbant, exkurzusban is említett (169. lábjegyzet) vita eseményei ismertek. Pándi Pál *Élet is Irodalomban* publikált kritikája alapján a darab összeegyeztethetetlen a szocialista hatalomértelmezéssel, emberszemlélettel, a világról alkotott képpel; tézise szerint „*Az ablakmosó* [...] az élet igazságától idegen, hamis filozófiai koncepcióra épített burleszk-tragédi[a] [...], amelyben nemcsak az író által adott feleletek elfogadhatatlanok, hanem az író által feltett kérdések is”.³³⁴ A *Népszabadság* Pándi bírálatára hivatkozó szerkesztőségi cikke ugyancsak az egzisztencialista attitűdöt kifogásolja: „[a] *Jelenkor* közölte Mészöly Miklós *Az ablakmosó* drámáját, a magyarországi egzisztencializmusnak ezt a

³³¹ *Az ablakmosó* mellett a színművek közt említendő például a *Bunker*, az *Emberke, oh!* című bábjáték, a *Gyerünk Matróziába!*, *A vendég*, a *Finom kis tragédia*, a *My Jo* című etűd, a *Lassan minden*, illetve a „tragi-abszurd” *Karácsony*, a *Veszedelmes viszonyok – téli abszurd a színházban*, valamint *Az utolsó Beckett-bemutató* és az 1994-ben publikált *Köhögő császár* című monodráma.

³³² THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1995), hozzáférés: 2019.08.15., http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szakirodalom/meszoly_thomka_meszoly_miklos.xhtml.

³³³ ERDŐDY Edit, „A »hazai abszurd«”, in *A magyar irodalom története 1945–1975*, BÉLÁDI Miklós és RÓNAY László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), hozzáférés: 2018.06.12., <http://mek.oszk.hu/02200/02227/html/03/1141.html>.

³³⁴ PÁNDI Pál, „A tagadás tagadása. Mészöly Miklós: *Az ablakmosó*”, in PÁNDI Pál, *Kritikus ponton* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972), 567.

mintadarabját, amely – néha kísértetiesen utánozza mesterét, Ionescót – tiltakozás mindenfajta hatalom, mindenfajta rend, politikai tevékenység és szereplés ellen. Helyesen bírálta a művet az *Élet és Irodalom* legutóbbi száma.”³³⁵ E vád éveken keresztül meghatározta a Mészöly-recepciót. Az *ablakmosó* ugyan szerepelt a Miskolci Nemzeti Színház repertoárján, a darabot 1963. március 15-én bemutatták,³³⁶ ugyanazon év szeptemberében és októberében pedig a *Jelenkor* közölte is a drámaszöveget és Mészöly darabhoz fűzött jegyzetét (*Jegyzet egy darab ürügyén*). A színművet azonban két előadás után betiltották, a folyóirat akkori szerkesztőjét, Tüskés Tibort pedig – a közlés miatt kirobbant botrány folyományaként – menesztették.³³⁷

A kultúrpolitika részéről *Az ablakmosó* azért is válthatott ki ellenállást, mert – ahogyan azt a későbbi, 1980-as, 1990-es évekbeli recepció hangsúlyozza – Mészöly a magyar drámahagyományban addig idegen hanggal, új formanyelvvel jelentkezett. A szervetlenséget, egyediséget említi többek között Hornyik Miklós,³³⁸ s P. Müller Péter szintén a színmű novumát hangsúlyozza.³³⁹ Az abszurd előfutáraként számontartott darabot a szakirodalom továbbá sajátosan általános, képletszerű,³⁴⁰ parabolikus

³³⁵ Idézi Tüskés Tibor, lásd: MÉSZÖLY Miklós és TÜSKÉS Tibor, kiad. TÜSKÉS Tibor, *Volt idő. Mészöly Miklós és Tüskés Tibor levelezése* (Pécs: Pro Pannonia, 2005), 95.

³³⁶ A bemutató dátuma a szekszárdi Mészöly Miklós Emlékházban található színházi meghívó alapján tudható (*Letéti napló – Mészöly Miklós hagyatéka*, 187. tétel). Tüskés Tibor közlése szerint az is bizonyos, hogy *Az ablakmosó* kézírata és a darab publikálásának ötlete már egy 1960. augusztus 26-ra datált, Tüskésnek címzett levélben felvetődik: „[v]olna egy ajánlatom. Van egy hosszabb, egyfelvonásos burleszk-tragédiám. Úgy volt, a kísérleti színpadon (Odry) bemutatásra kerül, aztán valahogy elmaradt; mindenesetre kaptam a minisztériumtól engedélyt rá, hogy nyugatra kiküldjem; Párisba [sic] ment ki a napokban. Ennyit a »priuszáról«, megnyugtatásul. (Az egész 70 oldal.) (Spórolósabb tördeléssel 60.) Szóval: két részletbe leközölnétek-e; volna teretek s kedvetek hozzá?” – TÜSKÉS, *Volt idő*, 15.

³³⁷ „1964 nyarán távolítottak el a folyóirattól, többek között Mészöly Miklós *Az ablakmosó* című drámájának közlése miatt” – írja Tüskés a darab megjelenési körülményeit dokumentáló levelezéshez fűzött jegyzetében. TÜSKÉS Tibor, „*Az ablakmosó* »története« – Mészöly Miklós és Tüskés Tibor levelezése tükrében”, *Jelenkor*, 1. sz. (2004), hozzáférés: 2018.08.15, <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/379/az-ablakmoso-tortenete>.

³³⁸ „A kötet darabjait az ötvenes évek végén írta szerzőjük. A modern hazai színműírás gyakorlatában ezek a drámák akkortájt rokotalanoknak tetszettek mind stíluseszmenyeikben, mind pedig szemléletükben” – HORNYIK Miklós, „Valóságmozzanatok Mészöly paraboladramáiban”, *Új Symposion*, 176. sz. (1979), hozzáférés: 2019.08.15, http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=valosagmozzanatok-meszoly-paraboladramaiban_2061.

³³⁹ P. MÜLLER Péter, „A drámai nyilvánosság alakulása Örkény Istvántól Nadas Péterig”, *Jelenkor*, 6. sz. (1994), hozzáférés: 2019.08.15, <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/4763/a-dramai-nyilvanossag-alakulasa-orkeny-istvantol-nadas-peterig>.

³⁴⁰ „Mészöly egy képletet írt meg, de a történelem épp napjainkban teszi evidenciává azt a tapasztalati igazságot, ami e képletet kitölti; írónak ritkán szolgáltattak ilyen kézenfekvő elégtételt a műve megírását követő évtizedek. Azaz némi túlzással szólva, az egykori tézisdráma mára egy abszurd és groteszk társadalmi modellt leleplezése lett. Ebben rejlik *Az ablakmosó* háttorzongató maisága.” – Pályi András idézi THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1995), hozzáférés: 2019.08.15, http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szakirodalom/meszoly_thomka_meszoly_miklos.xhtml.

textusként értelmezi; s a Mészöly-drámákról szóló reflexiókat áttekintve látható, hogy jellemzően a hatalmi mechanizmusok példázataként interpretálja: „[p]éldázat [...] ez a mű, példázat arról, hogyan képes megrontani a hatalom a boldogságot, tönkretenni a szerelmet, a magánélet autonómiáját”³⁴¹ – olvashatjuk Erdődy Edit tanulmányában. Radnóti Zsuzsa *A magyar abszurd kezdetei* című munkájában pedig hangsúlyozza, hogy *Az ablakmosó* „a maga idejében lázadó és lázító mű volt, és azzal irritált, hogy zavarba ejtő és kínos példázatot mesélt el az ember szégyenteljes megtöretéséről és megtörhetőségéről”.³⁴²

A Petőfi Irodalmi Múzeum Mészöly-hagyatékában található *Az ablakmosó*hoz kötődő gépirat a Miskolci Nemzeti Színház bemutatója kapcsán rendezett vita anyagát rögzíti (8. melléklet). A dokumentumban Mészöly – Bod Andor, Kabdebó Lóránt, Kordos László, Orosz György, Papp Miklós, a színházigazgató, rendező, Ruttkai Ottó és Szauerwald Lajos kérdéseire reagálva – az alábbiakat fejt ki: „[Tomi és Anni, a dráma két főszereplője] külön kis világegyetemükben bizakodással élnek, nem hisznek abban, hogy bele lehet nyomulni egy ilyen fészekbe. De jön az Ablakmosó. Mit tehet a végén a két ember? Bátor lesz – ennyi az optimizmus a darabban. Hogy ez soha többé meg ne történhessék. Nem azt akarja elhitetni, hogy minden esetben ez kell, hogy bekövetkezzék. A néző részére az a mondanivalója, hogy ő bírálja el és érezze meg: amiben ő él, jó-e vagy nem [...]. A néző tanulsággal távozzék.”³⁴³ *Az ablakmosó*ban tehát – amint azt a szerzői interpretáció is mutatja – célzatos példázatmodell működik, míg a későbbi, prózai művek esetében (lásd a IV/3. és a IV/4. alfejezeteket) nyitottabb szerkezetekben érhető tetten a hatalom analízise.

Az ablakmosó és a *Bunker*³⁴⁴ modellszerűségének egyik forrása a meg nem határozott tér és idő: az a kortárs színházi kritika részéről kifogásolt térbeliség, melyről

³⁴¹ ERDŐDY Edit, „A »hazai abszurd«”, in *A magyar irodalom története 1945–1975*, BÉLÁDI Miklós és RÓNAY László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), hozzáférés: 2019.08.15, <http://mek.oszk.hu/02200/02227/html/03/1141.html>.

³⁴² RADNÓTI Zsuzsa, „A magyar abszurd kezdetei”, *Kalligram*, 9. sz. (2000), hozzáférés: 2019.08.15, <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2000/IX.-evf.-2000.-oktober/A-magyar-abszurd-kezdetei>.

³⁴³ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának XI. *Analekták* címen jegyzett dobozában található dokumentumból származik.

³⁴⁴ „A *Bunker* katonái bizonytalan nemzetiségű egyenruhában vannak, a külvilág is bizonytalan körvonalú, a dráma közege idő nélküli közeg. A társadalmi-történelmi erőter kikapcsolásával a *Bunker* egyértelműen parabolává vált, de ennek az izolált, teremtett világnak a belső logikája a mindenkori börtön-lét logikáját követi.” – HORNYIK, „Valóságmozgatók Mészöly paraboladrámáiban”, hozzáférés: 2019.08.15,

Mészöly a *Jegyzet a darab ürügyén* című munkájában is ír.³⁴⁵ A szerző itt nemcsak Az *ablakmosó* részletes elemzését adja, hanem teoretikus kérdésekről is szól: éppen a darabbal kapcsolatban jut el az objektív ábrázolásmód, az átvitt, *inkonkrét* jelentés problémájához.

Az *ablakmosó* drámaszövegének kezdő sorai metaforikus elemekből álló színpadképet írnak le. A darab helyszíne eszerint „absztrakt és bántóan naturalista képelemekből összevágott, zsúfolt montázs”,³⁴⁶ mely (foucault-i értelemben vett) *másként*, heterotopikus térként írható le: képes ütköztetni „több teret egyetlen valós helyen, több olyan helyszínt, melyek önmagukban inkompatibilisek”.³⁴⁷ A színmű sajátos terének metaforizált helye Tomi és Anni lakása, ahova az *Ablakmosó* abszurd, megmagyarázhatatlan módon, jelenésként érkezik³⁴⁸ – megbontva a fiatal házaspár mikrovilágának harmóniáját. A betöréssel és a térszerkezet megbontásával a magánszféra is sérül,³⁴⁹ Tomi és Anni viszonya megváltozik. A rendet megtestesítő Házmaster, aki Mészöly reflexiója szerint egész életében a paragrafust szolgálta,³⁵⁰ szintén a megbolydult léttér és a kiközösített világrend párhuzamára utal: „[v]alamikor egy pad állt itt. Ezt se jelentették be, hogy elviszik... (Körülnéz.) Olyan üres minden... [...] Mért csinálták ezt vele? Mért zavartak így össze?”³⁵¹

Mészöly *Az ablakmosóban* színre vitt házat példázatos alakzatként jeleníti meg, melynek egyes részei az *Ablakmosó* betörése előtt pontosan kijelölték a privát tér határait.

http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=valosagmozzan_atok-meszoly-paraboladramaiban_2061.

³⁴⁵ „A bemutató után a kritikák egy része kifogásolta, hogy a darab pontosan meg nem határozott tér-időben játszódik, s hogy nem tisztázza, milyen erők állnak az *Ablakmosó* mögött. A kifogás nem ért váratlanul, s az ezzel kapcsolatban érveket én se mulasztottam el felvetni. Mégis, ahogy a darab alakult bennem, egyre inkább kivetette magából a konkrét-történelmi elemeket, s csak jelzések maradtak, mint a bóják.” – MÉSZÖLY Miklós, „Jegyzet a darab ürügyén”, in MÉSZÖLY Miklós, *Színházon kívül* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2010), 110.

³⁴⁶ MÉSZÖLY, „Az ablakmosó”, 31.

³⁴⁷ Michel FOUCAULT, *Más terekről (1967). Heterotópiák*, ford. ERHARDT Miklós, hozzáférés: 2019.08.19, <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253>.

³⁴⁸ „Kis idő múlva megjelenik a fénykarikában az *Ablakmosó* feje” – MÉSZÖLY, „Az ablakmosó”, 35.

³⁴⁹ „Nézz körül. Pusztaság. Egy átkozott bútordarab sincs sehol. Csak a heverő, hogy több kedvünk legyen szaporodni. A dédmama arcképe csak agyrém. Én találtam ki. Beléd diktáltam, hogy elhiggyük, mi sem vagyunk olyan ágrólszakadtak, nekünk is voltak őseink. Aztán az ajtók meg a többi... Dajkamesék. Közönséges egyszobás kriptá... igen... – nem érzed a kriptaszagot? Magunkat zártuk be ide – megóvni a személyiséget!” – szól Tomi Anninak címzett szövege, mely az *Ablakmosó* felforgató – tárgyi környezetet, szereplői attitűdöt radikális módon megváltoztató – hatását mutatja, lásd: *uo.*, 56.

³⁵⁰ „A Házmaster: ő az az ember, aki egész életét a Törvény, a paragrafus tiszteletére tette fel – ilyen vagy olyan tízparancsolatra – s most azoknak az érvényében, hatóerejében kell csalódnia” – MÉSZÖLY Miklós, „Jegyzet a darab ürügyén”, in MÉSZÖLY Miklós, *Színházon kívül* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2010), 109.

³⁵¹ MÉSZÖLY, „Az ablakmosó”, 77.

A pince és az ahhoz kapcsolódó lakás a házmesterék területe, a padlás Anniéké.³⁵² A transzgresszió a személyes kapcsolatok romlásával jár. A mindent felülíró hatalmat reprezentáló Ablakmosó erőszakos, manipulatív módon dolgozik egy utópikus közösség megteremtésén.³⁵³ A kollektivitás, a térbeli határok eltörlése az intimitáson, személyességen alapuló emberi kapcsolatok roncsolását okozza: „[a]hhoz nyúlnak hozzá, amihez akarnak. Szabad az út a padlásra, és a pincétől se tilthatnak el minket...”.³⁵⁴ Jelentésszerű például Tomi tette, amint a területrészek határát átlépve, egyfajta pokoljárásként „leszáll a pincébe”.³⁵⁵

Az ablakmosó célzatosságát – az általános téridőn, az allegorikus szereplőkön túl – a határsértő, diegetikus szinteket elbizonytalanító elemek teremtik meg. A szereplők több esetben tesznek önreflexív utalásokat. Effajta kiszólás olvasható a darab felütésében, a paraván-monológban: „[e]gyáltalán – érdeklő ez önöket? Nem akarom a vasárnapjukat elrontani”.³⁵⁶ Tomi és Anni később megszólítják, résztvevőkként vonják be a nézőket, feltételezik, hogy azok közösséget vállalnak velük: „[Tomi] (föhláll, kimutat a közönségre) Majd ők. Ha már idejöttök, legalább tanúskodjanak. Látták, hallották... és bizonyára elfogulatlanabbak, mint én. Ők még csak ezután kerülnek sorra”.³⁵⁷ A szereplők emellett számos esetben reflektálnak az előadás jelenére, a színházi szituációra: az Ablakmosó – a diegetikus szintek elbizonytalanításával – a teátrális tér ellenében a kulisszákon kívüli területet fikcionalizálja: „[k]ülönben téved, ha azt hiszi, hogy én csak a »színház« kedvéért jöttem ide. Nem. (Kimutat a közönségre.) Ez csak olyan körítés... nem kell komolyan venni. Meg talán nem is igaz az egész, talán nincs is...”.³⁵⁸ P. Müller Péter szerint így lesz *Az ablakmosó* egy, „a központozított, egycsatornás nyilvánosságot ábrázoló alkotás”,³⁵⁹ önreflexivitásra építő darab, s Kasznár Veronika Katalin (az

³⁵² „jól tudja, hogy a pincébe csak az én lakásomon keresztül lehet lemenni! Zavartam én önöket valaha is padlás-ügyben, ahová viszont csak ezen a lakáson keresztül lehet feljutni?” – uo., 61.

³⁵³ „van értelme az áldozatnak – a holnapért! Mindannyiunkért!” – uo., 90.

³⁵⁴ Uo., 66.

³⁵⁵ „TOMI (*továbbra is Anninak*) Újra kell kezdenünk mindent, drágám... HÁZMESTERNÉ (*az urához*) Hallod? Ezt figyeld inkább! HÁZMESTER (kapkod, topog) Örültek! Mind megőrültek! TOMI (*továbbra is Anninak*) Le kell szállnom a picébe... HÁZMESTERNÉ Rajtunk keresztül... HÁZMESTER (*ordít*) Megtiltom! Mit akar ott? Visszaélnék a szavakkal!” – uo., 67.

³⁵⁶ Uo., 33.

³⁵⁷ Uo., 54.

³⁵⁸ Uo., 41.

³⁵⁹ P. MÜLLER Péter, „A drámai nyilvánosság alakulása Örkény Istvántól Nadas Péterig”, *Jelenkor*, 6. sz. (1994), hozzáférés: 2019.08.15, <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/4763/a-dramai-nyilvánosság-alakulása-orkény-istvantól-nadas-peterig>.

önreflexív részeket szintén kiemelve) állítja, hogy az elliptikusnak mondott, kihagyásos kiszólások azt sugallják: „az elhallgatások ellenére – a szereplőket kivéve – itt mindenki ért mindent”.³⁶⁰

A darabban a művész alakja az elnyomó hatalmat képviselő Ablakmosó ellenpontjaként tűnik fel: Anniék mikorvilágának harmóniája a zárlatban azzal zökken helyére, hogy Tomi színészként kijelenti, „nem alkuszik”,³⁶¹ nem vállal elveinek ellentmondó szerepet. Mészöly tehát a teátrális és a kulisszákon kívüli tér határait összemosó, kollektivitást teremtő, a művészi létmódot fókuszba helyező parabolát ír. A művészi tevékenység és az elnyomó hatalmi rendszer szembenállása az, ami a Mészöly-életmű későbbi darabjában, a következőkben elemzett *Az atléta halálában* ugyancsak megjelenik.

³⁶⁰ KASZNÁR Veronika Katalin, „Az irodalom mint a társadalmi nyilvánosság egy lehetséges médiuma. A nyilvánosság alakzatai Mészöly Miklós *Az ablakmosó* című drámájában”, *Literatura*, 1. sz. (2006): 89.

³⁶¹ MÉSZÖLY, „Az ablakmosó”, 51.

3. „ELMONDJA A TANULSÁGOT, DE AZT MÁR NEM TUDOM, HOGY MIT” – AZ ATLÉTA HALÁLA

Az atléta halála az életműben – a korabeli prózát tekintve rendhagyó módon – elsőként szakított a „linearitás elvé[vel]”,³⁶² az „epikai teljesség”³⁶³ elvárásával. A regény elbeszélője a címszereplő, Őze Bálint élettársa, akit a fikció szerint az atléta váratlan, rejtélyes körülmények között bekövetkezett halálát követően az Állami Sportkiadó felkért, hogy memoárt írjon, „valami visszaemlékezésfélét szerkessze[n]”³⁶⁴ Bálint életéről. A Hildiként megnevezett narrátor megszólalásmódja formabontó: a történelmi kontextust szándékolatlan háttérbe szorító,³⁶⁵ s látszólag csupán személyes élményekre koncentrálnak elbeszélés folyamán az emlékek kollázsszerűen kapcsolódnak egymáshoz.

A regényben három időréteg váltakozik: 1.) a beszámoló megírásának ideje (azaz az 1950-es évek időszaka), 2.) az atléta férfikora és 3.) a gyermekkor, a tardosi ötösfogat időszaka.³⁶⁶ *Az atléta halálában* – mely az elbeszélő státuszához kötődően a társadalmi nemek reprezentációja szempontjából is lényeges kérdéseket vet fel³⁶⁷ – megszakításokkal, fabuláris síkváltásokkal³⁶⁸ olvashatunk a regény egyes helyszínein,

³⁶² THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1995), hozzáférés: 2019.08.15, http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szakirodalom/meszoly_thomka_meszoly_miklos.xhtml.

³⁶³ Uo.

³⁶⁴ MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017), 7.

³⁶⁵ A narrátor vázlatként jellemzett írásában a háttéreseményekre látszólag lényegtelen tényezőként utal: „1943 őszén történhetett ez, még a nagy pesti bombázások előtt. Nem részletezem most a körülményeket, a háborút. Bár úgy tervezem, hogy abban a későbbi könyvben majd azt is megpróbálom: úgy beszámolni Bálint életéről, hogy a hangsúly ne csupán azon legyen, ami nem történelmi. De ehhez az kell, hogy ne első személyben írjak róla – ha ugyan képes leszek rá.” – uo., 41. Az elbeszélés folyamán ugyanakkor pontosan kiténik, hogy a szereplők sorsát a politikai-társadalmi közeg nagymértékben befolyásolja; lásd például a P. N.-ként nevezett „nyolcszázás fenomén”-t, aki az edzéseinek adatait rögzítő naplójegyzetekkel együtt hamvasztólágerben halt meg (44.), vagy azt a – P. Simon Attila tanulmányában kifejtett – utalást, mely az 1956-os melbourne-i olimpiára utazó, 1500-as magyar csapat emigrációját idézi. Lásd P. SIMON Attila: „»az izmaik ölelkeztek egymással« – Az eleven testek megjelenésének szerepe Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regényében”, in *„folyékony szobor vagy szilárd szökőkút”. Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újhordasokról*, szerk. BUDA Attila, PALKÓ Gábor és PATAKY Adrienn (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017), 410.

³⁶⁶ BÍRÓ Ágota, „A nő mint narrátor: a szerzőség problémája Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regényében”, *Iskolakultúra*, 1. sz. (2001), hozzáférés: 2019.08.15, http://epa.oszk.hu/00000/00011/00045/pdf/Iskolakultura_EPA00011_2001_01_023-029.pdf.

³⁶⁷ Hildi például gyakran reflektál sajátos státuszára, mely a szerető–élettárs–anya perspektívájából igyekszik láttatni az atlétát, megérteni Bálint múltját és sorstragédiáját: „én csak azt tudom, hogy ha újrászületnék, őt akarnám fiannak. Talán mint anya, nagyobb alázattal tudnám elviselni, hogy él valaki mellettem, akit mindennél jobban szeretek, de aki ugyanakkor se mellettem, se más mellett nem él igazán. Pedig az alázat belőlem sem hiányzott, a szeretőből!” – MÉSZÖLY, *Az atléta halála*, 8. A kérdéséről lásd bővebben BÍRÓ Ágota (366. lábjegyzet) és DÁNÉL MÓNICA írásait. DÁNÉL MÓNICA, „A másik megértésének (feminin) kudarca. (Mészöly Miklós: *Az atléta halála*)”, in DÁNÉL MÓNICA, *Áttetsző keretek. Az olvasás intimitása* (Kolozsvár: Komp-Press, 2013), 255–279.

³⁶⁸ THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1995), hozzáférés: 2019.08.15,

Tardoson, Karlsteinben, Pesten, Vlegyásán, Prágában vagy az Égettkő-völgyben játszódó eseményekről. A regény elbeszélője eközben – a *Magasiskola* lineáris szerkesztésmódjától eltérően, lásd: IV/1. – a narratívát megbontó, multiplikált visszaemlékezést működtet, az emlékezet mechanizmusára pedig több ponton reflektál: „[Bálint] minden mozzanata kettős bennem – most már. Az én emlékeimre rámásolódnak az övéi. És nem tudom szétválasztani őket”.³⁶⁹

A krónikás narrátor saját emlékein keresztül idézi vissza az atléta múltját, próbálja hitelesen rekonstruálni Öze Bálint életét. Az elbeszélői reflexiók szerint azonban a kötet nem azokat a visszaemlékezéseket tartalmazza, amelyeket később publikálni kívánnak;³⁷⁰ az csak az alakulóban lévő szöveg egy vázlata: „ez még nem az a könyv, amit írni szeretnék róla” – mondja Hildi – „[t]étova adatgyűjtés inkább, hogy végre megismerjem azt, akivel tíz évig együtt éltem”.³⁷¹ A narrátor a privát, pseudo-autobiografikus³⁷² jegyzetanyag írása közben állandóan kísérletet tesz a tárgyilagos megfogalmazásra, ám minduntalan szembesül a hiteles, lezárható, minden lényeges tényezőre kiterjedő összefüggésrendszer leírásának kudarcával: „[a]z egyik nap végigolvastam, amit leírtam eddig az életünkről, s nem voltam megelégedve vele. Ez újra megerősített, hogy csupán vázlatnak tekintsem. Úgy találtam, hogy még mindig túl sok a rögtönzött föltevés, a hasonlítás, az önkényes vonatkoztatás benne. Bár a kísértés is sok, hogy ezt-azt belemagyarázzak a történetekbe”.³⁷³ A memoár a narratori szándék szerint az

http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szakirodalom/meszoly_thomka_meszoly_miklos.shtml.

³⁶⁹ MÉSZÖLY, *Az atléta halála*, 175.

³⁷⁰ A fikció szerint a *Lírai emlékezés egy versenyen kívüli atlétára* alcímmel megjelentetni kívánt memoár tisztázata sosem készülhetett el: „[s]ajnos, túl sokáig írtam ezt a krónikát – és elkéstem vele. Legalábbis egy időre, ahogy udvariasan közölte velem a Sportkiadó” – zárja a memoárt Hildi (209–210.). „Az történt ugyanis, hogy időközben megjelentettek egy életrajzot Bálintról, *A Mi Bajnokaink* nagy példányszámú és népszerű könyvsorozatban, *A bátkolosi hős* címen. Bangó és Bartosi írták, közösen” (210.). A regény e csattanószerű zárlata – azon túl, hogy az 1950-es évek kiadáspolitikájának hatalmi gesztusát (a memoárkötetek címadásait tekintve finom ironiával) példázza – *Az atléta halála* fragmentált szerkezetét implicit módon magyarázza.

³⁷¹ Uo., 8.

³⁷² A narratori szituáltság és az önéletírás műfaji elemeinek használati módja a Mészöly-regény nívója. Hildi (rendkívül tudatosan komponált) regényszöveget képző jegyzetanyaga a bensőséges, kendőzetlenül privát s szerkesztői kéz által érintetlen textus látszatát kívánja kelteni: „[n]em tudom biztosan, de mégis elhiszem, hogy ő [Alexi – M. D.] terjesztette a különböző pletykákat rólam. Tíz éven keresztül beszéltek, hogy a mindenkori válogatott kurvája vagyok. Bálint csak legyintett rá. Aztán én is megszoktam, hogy mosolyogjak rajta. De hogyan is magyarázkodhattam volna a világ előtt, mikor róla is tudták mind az egyletbeliek, amit én: hogy együttlétünk óta soha, talán egy hónapig se volt igazán hú hozzám. Olyan lett volna az én magyarázkodásom, mint az orgazdáé, aki azzal mosakszik, hogy nem ő lop meg csal, hanem a társa. Az pedig senkire se tartozhat, hogy mégis miért vállaltam, amit vállaltam. Most se tartozik senkire. Ez az írás *csak magamnak emlékeztető*. [kiemelés: M. D.]” – uo., 15–16.

³⁷³ Uo., 103–104.

anyaggyűjtésen, az emlékeket őrző tárgyak, tényadatok teljességre törekvő regisztrálásán alapul – e narratívaalkotási eljárás problémái³⁷⁴ is jelzik az *elbeszélés nehézségét*, a narrátori kételyt.

Hildi adatgyűjtő technikájának jelentős kellékei a mnemotechnikai eszközként funkcionáló tárgyak, például a Dreher-Maul dobozban gyűjtött kacatok, melyeket a narrátor az elbeszélés lényegi elemeiként értékel.³⁷⁵ Az *atléta halálában* e mnemotechnikai eszközként szolgáló tárgyak közt kiemelt fontossággal bírnak a fényképek. A fotók a narrátori emlékezet katalizátoraként működnek, a különböző idősíkok közti átmenetet biztosítják; lásd például a Bálint sorsát meghatározó tardosi „ötösfogat” tagjainak bemutatásáról szóló szövegrészt,³⁷⁶ vagy a Pécs Pici jellemzéséül szolgáló képek ekfrázisszerű leírását.³⁷⁷

A Mészöly-regény szubverzív jellegére, a kortárs prózapoétikát jellemző formálásmódot meghaladó eljárásaira a kötet első kritikusaik közt Béládi Miklós hívta fel a figyelmet, aki az egyébként kiváló kritikai minősítésben részesített kötetnek – az 1960-as recepció lehatárolt befogadói horizontja, a kiadáspolitika korlátozása miatt – halk hangú, kevésbé értő recepciót jósolt.³⁷⁸ A regény magyarországi kiadásának évében

³⁷⁴ „de hát ez is csak adat, egy a sok közül. S valahogy ezt is a helyére kell majd tennem, hogy megkapja az igazi értelmét” (44.); „Mióta ezeket a följegyzéseket készítem, ettől a fordulattól féltem a legjobban: hogy vissza tudom-e idézni hitelesen ennek az éjszakának a történetét” (46.); „Most ezt nagyon nehéz megértetnem az eddigiek után, de igyekszem semmit se elhallgatni abból, ami történt; és hogy hogyan történt” (80.).

³⁷⁵ „a Dreher-Maulba berakok ezt-azt, spulni cérnákat meg régi rúzsstokot. Pedig ő se rakott be mást, csak effélét. Listát is csináltam róluk. Lehet, hogy ez unalmas másnak, de ez is hozzátartozik a »nevetséges« összefüggésekhez. És továbbra is lejegyzek minden ilyesmit, elhatároztam. Akik érezték már, milyen szfinxszerűen súlyosodnak meg a tárgyak, amelyekről tudjuk, hogy a maguk megszokott módján többé nem mozdítják el őket, azok bizonyára megértenek. Még egy jelentéktelen spárgadarab is, dupla tengerészcsomóval a végén, még az is megköveteli a számbavételt.” – uo., 24–25.

³⁷⁶ Uo., 33.

³⁷⁷ „Hogy milyen volt a tardosi időkben Pécsi Pici? Több fényképet is találtam róla. Az egyik valahol a pomerániai öböl partján készült, Stralsundban, szemben a rügeni szigetekkel. Fehér kövekkel körülbástyázott zászlórúd tövéénél áll, szétvetett lábakkal, rövid nadrágban. Zsebre dugja a kezét. Csöppet sem hullámos, fakószőke haja vízszintesen körbenyírt, éppen csak a fülét takarja és a homloka negyedét. A combja izmos, a melle túl erős. [...] Pici nem volt szép; kamaszkorában még annyira sem, mint később. De megvolt benne az a veszélyre ösztönző keménység, ami belőlem éppúgy hiányzott, mint Rékából.” – uo., 34–35. A regényben olvasható képek fontosságáról 2018. december 7-én, a *Mészöly-interpretációk. Szöveg – kép – nyelv – film* című konferencia kerekasztal-beszélgetésén Visy Beatrix is szólt.

³⁷⁸ „Mészöly Miklósnak *Az atléta halála* című regénye [...] borús jóslatot kényszerít ki: ebből a könyvből egyhamar nemigen lesz sikeres, emlegetett olvasmány. Kár pedig, hogy nem válik azzá: joggal megérdemelné. Máris legalább két – a jóslatot megerősíteni látszó – véleménnyel találkoztunk. Az egyik a kiadó ítélete: az alacsony példányszámban rejlő »visszaminősítés«. A másik Falus Róbert tömören fogalmazott jellemzése, miszerint ez a regény úgyis csak sznobok és széplelkek gyönyörűségére íródott. Az *atléta halálának* azonban aligha a fentiek miatt lesz nehéz sorsa. Mint alkotójától elszakadt mű, azért áll meglehetősen társtalantul mai szépprózánkban, mert kihívóan, provokatíven különbözik nemcsak a

publikált Béládi-kritikát a recepció részben cáfolja: ugyan *Az atléta halála* példátlan sikerét a külföldi visszajelzések mutatják,³⁷⁹ a regény (a „borús jóslat” ellenére) Magyarországon is jelentős hatást gyakorolt.³⁸⁰

A hagyatéki kutatás igazolja, hogy a regény első szövegváltozatait a kortársak elismeréssel fogadták.³⁸¹ A Petőfi Irodalmi Múzeum *Regények* című dobozában *Az atléta halála* autográf javításokkal ellátott szövegváltozata olvasható. A variáns és az 1966-ban kiadott szöveg közt a regénypoétikát jelentősen nem befolyásoló eltérések mutatkoznak; a perem-előszövegek alapján azonban korábbi szövegvariánsok létrehozhatók.³⁸² Az *Idegen anekdota* doboz *Kérdések* című kétoldalas dokumentumában *Az atléta halála* kéziratával kapcsolatos észrevételeket olvashatunk. A levél fejlécének grafittal jegyzett szignóján a következő áll: „N. N. Ágnes”. A pontokba

megszokottól, az elfogadottól, hanem attól is, ami mostanában nem kevés ellenállást legyőzve, úgyahogy meghonosodott” – BÉLÁDI Miklós, „Mészöly Miklós: *Az atléta halála*”, *Kortárs*, 5. sz. (1966): 49.

³⁷⁹ A 138. lábjegyzetben említett német és francia kiadásokon túl az *Atléta halála* dán, cseh, lengyel, észt, finn és angol nyelvű fordításait közölték.

En sportsmands dod, ford. Elsebeth JUNCKER RATEL (Koppenhága: Samleren, 1967).

Smrt atleta, ford. Magda REINEROVÁ (Prága: Odeon, 1970).

Śmierć rekordzisty, ford. Krystyna PISARSKA (Varsó: Pax, 1971).

Sportlase surm. Saulus, ford. Leidi VESKIS (Tallinn: Eesti Raamat 1988).

Urheilijan kuolema, ford. Anna TARVAINEN (Helsinki: Kustannus oy Taifuuni, 1999).

Death of an athlete, ford. Tim WILKINSON (Liverpool: Bluecoat, 2012).

³⁸⁰ „A regény a maga idejében zavarba ejtően modern volt, és számos nyelvre lefordították, amivel akkoriban jóval kevesebb magyar regény büszkélkedhetett, mint manapság. A könyv erejének a fordításoknál talán mégis hitelesebb jelzője az a rendkívül szerzteágazó hatás, amelyet a magyar irodalomra gyakorolt.” – SZOLLÁTH Dávid, „Utószó”, in MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017), 216.

³⁸¹ *Az atléta halála* novumát, prózapoétikai újdonságát – a korabeli fogadtatásról szóló dokumentumok szerint – a kortárs közönség egyértelműen üdvözölte: „Kincsem, [Banovich – M. D.] Tamás felhívott, mondván, hogy nem tudta megállni: ilyen regényt, mint az *Atléta*, talán 20 éve nem olvasott [...] a maiak közül senki nem tudná utánam csinálni; és hogy ez a realizmus, mert így élünk és érzünk, ez a modern próza; és azért is magasabb realizmus, mert folyton magára is ismert; és hogy bár nagyon tömény, de arányos és ökonómikus [sic] [...]. Szerinte nem fogják kiadni, mert dekadensnek fogják találni.” – MÉSZÖLY Miklós és POLCZ Alaine, *A bilincs a szabadság legyen. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése, 1948–1997*, kiad., jegyz., utószó, NAGY Boglárka (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017), 269. (kiemelés az eredeti szövegben); „Ma beszéltem előadás után [Nemes Nagy – M. D.] Ágnesékkal, nagyon odavoltak az *Atlétáddal*.” – uo. 263.

³⁸² A Mészöly–Polcz-levelezéskötet 1960. augusztus 2. és 1961. február 5. között jegyzett küldeményei *Az atléta halála* perem-előszövegeiként értékelhetők. A levelekből értesülünk például a karakterformálás fejleményeiről, a regényszövegben végül nem érvényesülő szerzői ötletekről („azt hiszem, sikerült jól folytatnom a Réka-vonalat, bár ma keveset, egy oldalt írtam, de tegnap majdnem kettőt; csináltam itt egy előre időzített jelentet a Vlegyászáról, azt hiszem, jó! Luko bácsiékkal. Hogy mondják románul, erdőcske? S elmegy ez női névnek, így kicsinyítve? (latinul: Silva) Találd ki, hogy elmenjen... Az asszonyt szeretném így nevezni” – uo., 254.), az autobiografikus forrásokról („[a]nnyi mindent projiciálok kettőnk viszonyára az *Atlétából* – hogy az már nem »igaz« –, inkább olyan érzelmi feszültség – támaszték az éréshez. S leveled után valahogy olyan töményen láttam, éreztem benned azt az alakot, ki az *Atlétát* meséli; a szordínós önfeláldozásnak ezt az állandó készségét, meg ami vele járhat, a halkán, csöndben összekapirgált kis örömeiket” – uo. 264).

szedett jegyzet arról tanúskodik, hogy Nemes Nagy Ágnes a kéziratot többször véleményezte, főként a karakterformálással és a szereplők motivációival kapcsolatos tanácsaival segítette az alkotói folyamatot. A kézirat alapján módunkban áll következtetni *Az atléta halála* szövegvariánsának tartalmára. Nemes Nagy Ágnes levelében a következő kérdések, változtatási javaslatok szerepelnek.

„1.) Mért hal meg az atléta?

a.) Mert elvétí a rekordhoz szükséges eszközöket, »rossz lelkiismeretre« van szorulva, fölös önkínzás és maga-rontás – szerinte (helytelenül) – a nagy eredmény szülője.

b.) Mert a gyerekkori romlottsághoz-kötöttség meggátolja az igazi érzelemben és így a legnagyobb eredményben is. Ez esetben Rékához való viszonya tisztázatlan. Az is »romlottság«-keresés?

[...]

2.) Mért válik be olyan sorsszerűen minden, amit gyerekkori hülyeségükben terveztek? Ez valószínűtlen. Tisztázási javaslat: itt-ott hangsúlyozni, hogy ez az egész elmúlt, marhaság volt, mi köze már hozzá Bálintnak. Aztán mégis csattan az ostor: Pici jön és Bálint elbukik. Továbbá Picinek ne legyen oly pontos a számítása. Itt-ott foszoljon [?] föl a szöveget – így túl ördögi.

[...]

3.) Mért szereti Bálint Hildit.

Ugyanaz: mért szereti Hildi Bálintot? Egyetlen pici célzás, vagy jelenet erre.

4.) Milyen Hildi? Milyen a külseje? Kik a szülei? Mért ilyen finom? Egyetlen kívülről látott mozzanat kéne felém: mások milyennek látják őt?

5.) A báty mit gondol az öccséről? Egy mondat kéne. Hogy Bálintnak milyen hozzá a viszonya, az világos (tolószék, rossz lelkiismeret).

6.) Ezt már említettem más összefüggésben, de alapkérdés: mért olyan pokolian következetes az a gyerekkori szövetség? Ez statikussá teszi a dolgot, s valószínűtlenné. Picinek mért olyan fontos az egész?”³⁸³

³⁸³ A hivatkozott szövegrész a Petőfi Irodalmi Múzeum Mészöly Miklós-hagyatékának *Idegen analekta* dobozában található levél részlete.

A fenti kérdések és a regényszöveg összevetésével kitűnik, Nemes Nagy Ágnes tanácsai miként ösztönözhatték a regény alakításmódját. Egyes pontokat Mészöly ugyan elvetett, kevésbé érvényesített (a regényszöveg egyik erőssége, hogy az első, atléta halálának okára vonatkozó kérdés mindvégig homályban marad, sőt egy felfejthetetlen szimbólummal, a szőrbolyhos lepke szerepeltetésével hangsúlyozódik), a Nemes Nagy által olvasott pretextust máshol a költő tanácsai szerint finomíthatta (lásd például a negyedik ponthoz köthető, narrátor külsejére vonatkozó szövegrészeket³⁸⁴).

A Petőfi Irodalmi Múzeum hagyatékában található szerződések *Az atléta halálához* kötődő – mindeddig ismeretlen – adaptációs szándékokról is tájékoztatnak, a megfilmesítés éveken keresztül húzódó terve nyomon követhető.³⁸⁵ *Az atléta halála* autográf javításokkal ellátott gépirata (a kötet megírásának előmunkálatait szemléltető, négy folióból álló jegyzetanyaggal együtt) szintén megtalálható a hagyatékban. Az Őze Bálint élettörténetének részleteit elbeszélő regényszöveg mellett egy – az 1960-as római nyári olimpiáról³⁸⁶ szóló – újságcikk szerepel (9. melléklet), melynek részletét Mészöly szerkeszti kötetében. A cikk szerint a 100 méteren világrekordot futó, kanadai Hary [sic] Jerome „a világcsúcsbeállítást annak tulajdonítja, hogy jó meleg, szélcsendes időben kitűnő pályán versenyezhetett”.³⁸⁷ *Az atléta halálában* pedig a következő olvasható: Bálint a rekordkísérlete előtt, a BKS-pályán: „örült, hogy szép napsütést meg szélcsendet kapott. Ez volt az ajándék. Még fönt a Vlegyászán is úgy emlékezett vissza erre a régi, háborús délutánra, mint az első igazi kísérletére, hogy a hitelesítés minden reménye

³⁸⁴ Hildi külsejének jellemzését Mészöly a narratívába illesztett fotó leírásával, a szereplői attitűdre jellemző szerény önjellemzéssel oldja meg: „[f]urcsán voltam ezzel a képpel, kicsit túlságosan is jól sikerült. Egy fa mellett állok; s a hajamat, mintha nem is barna volna, egészen világos színűre sűti át a nap.” – MÉSZÖLY, *Az atléta halála*, 54.; „én voltam az egyetlen a kolléganőim közül, aki nem voltam férjnél; és mégse beszéltem soha az »ügyemről«. Egyszóval – szerintük – minden okuk megvolt a különböző feltevésekre. Pedig még csak szép se vagyok, és az alakom se hibátlan. Gyermekkoromban azzal csúfoltak a társaim, hogy »boci« térdem van és »töltőtolltinta« szemem. Én meg persze szégyellni kezdtem a térdemet meg a szememet. S úgy is nőttem fel, hogy ilyen külsővel legfeljebb ábrándozásra lehet reményem” – uo., 28.

³⁸⁵ A Magyar Filmgyártó Vállalat 1965. március 4-i és 1966. január 25-i szerződése *Az atléta halálát* mint nagyjátékfilmet és filmnovellát említi, az 1971. február 5-i és 1971. március 5-i megállapodások pedig egy (Gáli Józseffel közösen megírandó) forgatókönyvről szólnak.

³⁸⁶ A sporttörténeti kontextusról lásd P. Simon Attila tanulmányát. P. SIMON Attila: „az izmaik ölelkeztek egymással» – Az eleven testek megjelenésének szerepe Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regényében”, in *„folyékony szobor vagy szilárd szökőkút”. Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újhordasokról*, szerk. BUDA Attila, PALKÓ Gábor és PATAKY Adrienn (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017).

³⁸⁷ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Regények* címen jegyzett dobozában található dokumentumból származik.

nélkül próbálja meg a legtöbbet, amire pillanatnyilag képes”.³⁸⁸ A hypotextus jól mutatja, Mészöly miként hasznosította a jegyzetanyagot, hogyan vált az előszöveg – akár egy újságcikk, talált tárgy – a mű részévé.

Az atléta halálához kötődő értelmezések a főszereplő futóversenyző sorseseeményének többletjelentését hangsúlyozzák, a regény architextusát illetően a példázatos formálásmódot tételezik. Őze Bálint rekordot mindenek felett elérni kívánó³⁸⁹ alakja s a versengés szituációja (a regény mottójával³⁹⁰ összhangban) a szöveg több pontján kínál módot a példázatos értelmezésre. Nagy Boglárka 2002-es *Jelenkor*-tanulmányában a következőket állítja: „Őze Bálint története nem sportregény, s nem is csak szerelmi történet, bár kétség kívül az is, hanem sorsparabola”.³⁹¹ A kijelentés párhuzamba állítható Mészöly saját, regényhez fűzött – *A létezés rekordja* című jegyzetben olvasható – megállapításával, mely a reáliákra és regénymiliőre koncentráló, a szöveg mögöttes jelentésrétegeit figyelmen kívül hagyó olvasásmód kritikáját fogalmazta meg: „Az *Atléta halálával* a kritika egy részét sikerült félrevezetnem. Nem sportregény. Legföljebb olyan megtévesztő módon, ahogy korunk is a sport műszavaival és szenvedélyével igyekszik kifejezni és megvalósítani magát, noha keservesen másról van szó. [...] Ha a regény sportvilága alkalmas arra, hogy általánosítva a »lét sportjára« is utaljjon, egyúttal az író kételyeire is utalhat, a saját »teljesítményét« illetően”.³⁹²

A Mészöly által hangsúlyozott többletjelentéssel bíró elemek közt³⁹³ említhető például a bajtársiasság, mely a budai Dózsa Egyleg tagjai közt (Hildi számára érthetetlen

³⁸⁸ MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017), 74.

³⁸⁹ A teljesítményével állandóan elégedetlen Bálint megszállott, görcsös rekordkísérleteiről (mely attitűd egy lehetséges értelmezés szerint a futóversenyző halálának oka) a szöveg több helyén szól: „– Azt hiszem, újra kell kezdenem a tréninget. Új módszerrel. Az alapozó tréningnél hibáztam el valamit. De csak tudnám, hogy mit... csak tudnám! S a szemembe nézett. – Újra kezdjük, Hildi? – Igen – válaszoltam; s arra gondoltam közben, ki tudja, hányadszor kellett úgy kimondanom ezt az igent, hogy még a nyomát se vegye észre rajtam, mennyire értelmetlen, pusztító görcsnek tartom folytonos elégedetlenségét. De végre is ő tudta, mi volt az, amiből képtelen volt engedni, stopperórával a kezében.” (22.); „Keveset beszélünk a rossz lelkiismeretről, Hildi. Pedig anélkül nincs semmi. Hűség sincs. Se rekord. És talán nincs is más igazi motor bennem, csak ez, a rossz lelkiismeret – már sokszor gondoltam rá. Persze, azért ne érts félre. Nem mintha szándékosan élesztgetném magamban – de mégis, ha az ember megpróbál jobban mögéje nézni, hogy mit miért – akkor... Fut, mert menekül – azt mondják. Csak azt teszik hozzá ritkábban, hogy szüksége is van arra, ami elől menekül. Hogy ez szörnyű? Persze hogy az. De hát mit csináljunk? Hazudjuk le?” (49.)

³⁹⁰ „Ozolin, a rekorder: »Gyorsabban, magasabbra, távolabbra.«” – uo., 5.

³⁹¹ NAGY Boglárka, „Egy séta törmelékei. *Az atléta halála körül*”, *Jelenkor*, 1. sz. (2002): 115.

³⁹² MÉSZÖLY Miklós, „A létezés rekordja”, in MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017), 211, 213.

³⁹³ A fent sorolt, szemantikailag rétegzett elemeken túl figyelemre méltó – *Az atléta halálával* kapcsolatban kevésbé hangsúlyozott – vizualitás; lásd például Bálint finom megfigyeléseken alapuló, a vizuális ingereknek többletjelentést tulajdonító szólamait: „[j]ól emlékszem még a lécajtó fényrácsára – az ajtótól jobbra, a vörös téglafalra vetődött. Az elnyújtott rombusz formát a menetelesen hosszabbodó fénycsíkok

kötélékként) mutatkozik; a címszereplő által visszatérően hangsúlyozott (lásd a 389. lábjegyzetet), s *A létezés rekordja* esszében is kulcsmotívumként említett rossz lelkiismeret;³⁹⁴ a több helyen menekülésként értelmezett, cél és értelem nélküli³⁹⁵ futás; a Bálint szabadságának gátjaiként felfogott standard távok.³⁹⁶

Az atléta halála formabontó narrációs megoldásai – a kihagyásos, alinearís szerkezet, a narratíva komplexitása,³⁹⁷ a metaleptikus szövegrészek³⁹⁸ és az „elbeszélés interpretatív közbejötté”³⁹⁹ – Fodor Péter szerint gyengíti, rombolja a példázatszerűséget. Azonban – Fodor megállapítással szemben – itt utalok vissza a III/2. fejezetben vázoltakra, miszerint a műfaj történeti előzmények tudatában nem beszélhetünk példázatszerűség és poliszémia éles szembenállásáról. A többszörösen közvetett narratori szituáltság, az önreflexivitás csupán a rövidre zárt példázatoságtól távolít el. Feltevésem szerint ez leginkább a szövegbe ágyazott, *Erdei verseny* című bábjáték esetében válik nyilvánvalóvá. A gyerekeknek szóló mesét Bálint sógornője, Réka rendezésében, egy

rajzolták ki, s nem volt semmi keret meg vonal, ami ezeket a csíkokat határolta volna, mindegyik ott ért véget a sötét falon, ahol a rombusz forma megkívánta – egyszerűen önmagától. S éppen ettől kapta meg az egész az önkéntes mértéktartásnak azt a varázsát, ami miatt olyan jó volt nézni. Tisztaság, arány, kényszerítetlen geometrikusság – mintha egy másik világ rajzolta volna oda a maga emblémáját.” – MÉSZÖLY, *Az atléta halála*, 58.

³⁹⁴ „A menekülés motívumai közül két szálat szeretnék kiragadni: a magányt s a rossz lelkiismeretet.” – MÉSZÖLY, „A létezés rekordja”, 211–212.

³⁹⁵ MÉSZÖLY, *Az atléta halála*, 37.

³⁹⁶ Bálint szólamában tűnnek fel többletjelentéssel bíró elemekként a középtávok: „[a] háború, azt hiszem, az kavart össze bennünk mindent. S talán még Pici se számított rá, hogy végül az következik. És most már egyre nehezebb kinyomozni a szálat, hogy mi hogyan volt, ki mit mondott, ki felelős ezért meg azért... Ha pedig arra gondolok, hogy talán magamnak is hazudok, csak nem akarom tudomásul venni – ez a legszönyöbb. Ilyenkor szeretnék kirohanni a világból. Ilyenkor gyűlölöm legjobban azokat az elcsépett, szalonképes távokat – egyikünk se tud szabadulni tőlük. Nyolcszáz meg ezeröttszáz meg... skatulyák! skatulyák! Érted?” – uo., 57. A Mészöly-hagyaték *Regények* című dobozában *Az atléta halálához* fűződő anyagok épp e távok adatait jegyzik, lásd a 10. mellékletet.

³⁹⁷ Többszólamú elbeszélést eredményez például a narratori hang változása, amint Hildi az elbeszélés egy szakaszán függőbeszéd helyett közvetlenül idézi Bálintot: „[a]zt hiszem, okosabban teszem, ha nem leírni próbálok ezt az éjszakát, hanem az ő szavaival számolok be róla. Hiszen úgys az töltötte ki, hogy ő beszélt.” – uo., 48.

³⁹⁸ *Az atléta halála* elbeszélőjének metaleptikus szintlépései a narratívaalkotás módját illető megjegyzések esetében figyelhető meg: „[m]ióta ezeket a följegyzéseket készítem, ettől a fordulattól féltam a legjobban: hogy vissza tudom-e idézni hitelesen ennek az éjszakának a történetét. A leghosszabb közös éjszakánk volt. Néhány óra alatt kellett tudomásul vennem és megértenem mindazt, ami aztán az egész tíz évünket megrontotta; s mégis összekovácsolta.” – uo., 46. A *metalepszis* terminusát genette-i értelemben használom, lásd: Gérard GENETTE, *Metalepszis*, ford. Z. VARGA Zoltán (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006), 8.

³⁹⁹ FODOR Péter, „Elbeszélés és emlékezet. Mészöly Miklós: *Az atléta halála*”, in JÁSZBERÉNYI József, szerk., *Studia Litteraria* (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, 1990), 136, hozzáférés: 2019.08.15, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/99500/studia037.pdf;jsessionid=BCEA1D7EE253A15C674DC9C30E459909>.

bábszínházi darabként adják elő. Réka a regény azon szerepelője, aki (*Az ablakmosó* Tomijához hasonlóan) a diktatúrában túlélni kényszerülő művész megtestesítője. A rendező a fikció szerint a városligeti Hóvirág Bábszínház munkatársaként – hivatását, valódi ambícióit feladva, kompromisszumra kényszerülve – gyerekdarabokat rendez,⁴⁰⁰ köztük a Hildi által következőképpen parafrázált *Erdei versenyt*.

„Az állatok elhatározzák az erdőn, hogy versenyezni fognak, de nem tudnak megegyezni, hogy miben. A róka csirkelopási versenyt javasol, a farkas üvöltési versenyt, és így tovább. De mihelyt belekezdenek valamelyikbe, összevesznek. Egyedül Simon nem javasol semmit, csak nagyon szomorú és nagyon ideges. Folyton a mancsára támasztja a fejét, és elfordul, ha kérdezik. Egyszer aztán énekelni kezd magában. Bumbi-Boci azt találja rá mondani, hogy »Ez szép!« – mire mind felhördülnek, s mind énekelni kezdenek. De hogy ki énekelt a legszebben, azt megint nem tudják eldönteni. Helyette kitalálják, hogy Bumbi-Bocit kell megbüntetni, és valamennyiük patáját kipucoltatják vele. Csakhogy Bumbi-Boci most Simon patájára találja azt mondani, hogy »Ez szép!« – Erre mind üldözőbe veszik Simont, és végül ebből lesz a verseny: hogy ki éri utol. Egyedül Bumbi-Boci marad a színen, és elmondja a tanulságot, de azt már nem tudom, hogy mit”.⁴⁰¹

Mészöly a szilencium ideje alatt, majd azt követően is számos hasonló állattörténetet, mesét írt. A lábjegyzetben megjelölt kötetek műfaji gazdagságot mutatnak: bennük olvashatunk csalimesét, tréfás mesét, tündérmesét, állatmesét.⁴⁰² A szövegek kapcsán a szerző több alkalommal nyilatkozott.⁴⁰³ A mesekötetek egyes darabjainak (lásd *A bánatos medve*, *A kiskutya meg a szamár*, *Element a tyúk vándorolni*, *Csengős bárány* című mesét)

⁴⁰⁰ A regényszituáció felidézheti *Az atléta halála* létrejöttét megelőző évek eseményeit, mikor Mészöly kultúrpolitikai okokból az Állami Bábszínház dramaturgjaként dolgozott, s gyerekmeséket írt (lásd az *Intranzigens író a szűkös irodalmi térben* című, II/3-as alfejezetet).

⁴⁰¹ MÉSZÖLY, *Az atléta halála*, 102.

⁴⁰² MÉSZÖLY Miklós, *A hiú Cserép-királykisasszony* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 1964).

MÉSZÖLY Miklós, *Az elvarázsolt tűzoltózenekar. Mesék kicsiknek és nagyoknak* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 1965).

MÉSZÖLY Miklós, *A bánatos medve* (Budapest: Ifjúsági Könyvkiadó, 1954).

MÉSZÖLY Miklós, *Hétalvó puttanyocska* (Budapest: Ifjúsági Könyvkiadó, 1955).

⁴⁰³ „Mintha a meséim nem is mesék lennének a szó klasszikus, gyermekirodalmi értelmezésében, hanem felnőtteknek szóló történetek. Talán mert a gyermekkoromnak felnőtt jellege volt.” – MÉSZÖLY Miklós és SZIGETI László, *Párbeszédkísérlet* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1999), 191.; lásd továbbá a 111. lábjegyzetet.

architextusa a moralizáló fabula. Az emberi magatartásokról, jellemhibákról szóló (III/2 fejezetben is említett) ezópuszi állatmesékben explicit módon fogalmazódik meg egy végkövetkeztetés, tanulság. A hagyományos fabulában – ahogy azt Gerhard Kurz írja – a szerző bírál, sok esetben a társadalmi állapotok kritikáját adja.⁴⁰⁴ Ezen írások műfaji kódjait idézik Mészöly meséi; a szövegek azonban az állatmese tradíciójától eltávolodnak,⁴⁰⁵ bennük többnyire elmarad a tanító szándék. Lovász Andrea szerint a mesék „nyitottak, [...] a történet bármikor továbbírható, és így semmiképpen sem garantált [azok] szigorú értéketikájának érvényesülése”;⁴⁰⁶ Szolláth Dávid pedig a *Sötét jelek*ben helyet kapó, 1948-ban keletkezett *Állatok, emberek* című állattörténet kapcsán a háború traumáját sejtető Mészöly-fabula sötét tónusairól szól.⁴⁰⁷

Az *atléta halálába* ágyazott mese szintén szakít a fabula műfaji hagyományával:⁴⁰⁸ nincs zárlatként megfogalmazott, explicit üzenete; Hildi úgy parafrázálja, hogy éppen a tanulságra, a didachéra nem tud visszaemlékezni. Értelmezésében az *Erdei verseny* a regény öntükröző szövegrészeként, riffaterre-i szubtextusként⁴⁰⁹ hermeneutikai funkcióval bír: a főszöveg lényeges elemeire mutat rá, meghatározva az interpretációt. Az állattörténet beágyazott narratíva.⁴¹⁰ Az elbeszélő a regény több pontján visszautal a bábjátékra; a beékelt szövegrész így az elsődleges diegetikus világ meghatározó része.

⁴⁰⁴ Gerhard KURZ, *Metapher, Allegorie, Symbol* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2004), 51.

⁴⁰⁵ „Az archetipikus történetesémák felismerhetők, azonban a Mészöly-mesék mégsem felelnek meg a műfajra jellemző hagyományos történetvezetési képleteknek. Váratlan kanyarokat vesznek, kiszámíthatatlanok. Ahogy Thomka Beáta megállapítja, a szövegindítások, a meseszöveg fordulatai, az egyes helyzetek csak felidéznek a konvencionális modellt, amitől aztán eltér a szöveg. A rendhagyó megoldások kizökkentik az olvasót, megakadályozzák, hogy ráhangolódjon a felidézett konvencióra. (Thomka 1995, 140) Mészöly tehát a mesék esetében sem fogadta el az elbeszélő hagyományokat kritikátlanul, maguktól értetődő adottságokként.” – SZOLLÁTH Dávid, „Mészöly sikeres kudarcai, avagy kifelé a realizmusból”, in MÉSZÖLY Miklós, *Sötét jelek* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2019), 458.

⁴⁰⁶ LOVÁSZ Andrea, *Jelen idejű holnenvolt* (Budapest: Krónika Nova, 2007), 74.

⁴⁰⁷ „A *Sötét jelek* értelmező közege nem egyszer felkínálja a példázatos értelmezést is. A kötetben van egy állattörténet, amely a felszínen még csak nem is érinti a háború kérdését, viszont arról szól, hogy az állatok elgyötört tömege megbolondul, és egymást, önmagát kezdi tépni, tiporni.” – SZOLLÁTH Dávid, „Mészöly sikeres kudarcai, avagy kifelé a realizmusból”, in MÉSZÖLY Miklós, *Sötét jelek* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2019), 452–453.

⁴⁰⁸ ZÓKA Katalin, *A mesetradíció újraértelmezése a huszadik századi magyar irodalomban*, doktori értekezés (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006), 75.

⁴⁰⁹ Michael RIFFATERRE, „Szimbolikus rendszerek a narratívában”, ford. MÁTHÉ Andrea, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta (Budapest: Kijarat Kiadó, 1998), 61–62.

⁴¹⁰ A fabula megfelel a *mise en abyme* típusú szövegek három kritériumának: „a *mise en abyme* beékelt vagy beágyazott reprezentáció [...]; ez a beékelt reprezentáció hasonlít valamire az elsődleges, diegetikus világból [...], ez a »valami«, amire hasonlít, az elsődleges világnak meghatározó és általános része” – Brian MCHALE, „Kínai-doboz világok”, ford. KUCSERKA Zsófia, in *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, szerk., JABLONCZAY Tímea és BENE Adrián (Budapest: Kijarat Kiadó, 2007), 199.

„Bumbi-Boci és Simon – azóta se ment ki a fejemből ez a két név”⁴¹¹ – szól az elbeszélő; később pedig Réka következő megnyilatkozásait idézi: „[e]mlékszel, mit mondtam pár éve erről a darabról? Hogy erre még biztos visszatérek egyszer, ebben sikerült elcsípnem valamit. De túlságosan is átlátszó volt az első változat. És a probléma is sokkal bonyolultabb. De most sikerült talán megoldanom... Azt hiszem, most tökéletes a maga nemében”.⁴¹²

Urbanik Tímea *Mészöly Miklós meseterei* című írásában megállapítja, hogy a meseelőadás „az atléta alakja és a szereplők közti viszonyok értelmezése szempontjából a regény reflexív pontja”.⁴¹³ A kijelentést pontosítva megjegyzendő, hogy a bábjáték nem csak Bálint alakjára, valamint az atléta és a többi szereplő kapcsolatára reflektál. Hasonlósági pontként említhető a versengés (Bálint futóversenyzőként, a létezés rekordját⁴¹⁴ elérni kívánó férfiként párhuzamba állítható a versenyző állatokkal) és a menekülés motívuma (Mészöly regényhez fűzött jegyzetében Bálint futásáról mint menekülésről ír⁴¹⁵). Simon sem csak Bálint figurájának feleltethető meg. Párhuzam vonható ugyan Bálint és a báb között („volt idő, különösen az első években, mikor azt hittem, hogy ebben a figurában Bálintot akarta a maga stilizációs elképzelése szerint bábszínpadra vinni”⁴¹⁶ – mondja Hildi. Réka pedig Simont hamleti alaknak⁴¹⁷ nevezi, csakúgy, mint Mészöly, aki Bálintról nyilatkozik hasonlóképpen⁴¹⁸); a szenvedő arcú, emberi vonásokat is magán viselő, arisztokratikus bábkutya ugyanakkor a művész

⁴¹¹ MÉSZÖLY, *Az atléta halála*, 152.

⁴¹² Uo., 157.

⁴¹³ URBANIK Tímea, „Mészöly Miklós meseterei”, in *A meseszöveg változatai*, szerk. BÁLINT Péter (Debrecen: Didakt Kiadó, 2003), 272–273.

⁴¹⁴ MÉSZÖLY Miklós, „A létezés rekordja”, in MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017).

⁴¹⁵ „Amiről lényegében szó van, a létezés rekordjának vágya minden területen és formában. Az a természetes ösztönünk azonban, hogy legyűrjük, ami előttünk van, nemcsak az energiánk egészséges lendülete; menekülés is. S ma fokozottabban az utóbbiról van szó.” – uo. 211. Kiemelés az eredeti szövegben.

⁴¹⁶ MÉSZÖLY, *Az atléta halála*, 158.

⁴¹⁷ „Ő például a mi Hamletünk – mondta Réka. – De a színpadon csak Simonnak hívjuk. Rábízzuk a közönségre, hogy az igazi nevét kitalálja – s kis jelentős mosollyal rámnézett. – Gondolkozzanak egy kicsit, nem igaz?” (101.); „újra Réka beszélt, főképp a felújított darabról, hogy mit miért kellett megváltoztatni, miért kellett teljesen újra írni a szöveget, és hogy Simon monológja tulajdonképpen a hamletinek egy modern változata...” (158.).

⁴¹⁸ „Az atlétám, mint típus, félúton van, sem itt, sem ott egészen. Morálgörce, megszállottsága semmibe fut. Szükségszerűen magányosodik el. Hamlet, de kissé l’art pour l’art ez. S elsősorban a saját megváltásának az éhsége pusztítja.” – MÉSZÖLY Miklós és ZSUGÁN István, „Interjú”, in MÉSZÖLY Miklós, *A tágasság iskolája* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), hozzáférés: 2019.08.15, <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00367/meszoly00386/meszoly00386.html>.

megtestesítőjeként, Réka alakmásaként is értelmezhető: „ezen az estén azonban egészen más volt a benyomásom: mintha Simon és Réka hasonlítottak volna egymásra”.⁴¹⁹

Réka – elbeszélői értelmezés szerint külön stilizáció szellemében⁴²⁰ megalkotott – bábdarabja tehát nem hordoz egyértelműen felfejthető mondanivalót, a történet kialakításának fő szempontja a rendező részéről épp a félreérthetetlen didaxis hiánya. Réka elmondása szerint csak kényszerűségből játszik gyerekeknek, műsorainál olyan mozzanatokra hívja fel a figyelmet, melyekben üzeneteket rejt el,⁴²¹ az érthetőséget, didachét⁴²² pedig alkotásai elkerülendő elemeként értelmezi: „[k]ülönben fogalmatok sincs, hogy gyűlölöm azt a sok laikust, aki idejön jegyet váltani [...]. De rendben van, jöjjenek. Értik, nem értik, mit bánom én. De most már ott tartunk, hogy a Tanácsnak is eszébe jutottam, és arra akarnak kötelezni, hogy vállaljak minden vasárnap ingyen előadást a közparkokban meg játszótereken... a »közért«! Majd legközelebb még a csecsemőosztályon is! Hát ezt nem, ezt nem!”.⁴²³ A történet emiatt értelmezhető Réka társadalmi-politikai helyzetre adott válaszként, kritikájaként. A rendező alakja mint a „művész a diktatúrában” megtestesítője tűnik fel. Itt emelem ki az alapvető tézist, miszerint a példázat azért is lehetett az 1950-es, 1960-as évek egyik uralkodó műformája, mert a cenzúra kijátszásának eszközül is szolgált.⁴²⁴

Az *Erdei verseny* azonban további jelentéstartalmakkal bír. Feltevésem szerint az állatmese kettős példázatként olvasandó. Réka részéről tehát politikai ellenbeszédként értelmezhető; a parafrázis zárlata, illetve az, hogy a narrátor nem képes a példázandó tételt, a lényegiként feltüntetett, rejtett mondanivalót visszaidézni, ezért pedig nem tudja allegorikus olvasóként értelmezni a történetet, a szöveg egészét meghatározó elbeszélői

⁴¹⁹ MÉSZÖLY, *Az atléta halála*, 158.

⁴²⁰ Uo., 86.

⁴²¹ „[p]usztán az a tény, hogy a produkciót ellenőrzik, megnövelte a munkakedvét és hivatástudatát. S még a legártatlanabb műsorainál is – kis bizalmas célzásokkal – olyan mozzanatokra tudta felhívni a figyelmet, melyekbe burkolt mondanivaló volt elrejtve, állítólag” – uo., 89.

⁴²² A rendezői attitűd szerint Réka bábdarabjainak értékét épphogy a *docere et delectare* elvének tagadása hordozza: „– Neked mi a véleményed [a bábdarabról]? – kérdezte Réka továbbra is a férjétől. – Nekem a régi változat is tetszett – mondta István. – Mert elfogult vagy. De a gyerekeknek is túlságosan tetszett. – És az baj? – kérdeztem. – Ez olyan pedagóguskérdés – tért ki a válasz elől Réka.” – uo., 157–158.

⁴²³ Uo., 159.

⁴²⁴ „A parabolákban – ha a cenzúra nem vette észre vagy szemet hunyt fölötte – az alkotók rejtjeles üzeneteket küldhettek közönségüknek” – GYÖRFFY, „Párhuzamok és metszéspontok: a magyar film és az irodalom”, hozzáférés: 2019.08.15,

https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch51.html.

kételyre mutat rá. Így válik a beágyazott példázatos állattörténet *Az atléta halála* olyan önreflexív elemévé; amely a III/2. fejezetben vizsgált *modern parabola* sajátja. Mészöly *Az atléta halálában* tehát egy nyitottabb példázatmodellt működtet, mint a *Magasiskola* vagy *Az ablakmosó* esetében. Ez az a sajátos parabolikus beszédmód, amelynek bemutatására a záró alfejezetben is törekszem, s amelyben állításom szerint megragadható, hogy Mészöly Miklós miképpen távolodott el az 1960-as években a didaktikusan példázatos formálásmódtól.

4. „A KÉTÉRTELMŰSÉG BÖLCSESSÉGE” – SAULUS

A *Saulus* az írói törekvés szerint összefügg *Az atléta halálával*. A *Naplójegyzet az Atlétához és a Saulushoz* című esszé az egymást követően publikált (a szerzői datálás szerint 1960–1961-ban és 1962–66–67-ben keletkezett) regények alapproblémáját jelöli meg kapcsolóelemként.⁴²⁵ Az architextust illetően ugyancsak közös jellegzetességként említhető, hogy Mészöly *Az atléta halálában* és a *Saulusban* összetett konstrukciót működtet.

A *Saulus* textusa Thomka Beáta megállapítása szerint „a parabolát a műegész formaszintjére emel[i]”.⁴²⁶ A szöveg parabolikus elemekből, történetekből áll; ilyen például a kútnak vagy a megpróbáltatás csónakjának a képe, a vak koldus története az anyajuh kereséséről, Saulus apjának példázata a ragadozó farkasról,⁴²⁷ a láncmese a gödölyéről vagy Rabbi Abjatar története a vak gazdáról. A monográfus megállapításának kiegészítéseképpen hangsúlyozandó, hogy a regény architextusa egy speciális műforma, a (III/2. fejezetben is említett) *masal*.

Joachim Jeremias szerint a görög *parabolé* megfelelője, a héber *masal* több műfajt foglal magában: a képes szólást, a példázatot, példaelbeszélést.⁴²⁸ Bernard Brandon Scott pedig az mondja, hogy: „a *masal*t leginkább kontinuumnak tekinthetjük, amely mentén számos műfaj helyezkedik el”.⁴²⁹ A *masal*hoz egy sajátos, poliszemián alapuló hermeneutikai eljárás kötődik. Robert Alter így ír erről: „a régi héber írók által

⁴²⁵ Lásd a 12. lábjegyzetet.

⁴²⁶ THOMKA Beáta, „A *Saulus* térbeli formája”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 139.

⁴²⁷ A ragadozó farkasról és a vak gazdáról szóló tanítások a beékelte történetelemek hermetikus voltát, illetve a – Saul identitásvesztésének egyik okaként említhető – hermeneutikai nehézséget szemléletesen példázzák: „[a]pám a fal mellé húzódott, egyedül hagyott a betűző holdfényben. »Tudod, milyen törzsből való vagy?« – »Tudom« – motyogtam. Elégedetten bölintott: »Benjámín ragadozó farkas, reggel martalékot eszik, este zsákmányt oszt. A szelídség pedig arra való, hogy szétosszuk, különben olyan lesz önmagában, mint a víz, aminek nincs zuhanása, csak áll, aztán megposhad. Most lefeküdhatsz.«” – MÉSZÖLY Miklós, *Saulus* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2015), hozzáférés: 2019.08.15, http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00340_kv.html.

„a Törvény is olyan, mint a vak gazda: övé a szent bárány, de ettől azért még nem lesz maga is báránnyá? Lehetséges, hogy a túlkapás nem is érintheti azt, ami a Törvény mögött van, a bárányt? S csak azt hangsúlyozza, ami érthető a Törvényből? De akkor hogyan állítsuk, hogy ami érthető a Törvényből, mégis azt fejezi ki, ami nem érthető belőle? S ha ezt nem tudjuk pontosan, ki állíthatja, hogy a bűn és vétség csakugyan tagadja azt, ami a törvényből nem érthető? Mi a biztosíték rá, hogy az egyértelmű bűn és buzgó túlkapás nem ugyanazt szolgálják-e: azt, ami érthetetlen? A bárány halála érthetetlen? Érti valaki közülünk a két este között leölt állatot?” – uo.

⁴²⁸ Joachim Jeremias idézi MÁRTONFFY Marcell, *Az újszövetségi példázatok irodalma* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001), 34.

⁴²⁹ Uo., 35.

kidolgozott fikciós innovatív technika egyik fő célja az volt, hogy – főként az indíték, az erkölcsi karakter és a lélektan tekintetében – a jelentés egyfajta meghatározhatatlanságát hozzák létre... a szerzők a jelentést [...] folyamatnak fogták fel, amely állandó revíziót igényel”.⁴³⁰ Ez az értelmezői eljárás jelenik meg a *Saulus*ban.

A *masal*, amely Mészöly lábjegyzete szerint példázat, hasonlat és talány is egyben, „hamis és szent is lehet”⁴³¹ – hangzik el a Maáka nevű szereplő kihallgatása kapcsán. Rabbi Abjatárnak a Törvényhez kötődő hosszas fejtegetései is effajta paradox megértési módot mutatnak, miképpen a következő, bűnről szóló okfejtés is: „[h]a nem tartjuk bűnösnek, még nem jelenti azt, hogy nem kell bűnhődnie. Ha megbocsátunk, attól még nem lesz ártatlanabb. Se kevésbé bűnös, ha megbüntetjük”.⁴³² A fenti megértési mód, „a kétértelműség bölcsessége”⁴³³ az, amelyet Saulus nem képes magáénak tudni; ahogy mondja, Rabbi Abjatár érvelései állandó bizonytalanságot teremtenek benne.⁴³⁴ Ez az egyik tényező, amely előkészítheti az identitásátalakulást.

A bibliai történethez – azaz az *Apostolok cselekedetei*hez mint hypotextushoz – kapcsolódó *Saulus* előszövegeinek feltárását célzó hagyatéki kutatás során megismert dokumentumok vizsgálata tanulságokkal szolgál. Ugyan a korábban publikált forrásanyagok alapján számos Mészöly-mű előszövegéről értesülhetünk, a *Műhelynaplók*ban a *Saulusról* szóló bejegyzések száma csekély. Mészöly regényét a negyedik, 1967-re datált füzetben egy – Jerzy Grotowski stílusa szerint elgondolt, meg nem valósult – drámatervezet kapcsán említi.

„Saulusból drámát?

Két Saul: a játészó és az önmagát szemléllő-elemző. Utóbbi – »árnyékként«, élő díszletként, mint jelenlét – többnyire jelen is van a színen. Többnyire, de nem mindig.

(Főképp háttal, stb.)

Nem mindent dramatizálni.

Szerkezetre építve: a regény prózai szövegei is (mint monológ, mint meditálás,

⁴³⁰ Uo.

⁴³¹ MÉSZÖLY, *Saulus*, hozzáférés: 2019.08.15,
http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00340_kv.html.

⁴³² Uo.

⁴³³ Uo.

⁴³⁴ Uo.

folyamatos észrevétel-rögzítés: az »árnyék«-Saul hangján – sztereo-hanghatással szuggerálni a néző(tér)-be.

Mikrofonhang – és pantomim.)

[48. r.]

«A játszó Saul gyanakvásaival, stb. a nézőt, nézőteret célozza meg: a nézőtér az a kiismerhetetlen dimenzió, ahonnét a kérdések, rögeszmék, törvénysértések szüntelenül táplálódnak. A nézőtér: néma vita, vallatási-faggatási partner is. (Fogarassy M. ötlete) Úgyszólván díszlet nélkül. Semmiképp sem korszerű öltözet. (Grotowskiék stílusa volna ideális.)»⁴³⁵

A kijegyzéseket közreadó kötet harmadik (1962 és 1966 között, a *Saulus* megírásának idején keletkezett) naplója természettudományos, filozófiai, szociológiai, irodalmi és teológiai munkákból származó citátumokat tartalmaz – köztük például Camus *A lázadó emberének* francia passzusait, mely szövegrészek jól mutatják a regény (tágan értett) textuális környezetét.⁴³⁶

A Mészöly–Polcz-levelezéskötet és a Tüskés Tibor közreadásában megjelent (a regény megírása közben folytatott levélváltást közlő) *Saulus-tanulmány*⁴³⁷ az a forrásmunka, amely alapján a regény alakulástörténetének egyes részletei pontosíthatók. A levelezéskötet dokumentálja a megírás munkafázisait:⁴³⁸ kiderül például, hogy a regény terve már 1962 előtt megfogalmazódott: *Az atléta halála* pozitív fogadatása kapcsán Mészöly 1961. május 3-án ír a *Paulus* munkacímen jegyzett szövegről: „[m]eg vagy elégedve [Banovich Tamás olvasói elismerésével – M. D.]? Sül a képemről a bőr, de mindig faggatsz, ki mit mondott – hát Tamás ezt. Ne félj, megnyugtattam magam, ő is

⁴³⁵ MÉSZÖLY Miklós, *Műhelynaplók*, bev., jegyz. THOMKA Beáta, kiad. NAGY Boglárka és THOMKA Beáta (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2007), 165.

⁴³⁶ Mészöly különösen széleskörű intellektuális tájékozódását jelzi a 3. napló. A füzetben a zenei tárgyú Mészöly-tanulmányhoz (*A tonalitás és atonalitás közérzetéről*) kötődő jegyzetek is olvashatók; a – *Saulussal* egyidőben keletkező – szövegről a levelezéskötet ugyancsak tudósít: „[p]illanatnyilag ezen kötölöm [*A tonalitás...* – M. D.], de ma leteszem végleg, remélem. Közben állandóan idegesített, hogy hűtlenkedem *Paulus* rovására. Most gőzerővel szeretnék belefeküdni.” – MÉSZÖLY Miklós és POLCZ Alaine, *A bilincs a szabadság legyen. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése, 1948–1997*, kiad., jegyz., utószó, NAGY Boglárka (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017), 402.

⁴³⁷ TÜSKÉS Tibor, „Mészöly Miklós és a *Saulus*”, *Árgus*, 12. sz. (2004): 59–68.

⁴³⁸ „Ma továbbléptem a *Paulussal*. Új szereplő, a nővére.” – MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 284.

tévedhet – a *Paulust* jobban kell megírnom!!!”⁴³⁹ A levelek alapján megtudjuk, Mészöly milyen ütemben haladt,⁴⁴⁰ mikor volt kénytelen felfüggeszteni a *Saulus* írását, mely szövegeken dolgozik párhuzamosan. A küldemények a nem publikus recepcióról is tájékoztatnak: egy 1987-es, párizsi küldemény arról ad hírt, hogy Kundera a regényt (*Az atléta halálával együtt*) méltatja, s mindkét kötet újrakiadását sürgeti.⁴⁴¹

Az esszékötetekben olvasható szerzői reflexiók közül a *Saulus* kapcsán két munka említendő: *A tágasság iskolájában* szereplő *Naplójegyzet az Atlétához és a Saulushoz* és az 1980-as *Érintések* kötetben publikált *Két előszó a Saulushoz*. Utóbbiban a következő lényegi – keletkezéstörténetről és szerzői munkamódszerről szóló – kijelentés áll:

„Vannak események, amelyeknek már születésük pillanatában az a sors jut, hogy ne feleljenek meg pontosan a tényeknek. E könyv témája is ilyen. Sose jártam Palesztinában, s igyekeztem a forrásmunkáktól is távortartani magamat. A *Biblia* mellett a ravennai Mausoleo di Galla Placidiában látható mozaikportréból merítettem a legtöbbet. A levelezőlap nagyságú színes képen – egy barátom küldte Ravennából – közel két és félezer mozaikkövecset számoltam meg egyszer éjszaka, mikor végképp úgy éreztem, hogy reménytelen feladatra vállalkoztam ezzel a könyvemmel. Szeretném, ha az olvasó is így érezné”⁴⁴²

Mészöly tehát hangsúlyozza, hogy tartózkodott a forrásmunkáktól, a hagyatéki anyagok szemrevételezésével azonban megbizonyosodhatunk: a szerzői kijelentést cáfolható.

A kéziratárban a *Regények* címen jegyzett dobozban hat pallium áll, melyek – egyes rövidpróza szövegek töredékei mellett – a *Filmhez*, *Az atléta halálához* és a *Saulushoz* kötődő anyagokat (vázlatokat, szövegváltozatokat) tartalmazzák. A *Saul* című

⁴³⁹ Uo.

⁴⁴⁰ „Kincsem, a *Paulus* első rész leg-legvégén. Egy – azt hiszem, jó fordulattal – fel tudtam használni azt a gyermekkori részt. Athenodorosz (beszélgetés az apjával) – engem is meglepett, hogy ide illett. Zarándokszállás (ahol alszik) Léja (Damaszkuszi megbízatás) ez a két motívum, amivel még küszködöm (2 és fél oldal lehet, ez a legtöbb).” – uo., 439.

⁴⁴¹ „Pénteken megvolt az egyik szeminárium. Kundera szerint remekül sikerült; övele egyébként nagyon összetalálkoztunk, már a második nap meghívott [...]. Nagyon emberi és úgy európai, ahogy én is képzelem a mi európaiságunkat. Segítőkézsége majdnem zavarba hozó. Mindenképp azt mondogatja, hogy ittlétem alatt kiadót találjunk, az *Atlétát* és a *Sault* újra kiadni (olvasta őket, és lelkesedett – a szemináriumon úgy mutatott be, hogy pirultam [...])” – uo., 801.

⁴⁴² MÉSZÖLY Miklós, „Két előszó a *Saulushoz*”, in MÉSZÖLY Miklós, *Érintések* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 126, hozzáférés: 2019.08.15, <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00428/meszoly00452/meszoly00452.html>.

dossziében a regény első címváltozata szerint jegyzett mappa található. A *Bárányok kapujában*⁴⁴³ palliuma az autográf javításokkal ellátott *Saulus*-gépírat két példányát foglalja magában, a leiratokon már az első kiadásba felvezetett, véglegesített változtatások szerepelnek. A regény szövegvariánsai mellett, egy kis füzetben kijegyzések találhatók, melyekből kiderül, hogy a *Saulus* megírását alapos forráskutatás kísérte. Megtudjuk, Mészöly milyen szakirodalomból dolgozott; a szerző a füzetben jegyzi többek között Ferdinand Christian Baur *Paulus, der Apostel Jesu Christi* című munkáját vagy Adolf Hausrath *Der Apostel Paulus* című 1872-es monográfiáját; egy 1964. szeptember 6-ra keltezett levélben pedig Radics József cecei lelkész megválaszolja a szerző István vértanúval kapcsolatos kérdéseit,⁴⁴⁴ és a regény megírásához további forrásmunkákat javasol (11. melléklet).

A *Saulussal* kapcsolatos anyaggyűjtés során a keletkezéstörténet szerzői narratívája szerint lényegi forrást, a Galla Placidia mauzóleumának mozaikportréját ábrázoló képeslapot is sikerült beazonosítani. A dokumentum a szekszárdi Mészöly Miklós Emlékházban található; a közgyűjtemény tárgyleletési naplója a 119. tételnél a következőt jegyzi: „Pál Apostol (Ravenna) képeslap Basch Lóránttól MM-nak 1954-ből műanyag tokban”. A leltári bejegyzésben szereplő dátum revideálható: a Városmajor utcába címzett képeslapot a postabélyegző szerint 1964-ben, tehát a *Saulus* keletkezésének idején küldték Mészölynek, a feladó adatait a küldemény nem tartalmazza. A képeslap rectóján a Szent Pál apostolt megjelenítő kora keresztény mozaik, a 5. században készült ravennai műemlék részlete látható (lásd a 12. mellékletet).

A Petőfi Irodalmi Múzeum hagyatékának *Regények* című palliumában található térképek, idézetek, a vallási, bölcséleti, történelmi vonatkozású adatokat, bibliai passzusokat – gyakran pontos hivatkozással jegyző – szövegrészek alapján kitűnik az előmunkálatok metódusa, a regény poétikai törekvése. A textuális rétegek vizsgálatával

⁴⁴³ Az újvidéki *Híd*ban azonos címmel jelent meg a *Saulus* egy fejezetének szövegvariánsa; lásd: MÉSZÖLY Miklós, „Bárányok kapujában”, *Híd*, 4. sz. (1966): 407–422.

⁴⁴⁴ A cecei levél tanúsága szerint Mészöly megfogadta Radics József javaslatait, és a lelkész helyesbítései alapján módosította a regény tervezetét: „István[t] [emend.] diakónusnak – leveledben »püspöknek« nevezed; az őskeresztyén egyházban a diakónusok az apostoloknak, püspököknek(» véneknek–presbítereknek alárendelt tisztet töltötték be. [...] hiteles korabeli neve: görögül Ztephanos (Στεφανος), latinul Stephanus, héberül: Istephanos, de ez már átírás, mert originális görög név. [...] Azt hiszem, válaszoltam a leveledben feltett kérdésekre. Nagyon szívesen rendelkezésemre állok, ha valamire szükséged van. Ismételten felhívom a figyelmedet arra, hogy István nem püspök volt. A Biblia több helyen említi a püspökökkel együtt, de mindig megkülönbözteti őket.” A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyaték *Regények* címen jegyzett dobozának *Bárányok kapujában* palliumában található levélből származik.

felfejthető, hogy a jegyzetanyagot Mészöly a *Saulus*ban miként szerkesztette; a dokumentumok alapján megmutatkoznak a szerző „szövegközi műveletei”,⁴⁴⁵ átvételei, átírási technikái. A *Paulushoz* című kéziratot füzetben a baloldali hasábjában jegyzett szócikk szerepel (az autográf kéziratot lásd a 13. mellékletben)⁴⁴⁶, mely kijegyzés a regényben a jobb hasábjában olvashatók⁴⁴⁷ szerint íródik át.

„Szíriai kifejezés: Maran atha »urunk megérkezik!« – jelszavá lett, amit a hívők egymásnak mondtak, hogy hitben, reménységben megerősítsék egymást”

„Maranatha! – köszöntem rá félhangosan, hogy meghallja, de azért gyanúsán merésznek se gondoljon. Ez a szíriai kifejezés tulajdonképpen nem köszöntés, csak egy idő óta használták annak, főképp a sikátorokban, lopva. Mintha a mi nyelvünkön azt mondanám: »Urunk megérkezik.«”

Az autográf feljegyzéseket tartalmazó füzetben Mészöly a zsidó törvénykezéssel, hagyománnyal, szokásjoggal kapcsolatos tudnivalókat ugyancsak rögzíti. A 14. mellékletben olvasható bekezdés a tefillint definiálja, miszerint a törvényidézetekkel ellátott érclapocskát a homlokra vagy a bal karra ragasztva szokás hordani. A pretextus szövegközi kapcsolatot tart fenn a regény következő, Rabbi Abjatárról szóló passzusával: „[c]sodálkozva láttam, hogy egy kis érclapocskát, amelyre a szent szöveg volt rávésve, szórakozottan letép a köpenye ujjáról, és beletekeri egy vászondarabba. »Séja még biztos találkozik A.-val, adja át ezt neki – mondta. – Hogy én küldöm. És hogy ne K.-nak, A.-nak adja át.« Azzal megfordult és elment.”⁴⁴⁸

A 15. mellékletben olvasható (a *Talmudot* töredékesen parafrázáló) idézet a vádlottak kihallgatásával kapcsolatos korabeli szcenáriót közli (bal hasábjában⁴⁴⁹). A

⁴⁴⁵ THOMKA, „Bevezetés a *Műhelynaplókhoz*”, 560.

⁴⁴⁶ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyaték *Regények* címen jegyzett dobozának *Bárányok kapujában* palliumában található dokumentumból származik.

⁴⁴⁷ MÉSZÖLY, *Saulus*, hozzáférés: 2019.08.15, http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00340_kv.html.

⁴⁴⁸ Uo.

⁴⁴⁹ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyaték *Regények* címen jegyzett dobozának *Bárányok kapujában* palliumában található dokumentumból származik.

pretextust a regény azon részlete szervezti, mely a farizeus Saul karakterét, illetve Saul zsidó szokásjoghoz fűződő viszonyát hivatott árnyalni (jobb hasáb⁴⁵⁰).

„elrejtenek két tanút, <.> két gyertya közé
állítják a vádlottat, hogy a tanúk lássák.
S így folyik a faggatás”

„Kicsi, de nagyon magas helyiség,
jobbra és balra két függönyös beugróval.
Szükség esetén ide lehet állítani a
tanúkat; a gyanúsítottat meg a szoba
közepére, két gyertya közé. Így a tanúk
is jól láthatják a rejtekhelyükről,
miközben folyik a faggatás”

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratári füzeteiben tájleírások is olvashatók, melyek alapján kirajzolódik a regény topográfiaja. A recepció visszatérő megállapítása, hogy a *Saulus* regénytere erős metaforicitással bír, Saul identitásának alakulásával szoros összefüggésben tárgyalandó. A regény első értelmezői között már Albert Pál is megállapítja, hogy „a bibliai couleur locale a belső tájnak, a »lélek díszletének« felrajzolására szolgál”.⁴⁵¹ A tér poétikai funkciójával⁴⁵² kapcsolatban pedig Mészöly egy – a Petőfi Irodalmi Múzeum médiatárában található, 1992-ben keletkezett – hangfelvételen ugyancsak hangsúlyozza: „a tájleírások an sich und l’art pour l’art nyilvánvalóan számomra sem érdekesek. A táj akkor érdekes, amennyiben katalizátora vagy médiuma tud lenni az emberi vagy filozófiai mondanivalónak.”⁴⁵³

A *Saulus* regénytere nem empirikus tapasztalaton, valós élményen alapul, sokkal inkább az írói imagináció eredménye, a mészölyi poétika legsajátabb konstrukciója. Az Országos Széchényi Könyvtárban található felvételen rögzített, 1995-ös életútinterjú is igazolja, hogy Mészöly a mű keletkezését megelőzően nem járt Palesztinában. Az író

⁴⁵⁰ MÉSZÖLY, *Saulus*, hozzáférés: 2019.08.15,

http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00340_kv.html.

⁴⁵¹ ALBERT Pál, „A büntudat évszaka”, *Új Látóhatár* 19, 11. sz. (1968): 553.

⁴⁵² A topografikus környezetnek kiemelt jelentőséget tulajdonító szemléletmódról Mészöly privát feljegyzései is tanúskodnak: „Közben 2 hétig Porkoláb-völgyben A.-val. Alig várjuk, hogy mehessünk vissza. Az egyetlen hely, ahol a szabadban is tudok dolgozni. Nem »követelődöz« táj, mint annyi más. Minden miniatűr és kiegyensúlyozott. Egyetlen részlete sem hivalkodó. Nem akar elámítani, egyszerűen semmit sem akar: van». A szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Naplók, jegyzetek, önéletrajzok, interjúk* címen jegyzett dobozban található, 1960-as keltezésű naplójából származik.

⁴⁵³ MÁRTON László és MÉSZÖLY Miklós, *X beszélget Y-nal*; a keletkezés ideje: 1992. 05. 04.; raktári jelzet: K01195.

„virtuális emlékezetének” alapvető elemeként említi a *Saulus* szövegterében megképződő tájat: „egy utazásom volt két évvel ezelőtt Jeruzsálemben, ahol hallatlan kedvességgel fogadtak. Ez az idő nem a megnyugvás vagy a leülés lehetőségét adta, inkább az ismerkedést egy olyan tájjal, ami nekem nagyon mélyen, állandóan az emlékezetemben (mondhatom így) élt; egy virtuális emlékezetemben, szinte kézzelfogható valósággal. Talán a *Saulus* mond erről valamit. Oda annak idején nem tudtam elmenni – politikai és egyéb okokból, retorzióképpen nem engedtek ki akkor, amikor a *Saulust* írtam.”⁴⁵⁴

A palesztin tájról, a Kedron völgyéről, a területet befogó látványról és az ahhoz kapcsolódó érzetokról szóló hagyatéki bejegyzések alapján látható, hogy a *Saulus* jelentésszerű terének kidolgozását minuciózus adatgyűjtő munka előzte meg. A hagyatékból lappangó jegyzetek ösztönözhetik a regényter vizuális intenzitását, a *Saulus* szövegrészeinek szemantikai telítettségét. A regény a homodiegetikus narrátor identitásához kötődő térbeliséget Saulal állandó kölcsönhatásban láttatja. A táj hatásának érzékletes példaként a jelentéssel terhelt topografikus elemeket fókuszba állító regényrészleteket szükséges kiemelni.

A regény felütésében Saul a kiadott parancsot teljesíti, fegyveres kísérők társaságában két lázadót igyekszik elfogni. A fikció szerint a negyedik napja úton lévő keresztényüldözők a Holt-tenger közelébe érnek. A narrátor e szöveghelyen érzékletes leírást ad a látványról. Saul a terület apró vizuális elemeire érzékenyen reagál: „egy teknőforma szurdikba kerültem, ahonnan nem vitt tovább út. Az alján volt egy kis földréteg, de csak annyi, hogy egy kenderszálhoz hasonló, vöröses fűféle meg tudott élni rajta. S nem is volt zárt egészen, a tenger felé kinyílt, egy ablakszerű nyíladákon látni lehetett a keleti part erdőségeit és a Nebo csúcsát. Az ilyen váratlan megnyilatkozások mindig nagyon erősen hatnak rám”.⁴⁵⁵ Amennyiben a valós palesztin táj részletekeinek földrajzi fekvését figyelembe vesszük, látható a mészőlyi fikció realitás szerint különálló látványelemeket (Holt-tenger, Nebo, a keleti part erdős területe) egymásra montírozó technikája.

⁴⁵⁴ Mészöly Miklós-interjú, 1995, OSzK Történelmi Interjúk Tára, jelzet: 411.

⁴⁵⁵ MÉSZÖLY, *Saulus*, hozzáférés: 2019.08.15,

http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00340_kv.html.

A *Saulus* regényterének további intenzív látványleírásain⁴⁵⁶ és a recepcióban többször elemzett fénymetaforikán⁴⁵⁷ túl két fontos mozzanatra érdemes figyelmet fordítani. Az irreális nézőponttal rendelkező fokalizáló⁴⁵⁸ 1.) a tényyszerűség és a földrajzi–történelmi hűség helyett a példázatos táj kidolgozásában érdekelt, mely művelet 2.) a narrátor identitásformálásával összefüggésben vizsgálendő.

Saul már a fent idézett jelenetet megelőzően a regény egyik kulcskérdésével, az azonosság, identitáskeresés problémájával foglalkozik,⁴⁵⁹ csakúgy mint a gyerekkor tudattartalmát felidéző emlékek leírásakor.⁴⁶⁰ Az azonosságvesztés, identitáskeresés – *Saulus*-interpretációk által rendszerint fókuszba állított⁴⁶¹ – problémája az *Apostolok Cselekedetei* hypotextusával különleges viszonyban áll. A pálfordulás felvezetéseként értelmezhető szövegrészek és a *Biblia* szövegében olvasható pálfordulás ábrázolásának

⁴⁵⁶ „A célvonalnál csillogó fémlapokkal borított mellvéd, ott kezdődik a Kedron-völgy szakadéka. És azon túl – mint valami fokozhatatlan háttér – az Olajfák-hegye. A belépőt azonnal megüti a keskenyre metszett látvány; de Rabbi Abjatár háta eltakarta most ezt a kilátást. Én a szoba félhomályában álltam, csak ő kapott erős fényt egy rejtett tetőnyíláson.” – uo.

⁴⁵⁷ Károlyi Csaba *Fény és hajsza* című tanulmánya a fény szimbolikus megjelenítését három műben, *Az atléta halálában*, a *Saulusban* és a *Filmben* vizsgálja; lásd KÁROLYI Csaba, „Fény és hajsza”, in „*Tagjai vagyunk egymásnak*” – *A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly és SZÖRÉNYI László (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó–Európa Alapítvány, 1992), 87–91.

⁴⁵⁸ „A fokalizáció a »látásmód«, a látó agens és az a közötti viszony, ami látszik. Ez a viszony a történet egy részének, az elbeszélő szöveg tartalmának alkotóeleme.” – Mieke BAL, *Fokalizáció*, ford. FERENCZ Anna, in *Vizuális és irodalmi narráció*, hozzáférés: 2019.05.16, [http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20irodalmi%20narr%E1ci%F3%20\(E\)/szovegyujtemeny/bal/index.html](http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20irodalmi%20narr%E1ci%F3%20(E)/szovegyujtemeny/bal/index.html).

⁴⁵⁹ „Kell az áldozat, hogy elveszítsük magunkat, és megtaláljuk az azonosságunkat. De hol ez az azonosság? Még a házak sem olyanok, mint éjszaka meg tegnap, amilyenek szent Purim napján voltak! S a sok névtelen idegen, azok ugyanazok?” – MÉSZÖLY, *Saulus*, hozzáférés: 2019.08.15, http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00340_kv.html.

⁴⁶⁰ „Gyermekkoromban, mikor először jártam Jerusálajmban, többször kiszöktem ide az esti oktatás után. Azóta tudom, hogy olyan ez a fal, mint a homokban élére állított deszka. Éles határt von. Ha szemközt fordultam a lőrésekkel, hátamat tűzte a nap, s mintha áthaladt volna rajtam, a fejem magasságában szeletelte az Olajfák-hegyét. A fal árnyéka közben hosszabbodni kezdett, átkúszott a Kidron völgyén, és belekapaszkodott a Gethsemane fáiba. Én meg fönt álltam, mint az élére parancsolt deszka. Szerettem ezeket az esti pillanatokot. Az éles határokat, melyeken még a sötétség se tud kifogni. »Ami nem eléggé éles, még nem eléggé önmaga« – tanultuk az esti oktatáson. Most mégis rákényszerített a fáradtság, hogy kitérjek magam elől” – uo.

⁴⁶¹ Lásd például Angyalosi Gergely *Saulus*-elemzésének vonatkozó részeit, S. Horváth Géza komparatív elemzését, az újabb reflexiók közül pedig Tanos Márton *Törvény – szöveg – olvasás* című tanulmányát. ANGYALOSI Gergely, „Tovább a Damaszkuszi úton”, *Híd*, 5. sz. (2015): 90–97. S. HORVÁTH Géza, „Az identitásvesztéstől a személyiségig. Mészöly Miklós: *Saulus*; Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*”, *Literatura*, 4. sz. (2017): 310–328. TANOS Márton, „Törvény – szöveg – olvasás: a *Tóra* és a *Biblia* értelmezése Mészöly Miklós *Saulusában*”, *Palócföld*, 6. sz. (2014): 44–52.

elhagyása⁴⁶² a narratíva korábbi utalásaival megképződő felismerés, értelmező fordulat (*anagnóriszisz*⁴⁶³) szándékos hiányaként írható le.

Pomogáts Béla *Saulus*-értelmezése éppen e narrációs eljárás lényegi mozzanatát nem veszi figyelembe, amikor azt állítja, a *Saulus* a harmónia megteremtésének, Saul megbékélésének parabolája. Pomogáts szerint a kötet „azt példázza, hogy miként válik valaki versenyzőből harmonikus emberré, miként cserélheti fel zaklatottságát (az üldözést, ami ugyanaz, mint a menekülés,) belső békére, az áhított nyugalomra. [...] Szorongását végül a »pálfordulás« oldja fel.”⁴⁶⁴ Pomogáts az *Apostolok Cselekedeteinek* előszövegét előtérbe helyező (s ezzel rövidre zárt) interpretációja épp Saul megbékélni nem tudó karakterjegyét érvényteleníti, holott a dramaturgiai csavar lényege éppen a feloldatlanságban, a megtérés elmaradásában (tehát az *elmaradt anagnórisziszben*) keresendő.

A Petőfi Irodalmi Múzeum hagyatékában található dokumentumok tanúsága szerint a sauli karakterhez kötődően Mészöly számos életrajzi tény, Saul származására, tanulmányaira vonatkozó adatot jegyez. A szócikkszerű bejegyzések mellett olyan jelentésszerű passzusok is szerepelnek, melyek már a megtérése után ténykedő Pál – regényben nem ábrázolt – karakterének ellentmondásos jellegét mutatják: „[h]a rögtön visszatér J[eruzsálem]be, a tizenkettő mellett kissé kényes helyzetbe jutott volna. Három évig D[amaszkusz]ban marad s a Hauranban. <.> Bátorságában, különtségében volt valami, ami a híveket megijesztette. Pál egyedül volt, senkitől tanácsot nem kért, iskolát nem alkotott – kíváncsiságuk nagyobb <...> iránta, mint a részvétük.”⁴⁶⁵ E jegyzet is megerősíti, hogy *A bárányok kapujában* tervezete a pálfordulást követő időszakot is magába foglalta. Mészöly egy-egy töredékes mondatot tartalmazó bekezdésben a

⁴⁶² Mészöly a hiányt a *Saulushoz* fűzött esszéjében következőképpen indokolja: „[m]agát a »megvilágosodást« már nem ábrázolom; irodalmon túli s megoldhatatlan feladat. (Még az olyan stilszta is dadog ezen az élményhatáron, mint Avilai Teréz.) Amit tenni tudok-szeretnék: az új sors rejtett előkészületeit bemutatni.” – MÉSZÖLY Miklós, „Naplójegyzet az *Atlétához* és *Saulushoz*”, in MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála* (Budapest, Jelenkor Kiadó, 2017), 213, hozzáférés: 2019.08.15, <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00367/meszoly00382/meszoly00382.html>.

⁴⁶³ A *Poétika* terminológiája szerint a műthosz jól felépített cselekményének fordulópontján – a narratíva belső logikája szerint – *anagnóriszisz*, felismerés következik be, lásd: ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészettani íráások*, ford. RITÓÓK Zsigmond, szerk., jegyz., BOLONYAI Gábor, Matúra (Budapest: PannonKlett Kiadó, 1997), 51.

⁴⁶⁴ POMOGÁTS Béla, „Példázat a reményről”, in „*Tagjai vagyunk egymásnak*” – *A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly és SZÖRENYI László (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó–Európa Alapítvány, 1992), 96.

⁴⁶⁵ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyaték *Regények* címen jegyzett dobozának *Bárányok kapujában* palliumában található dokumentumból származik.

regényben Istefanosként nevezett István vértanúról is számos adatot feljegyez; az autográf szövegből pedig az is kikövetkeztethető, hogy István megkövezése, illetve a törvény értelmezése a regény központi momentumai lesznek.

A szócikkszerű bejegyzések mellett, szintén a *Bárányok kapujában* palliumban található Mészöly autográf – korábban nem publikált – regényinterpretációja. A szöveg a *Két előszó a Saulushoz* és a *Naplójegyzet az Atlétához és a Saulushoz*, illetve a *Széljegyzetek az irodalmi esély és handicap kérdéséhez*⁴⁶⁶ című előadásszöveg *Saulus*-interpretációjával mutat átfedéseket, ám jóval többről – a karakterek közti viszonyokról és a regény poétikai megformálásának módjáról – szól. Mészöly az interpretációban a következőket írja Saulról. „A választott történelmi mozzanatok – mint pl. a Törvény elárulásától való rögeszmés félelem, «az áruló» Jézus látványos elítélése, «az üldözés ámokfutása» a Jézus-hívők ámokfutászerű végzálása és üldözése, az új mártír (István püspök) megkövezésében való indirekt részvétel (ruhák őrzése) «...» majd a kegyetlenkedés pszichózisából való heurisztikus kiábrándulás – egyúttal állandó sémája is «...» a tevékeny történelmi ember magatartásának. Camus szavával élve, Sysiphost nem feltétlenül boldognak kell elképzelnünk; de feltétlenül tevékenynek. [...] A regény Saul-Paulust ilyen formában igyekszik megragadni: a közöny-attitűd abszolút ellentétéként; mint a szenvedélyes érdekeltség «...» megszállottját. Ő a par excellence tevékeny történelmi ember.”⁴⁶⁷

Amennyiben felidézzük a *Sziszüphosz mítoszá*nak vonatkozó passzusait,⁴⁶⁸ kitűnik, hogy Mészöly a Camus-esszében szereplőtől eltérő karakterértelmezést ad. Mészöly

⁴⁶⁶ Az előadásszövegben jellemzett sauli karakter kapcsán Mészöly azokról a regényértelmezésekről is nyilatkozik, melyek – a *Saulus* poliszémiáját figyelmen kívül hagyva – didaktikus példázatként olvasták a művet: „[k]ritikusaim vaskos tévedése volt az, hogy a forradalmunk utáni politikai tudat és funkcionáriusi tudat gyakorlati problémáinak egzakt modelljét keresték és találták meg a regényemben.” – MÉSZÖLY Miklós, „Széljegyzetek az irodalmi esély és handicap kérdéséhez”, *Kalligram*, 10. sz. (2007): 44. A szerzői interpretáció erősíti értekezésem egyik fő állítását, miszerint a *Saulus* nyitott példázatként értelmezendő.

⁴⁶⁷ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyaték *Regények* címen jegyzett dobozában *Bárányok kapujában* palliumában található dokumentumból származik; lásd a 16. mellékletet.

⁴⁶⁸ „a lefelé indulás pillanata az, amikor engem Sziszifosz érdekel. Látom az embert lefelé menni, súlyos és kimért léptekkel, közeledni új küzdelméhez, melynek sose szakad vége. A fellélegzésnek az időszaka ez, mely épp oly biztosan eljön újra és újra, mint a rámért büntetés. Ez a tudatosság időszaka. Ezekben az időközökben, amikor elhagyja a magaslatokat és leszáll a mélybe, Sziszifosz felette áll sorsának. Erősebb, mint a sziklája. [...] A munkás is hasonló küzdelemben áll élete folyamán és nem kevésbé felfoghatatlan (abszurd) hős. De tragikus hőssé csak akkor válik, amikor tudatossá lesz. Sziszifosz az istenek proletárja, tehetetlen és lázadó, ismeri nyomorult állapotának reménytelenségét és erre gondol a lefelé vezető úton. Ez a felismerés egyszersmind felemésztí győzelmét. Nincs olyan végzet, melyen nem lehet felülkerekedni megvetésével. *De ha a lejtő bizonyos napokon fájdalmas is, azért lehet öröm is benne.* [...] Maga az orrok felé való törekvés elég ahhoz, hogy betöltsön egy emberi szívet. *Sziszifoszt boldognak kell elképzelnünk* (kiemelés: M. D.)” – Albert CAMUS, „Sziszifosz mítosza”, ford. G. Czimmer Anna, *Híd* 4. sz. (1960): 273–

Sziszüphosz örömeinek mellőzésével, a mítoszbeli szituáció abszurditásának említése nélkül von párhuzamot a két karakter közt, mely eljárás ugyancsak mutatja a mészőlyi szövegköziség⁴⁶⁹ jellegzetességét.

A *Saulus*-értelmezés a karakterformálás elveinek, a szereplők egymáshoz fűződő viszonyának⁴⁷⁰ leírásán túl a regény poétikai törekvésére vonatkozó reflexióikat is tartalmaz, s a vizuális történetelemek, topografikus leírások fontosságát hangsúlyozza: „[m]egoldás[ban] nem annyira epikus cselekménypergetés, mint inkább egyes állóképek, sűrített helyzetkivágások atmoszférikusan összefüggő [...] egymásutánja. A tárgyak[...], tájak, [...] mozdulatok és mozgások akaratlan pantomimjét legalább annyira lényegközlőnek érzem, mint a részletező gondolati megfogalmazást.”⁴⁷¹

A reflexió kapcsán az „epikus cselekménypergetés” szándékolt hiányát fontos kiemelni. A cselekmény prioritásának mellőzése, a történetelvű szemléletmód érvényesítésének visszautasítása az 1960-as évek kontextusát tekintve kulcsmozzanat. A *Saulus* rendhagyó módon hajtja végre a cselekmény felfüggesztését, a korabeli prózát tekintve formabontó formálásmóddal alkotja meg a számos értelmezési lehetőségnek teret adó *nyitott művet*. Az életmű alakulását tekintve megállapítható, hogy a részletező-gondolati megfogalmazást ekkor lényeginek mutató mészőlyi poétika – az életmű diverzitására jellemző módon – épp a *Saulust* követően, az értekezés következő fejezetében elemzett *Pontos történetek, útközben* kötettel fog megváltozni.

274. A Camus–Mészöly-kapcsolatot illetően itt említendő Mészöly 1969-re datált, *A világosság romantikája* című esszéje, hozzáférés: 2019.08.15,

<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00367/meszoly00376a/meszoly00376a.html>.

⁴⁶⁹ A mészőlyi intertextualitásra – a *Műhelynaplók* közreadói jegyzete szerinti – jellemző a hypotextusok átértelmezése, s a sajátos stiláris szempontokat érvényesítő átdolgozás: „Mészöly nem minden esetben idézi szó szerint az idegen szöveget, hanem már a kivonatolásnál saját nyelvi, stiláris igénye szerint módosítja azt” – MÉSZÖLY Miklós, *Műhelynaplók*, bev., jegyz. THOMKA Beáta, kiad. NAGY Boglárka és THOMKA Beáta (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2007), 904.

⁴⁷⁰ A Rabbi Abjatár karakterét leíró jellemzés a következőképpen szól: „Ennek a sauli magatartásnak egyik központi »kontrapunkt«-ja a regényben az idős [...] rabbi, aki [...] a Törvénynek hivatalos és «elismer» megbecsült alkalmazója, de akiről kiderül, hogy már alig hisz abban, ami szerint ítélkezik: azonossága túlérett azonosság; kiábrándult, de szolgál; már nem feloldást keres a kérdésekre, hanem egyszerűen valamiféle «cinikus» szolid-cinikus gyakorlatot. [...] Rajta keresztül Saul egy egész szellemi elitben kénytelen csalódnia, akikre addig felnézett”. A szövegrész a PIM Mészöly-hagyaték *Regények* címen jegyzett dobozának *Bárányok kapujában* palliumában található dokumentumból származik.

⁴⁷¹ Uo.

V.
„A REÁLIS ÉLET ÁLTAL SZUGGERÁLT ANYAG”
PONTOS TÖRTÉNETEK, ÚTKÖZBEN

1. A MÉSZÖLYI ÚJ REGÉNY TEORETIKUS PROBLÉMÁI

Az 1970-ben publikált *Pontos történetek, útközben* az életműben fordulatot hozott. A mű hangvétele – ahogy azt monográfiájában Thomka Beáta írja⁴⁷² – teljesen ismeretlen az opusban.⁴⁷³ Mészöly – hagyatékban található, két folióból álló, gépiratos – regényinterpretációjában a *Saulus* és a *Pontos történetek, útközben* poétikai törekvéseit egyértelműen megkülönbözteti, utóbbi kötetrel kapcsolatban pedig kiemeli a műfajt illető auctori dilemmákat: „[új] könyvem nem regény, műfajával magam is zavarban vagyok. Egy biztos: pontosan ellenkezője a *Saulus*nak. Úgyszólván semmi kitalálás nincs benne. Majdnem dokumentum – ha a formátlan életérzéseknek, kiszámíthatatlanul kapcsolódó élethelyzeteknek lépésről lépésre való tettenérését értjük alatta. Azt a banális valóságot <...> próbálom nyomozni benne, amit szüntelenül megélünk, de nem vesszük észre, hogyan. A célok és feladatok ugyanis tiszteletreméltóan aktívvá tesznek bennünket, de mi tagadás, kicsit süketé is”.⁴⁷⁴

A *Pontos történetek, útközben* műfaját a recepció számos különféle architextussal azonosította. A publikálást követő évben megjelent *Alföld*-kritikájában Horpácsi Sándor állítja, hogy a kötetben „a hagyományokkal szakító”⁴⁷⁵ szerző egy elfeledett, a modern magyar prózában kevésbé népszerű műfajt elevenít fel, az *utazásregényt*⁴⁷⁶ „lényegít[i] át”.⁴⁷⁷ Az *epika megtisztítása és felvezetése* című meghatározó értelmezésében Béládi Miklós a műfaji definiálhatatlanságot hangsúlyozza, amint a *szociográfiához* közelítő, ám e műfajtól – a kortárs kontextust tekintve is – elkülönülő szöveggént határozza

⁴⁷² THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1995), hozzáférés: 2019.08.15, http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szakirodalom/meszoly_thomka_meszoly_miklos.xhtml.

⁴⁷³ Szolláth Dávid szintén a lényegi eltéréseket hangsúlyozza: „[s]zokatlanul laza szerkezetű, ellentétben Mészöly korábbi műveivel, a *Magasiskolával*, *Az atléta halálával*, a *Saulussal*, ahol az elbeszélő figyelme egy tárgycsoportra koncentrál, és a mű ennek megfelelően határolt” – SZOLLÁTH Dávid, „Mészöly és társa. A *Pontos történetek, útközben* és a Mészöly-Polcz munkakapcsolat”, *Jelenkor*, 1. sz. (2018): 66.

⁴⁷⁴ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁴⁷⁵ HORPÁCSI Sándor, „Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*”, *Alföld*, 3. sz. (1971): 90.

⁴⁷⁶ A regény – V/2. fejezetben szereplő – elemzése során e kijelentéssel összefüggésben válik fontossá Daniel Punday *Narrative Bodies. Toward a Corporeal Narratology* című munkájának alapvető állítása: „Daniel Punday korporális narratológiájában figyelmeztet rá, hogy az időbeli változások mellett a narratíva mozgásként szükségszerűen magában foglalja a helyváltásokat [...] a megtettesült narratíva azt jelenti, hogy az elhelyezés (setting) inkább a mozgás helyeit jelenti, semmint valamely statikus, szimbolikus értékkel felruházott színhelyet: vagyis a narratíva mindig mozgásban lesz. Sőt, ez a mozgás válik magának a narratívának az alapjává, mely tétel modelljét a *par excellence* utazási regényben látja” – FÖLDES Györgyi, *Test – szöveg – test. Testreprezentációk és a Másik szépirodalmi alkotásokban* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2018), 311. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

⁴⁷⁷ HORPÁCSI, „Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*”, 90.

meg a művet: „[a]mikor ez a kötet megjelent, a szociográfiai irodalom épp újra föllendülőben volt. [...] Mészöly pontos történetei közelében járnak a szociográfiának, formálisan hasonlítanak hozzá, de ha a mélyükbe pillantunk, láthatjuk, hogy eltérnek tőlük, sőt a hetvenes években feltörő filmdokumentummal sem rokoníthatók.”⁴⁷⁸ Thomka Beáta szerint pedig a kötet a non-fiction irodalom lehetőségeinek a tágításával próbálkozó szövegek közt jegyzendő.⁴⁷⁹ Az utóbbi években megjelent elemzések közül Balajthy Ágnes disszertációja *anti-utazási regényként*⁴⁸⁰ olvassa a *Pontos történetek, útközben*; Keresztesi József pedig – Balajthyhoz hasonlóan, a műfaji elemek dekonstruálását hangsúlyozva – a szövegben az *útleírás*, illetve az *úti napló* alapszerkezetét véli felfedezni.⁴⁸¹

A *Pontos történetek, útközben* architextusának problémás volta a kötet – bahtyini tételnek⁴⁸² megfelelő – kísérleti törekvéseit mutatja. Mészöly fent megfogalmazott szerzői megfontolásai – a referencialitás kérdése, a „banális valóság” tettenérésének és a *valóság-effektus* megteremtésének szándéka – épp azon episztemológiai, értelemkonstitúcióval kapcsolatos problémákat jelzik, melyek az 1950-es évektől kezdődően a francia új regény szerzőit foglalkoztatták.⁴⁸³ A *Pontos történetek, útközben* a *nouveau roman*hoz ellentmondásos jelleggel kötődik. A francia hatást egyes értelmezők

⁴⁷⁸ BÉLÁDI Miklós, „Az epika megtisztítása és felvezetése”, in BÉLÁDI Miklós, *Válaszutak* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 318.

⁴⁷⁹ THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1995), hozzáférés: 2019.08.15, http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szakirodalom/meszoly_thomka_meszoly_miklos.xhtml.

⁴⁸⁰ „Meglátásom szerint Mészöly Miklós alkotása azért is foglal el különleges helyet az 1945 utáni magyar epikában, mert egy olyan anti-utazási regényként olvasható, mely azt példázza, hogy az országok, országrészek közötti közlekedés a hatvanas évek Kelet-Európájának szorongattatásai között nem értelmezhető sem a turizmus fogyasztásközpontú, sem az utazás romantika által megformált normáihoz kötődő gyakorlatként. Miközben a sematikus fejezetcímek – Utazás Erdélyben, Utazások Pannóniában – rájátszanak az útirajz korábbi műfaji hagyományaira, a szöveg lebontja az ekképp felépített elvárásokat, az útonléthez a félelem, a szorongás és a kényszer képzeteit rendelve.” – BALAJTHY Ágnes, *Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*, doktori értekezés (Debrecen: Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, 2018), 36.

⁴⁸¹ „Az a műfaji alapszerkezet, amelyet Mészöly Miklós elképesztő magabiztossággal lebont-átszerkeszt, leginkább valahol az útleírás vagy az úti napló táján kereshető. Csak éppen az író a műfajra jellemző átfogó pillantást, illetve mindenfajta alanyiságot igyekszik a minimumra redukálni.” – KERESZTESI József, „Vízjelek és szellemképek. Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*”, in KERESZTESI József, *Meteorkövek* (Miskolc: Műút Könyvek, 2018), 85.

⁴⁸² „A regény mint műfaj tanulmányozását különleges nehézségek jellemzik. Ezt magának a tárgyának a sajátossága idézi elő: a regény az egyetlen keletkező és még nem kész műfaj. A műfajformáló erők szemünk előtt működnek: a regényműfaj születése és alakulása a történelmi nap teljes fényében zajlik.” – MIHAIL BAHTYIN, „Az eposz és a regény”, ford. HETESI István, in *Az irodalom elméletei* 3., szerk. THOMKA Beáta (Pécs: Jelenkor Kiadó–Janus Pannonius Tudományegyetem, 1997), 27.

⁴⁸³ HANNA MERETOJA, *The Narrative Turn in Fiction and Theory. The Crisis and Return of Storytelling from Robbe-Grillet to Tournier* (London: Palgrave Macmillan, 2014).

egyértelműen állítják;⁴⁸⁴ s míg a szerző 1967-es (a regény megírásának idején keletkezett) levele a nouveau roman textusainak ismeretét tanúsítja, a küldemény – a szemléletformáló befolyást nem kizárva – ambivalens viszonyt igazol. Mészöly feleségének címzett, 1967. augusztus 22-i postabélyegzővel ellátott levele az ugyanazon évben kiadott, Konrád György válogatásában *A francia „új regény”* címen publikált, (többek közt Samuel Beckett, Nathalie Sarraute, Alain Robbe-Grillet, Claude Simon, Michel Butor műveit és értekező írásait magába foglaló) kétkötetes munkára⁴⁸⁵ utal. A példányokat a székszárdi Irodalom Háza – Mészöly Miklós Emlékház tárgyleletési naplója a Mészöly-könyvtár 2037. és 2781. tételeként jegyzi; s a hagyatéki leltárból az is kiderül, hogy a gyűjteményben a francia új regény szerzőinek számos kötete (többek közt: Michel Butor: *Répertoire. Études et conférences. 1948–1959, Irodalom, fül és szem*; Nathalie Sarraute: *L'ère du soupçon, Martereau*; Alain Robbe-Grillet: *Útvesztő*) szintén megtalálható.

Mészöly levelének részlete következőképpen szól a kortárs magyar irodalmi kontextust tekintve haladó szellemiségű fordításkötetről: „[m]egvettem a »nouveau roman« szöveggyűjteményt. Az esszék, nyilatkozatok az új regényről izgalmasabbak, mint maguk a művek. De Beckett – csodálatos! Van egy hosszabb novellája a kötetben – megrendítő, remekmű. S milyen egyszerű eszközökkel!”⁴⁸⁶ *A Pontos történetek, útközben* keletkezéstörténetét meghatározó – V/2. fejezetben részletesen tárgyalandó – életesemények napvilágra kerülésének köszönhetően tudható, hogy az 1970-ben publikált kötetben Mészöly épp az idézett levél megírásának idején dolgozott. A levelezés tanúsága szerint azonban bizonyos, hogy a szerző már 1966-ban megkezdte a regényhez kötődő anyaggyűjtést. *A Pontos történetek, útközben* megírását ösztönző tényezőkről a Mészöly–Polcz-levelezéskötet küldeményei egyértelműen tájékoztatnak; a privát életeseményen alapuló mű legkorábbi pretextusa – a kutatás jelen állása szerint – 1966

⁴⁸⁴ E komplex kérdéstről újabban lásd:

SZENTESI Zsolt, „A mellérendeltség mint világgépet és poétikai alakításmódot szintetizáló regénykonstitutív mozzanat. (Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3. sz. (2012): 324–341.

SZOLLÁTH Dávid, „Mészöly és társa. A *Pontos történetek, útközben* és a Mészöly-Polcz munkakapcsolat”, *Jelenkor*, 1. sz. (2018): 66–76.

⁴⁸⁵ KONRÁD György, szerk., *A francia „új regény” I–II.* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967).

⁴⁸⁶ MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 462.

decemberére datálható;⁴⁸⁷ a szerzői invenció tehát nem közvetlenül és kizárólag a nouveau roman hatásából eredeztethető.

Ugyanakkor a recepció bevett eljárása a francia új regény hatásának hangsúlyozása. Faragó Vilmos a Mészöly-művet a kánonból kiszorítani igyekvő,⁴⁸⁸ vonalas írásában állítja, hogy a nouveau romanra Magyarországon „francia minták nyomán Mészöly Miklós *Pontos történetek, útközben* című műve kínál példát”.⁴⁸⁹ Szentesi Zsolt 2012-es tanulmányában pedig árnyaltabban⁴⁹⁰ vizsgálja a francia új regény és a *Pontos történetek* kapcsolatát.

A francia „új regény” sokszor citált mondata *A holnap regényének egyik útja* című Robbe-Grillet-szöveg passzusa, miszerint „a világ sem nem jelentésteli, sem nem abszurd. Egyszerűen: van. S annyi biztos, hogy ez a legfigyelemreméltóbb benne”.⁴⁹¹ A részletet felvezető gondolat kevésbé ismert, esetünkben azonban lényegi. A szöveghelyen Robbe-Grillet metaforikus képpel fejezi ki elméleti megfontolásait a textus és a valóság viszonyáról, az érzékelő szubjektum látásmódjának sajátosságáról: „[a] legkevésbé kondicionált megfigyelő sem képes a maga szemével látni a környező világot. [...] A kultúra melléktermékei (lélektan, erkölcs, metafizika stb.) minden pillanatban ránőnek a dolgokra, s azok ennek következtében már nem is látszanak annyira idegennek:

⁴⁸⁷ Polcz Elaine 1966. december 20-i levelének vonatkozó részletét lásd az 502. jegyzetben.

⁴⁸⁸ P. Simon Attila a korabeli recepció működéséről lényegi megállapítást tesz, mikor a Faragó-kritikával kapcsolatban kimutatja, hogy a bírálat miként használta vádként a francia új regény feltételezett hatását: „Faragó Vilmos egyik [*Új regény?* című – M. D.] rövid bírálatát szemügyre véve annak lehetünk tanúi, ahogy a Lukácstól vett terminusok sematizáló használata irodalmi jelenségek közötti lényeges különbségeket mos egybe. A *Pontos történetek* a francia új regény egy magyarországi példaként írja le, a nouveau roman pedig egyfajta únaturalizmusnak tekinti. Amikor tehát a *Film*ről szólva megjegyzi, hogy Mészölytől tökéletes leírást, »[v]agyis: megint egy »*pontos* történetet« kapunk, akkor kész a naturalizmusvád, melynek, úgy tűnik, lényeges jellegzetessége a leírás túlsúlya” – P. SIMON Attila, *A leírás jelentősége Mészöly Miklós Film című regényében*, szakdolgozat (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2014), 13.

⁴⁸⁹ FARAGÓ Vilmos, „Új regény?”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós, 159.

⁴⁹⁰ Szentesi közös jegyként a részletező tárgyleírást említi, s e poétikai eljárás funkcionális különbségeinek vizsgálatát tartja szükségesnek: „a *nouveau roman*nal történő rokonítása a műnek egyébként nem teljesen alaptalan – természetesen az ideológiai vezéreszmét, indítást most már teljességgel figyelmen kívül hagyva. A precíz, részletező környezetleírás, tárgybemutató, ami Mészöly írásművészetében markánsan jelen van, valóban specifikuma az »új regény«-nek is. A pontosabb, teljesebb, világképi, illetve poétikai alapozású egybevetéshez azonban elengedhetetlenül szükséges első lépésben annak vizsgálata, mi és hogyan juttatta az »új regény« képviselőit e precíz tárgyleírásához, illetőleg milyen következményei vannak ennek az ő írásművészetükben. S csak ezek után tehető fel az a kérdés, hogy mi a hasonlóság és a különbözőség ehhez képest a mészölyi epika, konkrétan a *Pontos történetek, útközben* című regény részletezően bemutató alkotói módszerét illetően.” – SZENTESI, „A mellérendeltség mint világképet és poétikai alakításmódot szintetizáló regénykonstitutív mozzanat...”, 325.

⁴⁹¹ Alain ROBBE-GRILLET, „A holnap regényének egyik útja”, ford. RÉZ Pál, in *A francia „új regény” II.*, szerk. KONRÁD György (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967), 63.

érthetőbbé, megnyugtatóbbá válnak. [...] Hozzászoktunk, hogy ez az irodalom (a kifejezés itt lekicsinylő) úgy működik, mint egy különféle üvegekkel felszerelt rács, mely elsajátítható kis négyzetekké tördeli a látómezőnkét”.⁴⁹²

A citátum utolsó mondata Mészöly *Pontos történetek, útközben* szövegéhez fűzött – bevezető fejezetben is idézett – reflexiójához kapcsolható, mely a szemlélő szubjektum befogadói prekonceptióiról, az irodalmi textus és a valóság viszonyának problémájáról, a reális ábrázolásmód lehetőségeiről szól: „[t]úláságosan is megszoktuk, hogy örökölt blendével és látószöggel lássunk. Jól bevált előítéleteink vannak a valóságról. Új könyvem személytelenül is nagyon személyes hőse<...> egy asszony. <.> Jön-megy a világban, s egy sereg különböző, furcsa és közönséges dolog törté<...>nik vele. Ahogy az életben is. A különbség, hogy minderről olyan konkrét és műszerpontos észrevételekkel számol be, melyeket általában mellőzni szoktunk, mert semmiségnek tűnnek, és főképp irodalmiatlannak. Ezt a könyvet <.> [a] [emend.] megfigyelt élet szerkeszti, nem én. Én csak a blendét és a látószöveget adom hozzá.”⁴⁹³

Mindkét szerző kijelentése tehát a szubjektív perspektíva korlátainak lebontását, az „örökölt” megértési módozatoktól, észlelési megszokásoktól, interpretatív reflexektől mentes leírást célzó törekvést emeli ki. Ezek a szempontok első ránézésre közelíthetők a francia új regény általános jellemzőihez – amely azonban eleve problémás, ugyanis a nouveau romanról mint irányzatról, egységes programról szóló kijelentések nincsenek tekintettel az egyéni szerzői törekvésekre, poétikai különbségekre. A fentiekből pedig egyértelműen kitűnik Mészöly és Robbe-Grillet koncepciójának különbsége. Robbe-Grillet – kinek műveiben a hagyományos értelemben nincsenek protagonisták és egyéb szereplők⁴⁹⁴ – deklarált célja, hogy a nouveau roman a magyarázó teóriák szerint értelmezett (lélektani, társadalmi, funkcionális) „jelentések világának”⁴⁹⁵ láttatása helyett a „szilárdabb [...] világ”⁴⁹⁶ közvetlen leírását kísérelje meg. S a tárgyak ezzel ne az

⁴⁹² Uo., 62–63.

⁴⁹³ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁴⁹⁴ „Mivel könyveinkben a szó hagyományos értelmében véve nincsenek »szereplők«, kissé elszietve megállapították, hogy egyáltalán nincsenek bennük emberek” – lásd bővebben: Alain ROBBE-GRILLET, „Új regény, új ember”, ford. RÉZ Pál, in *A francia „új regény” II.*, szerk. KONRÁD, 97.

⁴⁹⁵ ROBBE-GRILLET, „A holnap regényének egyik útja”, 65.

⁴⁹⁶ Uo.

emberi tekintet szűrőjén keresztül, „a hős kusza érzelmeinek kusza visszafényeiként”⁴⁹⁷ nyerjék el értelmüket.

Mészöly ugyanakkor – a Robbe-Grillet-i programtól alapvetően eltérő módon – az antropocentrizmus érvényességét nem kérdőjelezi meg; sőt, a realitás megragadásához a szubjektív látásmód szükségességét feltételezi. A *Pontos történetek* írása közben folytatott kísérlete szerint a *valóság* tetten érése emberi percepcióhoz kötött: „[v]alami szubjektívat mégis csak hozzá kell adni a valósághoz, hogy reálisnak higgyük el.”⁴⁹⁸

Mészöly Miklós idézett interpretációja kapcsán fontos megjegyezni: a *Pontos történetek, útközben* genetikus személetű vizsgálata bizonyítja, hogy a szerzői szerkesztettség hiányáról szóló állítás túlzó, minthogy a *Pontos történetek* poétikai újdonsága abból is adódik, hogy a regény idegen élményanyagot dolgoz fel. Mészöly ösztönzésére Polcz Elaine az 1960-as évektől kezdődően⁴⁹⁹ tudatosan gyűjtötte, magnószalagon rögzítette utazásainak eseményeit, a szerző felesége emlékeit írta újra regényében.

A *Pontos történetek* interpretációinak egy része – a hanganyag létezését és a szövegváltozatok viszonyát illetően – számos alkalommal megfogalmazta dilemmáit.⁵⁰⁰ Fogarassy Miklós 2004-es írásában az alábbiakat állította: „mivel az elbeszélő eredeti (gépiratos) szövege nem maradt fenn, Mészöly írói munkáját – a szerzői koncepción túlmenően – elsősorban a tömörítésben lehet sejteni, csak bizonyos leíró részekenél érzékel az olvasó »saját« Mészöly-szövegeket; ezekből is keveset, igaz, itt-ott előtűnnek ezek a »kristályos«, élesen metszett, képszerű, rövid mondatok, melyeknek jellegét más műveiből ismerjük. (Ez azonban elég ahhoz, hogy a szerző szinte láthatatlan kézjegye észlelhető legyen.)”⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Uo.

⁴⁹⁸ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁴⁹⁹ A levelezéskötetből kiderül, hogy Polcz megfigyeléseivel, módszeresen gyűjtött történeteivel már a *Pontos történetek, útközben* keletkezése előtt segítette a szerző munkáját: „[ú]gy hiszem, viszek egy-két novellatémát.” (Polcz Mészölynek, 1954-ben, MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 111.); „Sokszor csakugyan azt hiszem már, hogy a te megfigyelő s adat-szolgáltató érzékenységed nélkül félelmeim vagyok. Mint egy cipész, akinek odaadják a jó bőrt – a többi már mesterség dolga. Kalapáljon. Kalapálok.” (Mészöly Polcz-nak, 1959-ben, uo., 214.); „Elfelejtettél *Nők Lapja* témát adni, a mindennapok példatárából!” (Mészöly Polcz-nak, 1962-ben, uo., 285.).

⁵⁰⁰ „Nem tudom, az író tényleg magnózott-e, minden bizonnyal igen” – KÁROLYI Csaba, „Egy asszony beszél (Mészöly Miklós: *Pontos történetek útközben*)”, in KÁROLYI Csaba, *Nincs harmadik híd* (Budapest–Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014), 109.

⁵⁰¹ FOGARASSY Miklós, „*Pontos történetek* – eredeti változatok”, *Holmi*, 1. sz. (2004), hozzáférés: 2019.08.15,

A Mészöly–Polcz-levelezés küldeményeiből egyértelműen kiderül a magnószalagok létezésének ténye. Polcz Elaine 1966. december 20-i levelében (a regény elbeszélőjének nevével megegyező szignóval [Libus]) ír férjének – a *Pontos történetek*ben is feltűnő – rokonairól: „holnap leugrom Róza néniékhez (akik is épp disznót öltek). [...] Kincsem, közepes arányban gondolok haza. Várom a postát [sic]. Izgat a *Bunker*. Viszek két ragyogó élettörténetet. Ha lehet, még szerzek. Csók, én-Mö-Libus-kutya-Ali”.⁵⁰² Egy 1967-es Mészöly-levél pedig a hangfelvételt rögzítő magnót említi: „[h]asználd ki a kis magnót – akkor majd írom a történeteket. (Kértem Bécsből elemeket és magnószalagot)”.⁵⁰³ A pszichológus-tanatólógus⁵⁰⁴ Polcz küldeményei a regény élettényeiről, referenciális elemeiről ugyancsak tanúskodnak: „szereztem Neked egy újabb történetet, az asszonyét, akinek a gyermekét megnéztem. Nagyon tanulságos *otthon* látni a beteget. Mindeniket így is kéne nézni, ha lehetne”.⁵⁰⁵

A regény pretextusának tekinthető hanganyag nincs köztulajdonban; a Petőfi Irodalmi Múzeum médiatárában csak Polcz későbbi, 1985 és 2006 között készült hangzó naplói találhatóak (a PIM médiatárának datálása szerint a felvételek a következő időpontokhoz köthetők: 1985, 1989, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006); korábbi felvételeket a múzeumi hagyaték nem tartalmaz. A *Pontos történetek, útközben* keletkezéstörténetéről Polcz Elaine a *Karácsonyi utazás* előszavában is beszámol; a nyilatkozat alapján igazolódni látszik a feltevés, miszerint a magnószalagok magántulajdonba kerültek.⁵⁰⁶ A kéziratár azonban őrzi a regény – autográf javításokkal ellátott – gépiratához kapcsolódó jegyzetanyagot, mely az eddigi kutatás szerint a lappangó Polcz-felvételek leirata. A *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett palliumban található, 496 folióból álló szöveganyag – a kutatás jelenlegi fázisában – a regény első kiadásával összevetve az alábbi textuális egységek szerint írható le.

<http://www.holmi.org/2004/01/fogarassy-miklos-pontos-tortenetek-%E2%80%93-eredeti-valtozatok-polcz-elaine-leanyregeny-polcz-elaine-karacsonyi-utazas-halal-es-cserepek>.

⁵⁰² MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 441.

⁵⁰³ Uo., 462.

⁵⁰⁴ A levelezéskötetből az is kiderül, Mészöly miként segítette felesége munkáját. „Megpróbáltam a gyász-tanulmány végéhez írni olyan nyitva hagyott pár mondatot – nézd meg, az órávázlatodra tettem” (796.) – írja a szerző 1986-os levelében. Egy 1960. szeptemberi üzenet pedig Mészöly szempontjait közli, melyeket Polcz-nak – a bábjáték lélektanáról szóló – előadásához írt (258.).

⁵⁰⁵ Polcz Mészölynek, 1967-ben, uo., 464. Kiemelés az eredeti szövegben.

⁵⁰⁶ „szoktam mesélni a munkám közben látottakról, utazásaimról. Pontosán elmondtam, mi volt, mit láttam, mi történt. Arra kért, hogy mondjam magnóra, amit aztán Bernáth Márta barátnőm legépelte. [...] Ezeket dolgozta fel Miklós a *Pontos történetek, útközben* című regényben.” – POLCZ Elaine, *Karácsonyi utazás* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2013), 5.

	PRETEXTUSOK	1970-ES KIADÁS
1.	<p>cím / felütés: <i>Történet /1/; Jegyzet</i></p> <p>dátum: 1967. 08.</p> <p>foliók száma, tartalma:</p> <p>1–9: a <i>Pontos történetek</i> gépiratos variánsa, Mészöly autográf javításaival</p> <p>10–19: a Polcz-hanganyag leirata</p>	1–22.
2.	<p>cím / felütés: <i>Történet /5/; Szobák vasárnap délután</i></p> <p>dátum: 1968. 06. [?] 02.</p> <p>foliók száma, tartalma:</p> <p>1–18.: a <i>Pontos történetek</i> gépiratos variánsa, Mészöly autográf javításaival</p> <p>19–31: a Polcz-hanganyag leirata</p>	22–44.
3.	<p>cím / felütés: „Mondja anyám, hogy menjek el Ilonkához...”</p> <p>dátum: –</p> <p>foliók száma, tartalma:</p> <p>1–17: a <i>Pontos történetek</i> gépiratos variánsa, Mészöly autográf javításaival</p>	22–44.
4.	<p>cím / felütés: <i>Történet /2/; Jegyzet Miklósnak</i></p> <p>dátum: 1967. 10. 30.</p>	44–55.

	<p>foliók száma, tartalma: 1–10.: a <i>Pontos történetek</i> gépiratos variánsa, Mészöly autográf javításaival 11–18.: a Polcz-hanganyag leirata</p>	
5.	<p>cím / felütés: <i>Történet /3/</i> dátum: 1967. 11. 12. foliók száma, tartalma: 1–11.: a <i>Pontos történetek</i> gépiratos variánsa, Mészöly autográf javításaival 12–26.: a Polcz-hanganyag leirata</p>	56–73.
6.	<p>cím / felütés: <i>Történet /4/</i> dátum: 1968. 03. 28. foliók száma, tartalma: 1–80.: a <i>Pontos történetek</i> gépiratos variánsa, Mészöly autográf javításaival</p>	75–189.
7.	<p>cím / felütés: <i>Jegyzet</i> dátum: – foliók száma, tartalma: 1–20.: a Polcz-hanganyag leirata</p>	82–151.
8.	<p>cím / felütés: <i>Látogatás Événéknál</i> dátum: –</p>	122–134.

	<p>foliók száma, tartalma: 1–9: a Polcz-hanganyag leirata 10–18: Mészöly autográf szövegtöredéke</p>	
9.	<p>cím / felütés: „Attól félek, folytatja Gigi, hogyha a szemfedő nem jól áll...” dátum: – foliók száma, tartalma: 1–24.: a Polcz-hanganyag leirata</p>	151–186
10.	<p>cím / felütés: „Jegyzet” dátum: – foliók száma, tartalma: 1–36: a Polcz-hanganyag leirata 37–38: Mészöly gépiratos regényinterpretációja</p>	189–249.
11.	<p>cím / felütés: „Pár napja kaptam meg Kolozsvárról a füzetet...” dátum: – foliók száma, tartalma: 1–63.: a <i>Pontos történetek</i> gépiratos variánsa, Mészöly autográf javításaival</p>	189–249.
12.	<p>cím / felütés: „Pár napja kaptam meg Kolozsvárról a füzetet...” dátum: 1968. 09. 02. foliók száma, tartalma: 1–59.: a <i>Pontos történetek</i> gépiratos variánsa, Mészöly autográf javításaival</p>	189–249.

13.	<p>cím / felütés: „Éget a por, ami a szandálomba nyomódik...”</p> <p>dátum: 1969. 02. 12.</p> <p>foliók száma, tartalma:</p> <p>1–57.: a <i>Pontos történetek</i> gépiratos variánsa, Mészöly autográf javításaival</p>	249–322.
14.	<p>cím / felütés: „Luca hív, hogy délután menjünk ki a malomhoz...”</p> <p>dátum: –</p> <p>foliók száma, tartalma:</p> <p>1–26: a Polcz-hanganyag leirata</p>	260–290.

A táblázat első oszlopában 1., 2., 4., 5. számmal jelölt szövegcsoporthoz a regény (autográf javításokkal ellátott) variánsait foglalja magában, a gépiratokhoz a Polcz-féle hanganyag leiratai kapcsolódnak. A 3., 6., 11., 12., 13. tétel a *Pontos történetek, útközben* – Mészöly korrekcióival ellátott – szövegvariánsait jegyzi. A 7., 9., 14. sor a Polcz-féle hanganyag leiratait jelöli; a 8. és 10. tétel szerint a Polcz-leiratokhoz (autográf, illetve gépiratos) Mészöly-jegyzetek kapcsolódnak. A fenti anyagok mellett, a *Pontos történetek, útközben* feliratú dobozban kapott helyet a kötet 1969-es datálású, autográf javításokat tartalmazó (már az ajánlás paratextusát [„Hálával A.-nak, hogy megőrizte ezeket a történeteket”] is jegyző) gépirata, illetve a Magvető Kiadó kefelevonata, melyen ugyancsak az 1969-es dátum szerepel.

A kötetet a Magvető, a Szépirodalmi Könyvkiadó és a Jelenkor–Kalligram Kiadó publikálta (1970; 1977, 1989; 2001); a fentiek alapján kitűnik, hogy az 1977-es, *Három év múlva* című fejezettel bővített (a 2001-es kiadás datálása szerint 1974-ben és 1975-ben keletkezett) szöveganyag (*Öregek, halottak; A templom*) nem képezi a *Pontos történetek, útközben* doboz anyagának részét.

A *Pontos történetek, útközben* recepcióját mindaddig a Joseph Grigely-i értelemben vett *framing*⁵⁰⁷ határozta meg. Az interpretációk – a hagyatéki anyagok helyzetéből és a szövegkiadások jellegéből adódóan – abban a kontextusban voltak kénytelenek értelmezni a regényt, amely az utlima manus által jóváhagyott szövegváltozat mellett nem engedte láttatni a textus rétegezettségét.⁵⁰⁸ A hagyatékban található variánsok és a regényszöveg összehasonlító vizsgálatával azonban kirajzolódik Mészöly – eddig láthatatlan – kézjegye, megmutatkoznak a szerző átírási technikái. A fenti adatok alapján látható: a Polcz Alaine-től származó pretextusok jelentős hányada egyértelműen megfeleltethető a regény egyes szövegrészeinek; ugyanakkor fontos hangsúlyozni: a szinoptikus vizsgálat tanúsága szerint a *Pontos történetek, útközben* alkotási folyamata korántsem a direkt átvétel, pusztá kompiláció eljárásán alapul. A dokumentumigényű Polcz-hanganyagot újraíró mű – a szerzői megmunkálást⁵⁰⁹ követően – azokat a poétikus jegyeket viseli magán, melyek az 1960-as években megfogalmazott írói törekvést (a korszak irodalmi kontextusát tekintve rendhagyó módon) igyekeznek beteljesíteni.

A *Pontos történetek, útközben* nívója – a V/2. alfejezetben részletezett prózapoétikai megoldásokon túl – az autobiografikus szöveg jellemzőinek újragondolása, a szerzőség fogalmának átértelmezése. A faktuális eseményekről szóló, Polcz Alaine erdélyi és dunántúli utazásainak történéseit rögzítő mű az autobiografikus szöveghagyományhoz kapcsolható. A lejeune-i (szerző, elbeszélő és szereplő azonosságát állító) önéletírói paktum,⁵¹⁰ mely a Polcz-féle pretextusok, hangzó útinaplók (és egyéb Polcz-írások, például: *Asszony a fronton* [1991], *Macskaregény* [1995], *Leányregény* [2000], *Karácsonyi utazás* [2002]) esetében érvényes,⁵¹¹ a Mészöly által megmunkált regényszövegben felbomlik.

⁵⁰⁷ Joseph GRIGELY, „Textuális tér”, ford. MEZEI Gábor, in *Metafilológia I. Szöveg, variáns, kommentár*, szerk. DÉRI Balázs et al. (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 134.

⁵⁰⁸ „Az irodalmi szövegek »tisztán körvonalazható« határait történetileg a szövegkiadás elméletének és a könyvkiadás konvencióinak gyakorlati korlátai írták elő [...]. De egy kiadás textuális tere mesterséges tér, bizonyos akadémiai konvenciók terméke, amelyeket részben pragmatikai, részben gazdasági realitások alakítanak” – uo., 132–133.

⁵⁰⁹ THOMKA Beáta, *Prózai archívum: szövegközi műveletek* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2007), 56.

⁵¹⁰ Philippe LEJEUNE, „Az önéletírói paktum”, ford. VARGA Róbert, in *Fosszília*, 1–4. sz. (2002): 133.

⁵¹¹ Utóbbi két kötetrel kapcsolatban Fogarassy Miklós állítja a szerző–elbeszélő–szereplő azonosságát: „[m]int minden önéletrajzi írásnak, persze ezeknek a műveknek is a beszélő, a történetet elénk táró személy a voltaképpeni protagonistája – a *Karácsonyi utazás*nak és a *Leányregény*nek Polcz Alaine az igazi főszereplője vagy pontosabban: a személyes fókusza. Mint másokon segíteni kész figyelmes valaki, aki köznapi helyzetekben is pszichológusként viselkedik” – FOGARASSY, „*Pontos történetek* – eredeti változatok”, hozzáférés: 2019.08.15,

A *Pontos történetek, útközben* kötetben az – 1960-as években rokonait Erdélyben meglátogató, s az *Utazások Pannóniában* fejezetben egy kisvárosban szervezett szakmai anketon résztvevő – elbeszélő személyes életútjának részletét ismerhetjük meg. A narrátor privát életeseményeiről szóló szövegnek (a műfaj ideáltipikus darabjaitól eltérően) nem célja a narrátori identitás feltérképezése, a lelki önvizsgálat,⁵¹² a személyiség fejlődésének, alakulásának értelmezése. A narrátor szubjektuma az elbeszélés során – legfőképp az *Utazások Erdélyben* fejezetben – csaknem reflektálatlan marad.

A *Pontos történetek, útközben* esetében a szerzőség – „mint a szöveg eredetének a kulcsa”⁵¹³ – problémaként tételeződik. A regényszöveg nem egyetlen írói individuumhoz kötött. A szövegben az átvétel, átírás alapvető művészi eljárásaként érvényesül, így a plágium, kompiláció nem adekvát terminus. A regényszöveg vizsgálata azokat az alapvető – Roland Barthes⁵¹⁴ vagy Michel Foucault⁵¹⁵ megállapításai kapcsán köztudott, újabban a metafilológia szerzői által is fókuszba állított⁵¹⁶ – elméleti megfontolásokat hívja elő, melyek a *szerző* fogalmát nem axiómaként használják. Mészöly átírási technikáinak elemzése során a szöveg sajátosságaira tekintettel lévő alkotásmódot⁵¹⁷ ismerhetünk meg, a szöveg dinamikus felfogásáról értesülhetünk; így a *Pontos történetek, útközben* szövegvariánsait is ezen elvek figyelembevételével érdemes vizsgálnunk.

<http://www.holmi.org/2004/01/fogarassy-miklos-pontos-tortenetek-%E2%80%93-eredeti-valtozatok-polcz-alaine-leanyregeny-polcz-alaine-karacsonyi-utazas-halal-es-cserepek>

⁵¹² Lásd bővebben: Georges GUSDORF, „Conditions and Limits of Autobiography”, in *Autobiography: essays theoretical and critical*, ed. James OLNEY (Princeton: Princeton University Press), 1980.

⁵¹³ SÉLLEI Nóra, *Tükröm, Tükröm. Íróknak önéletrajzai a 20. század elejéről* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, 2001), 26.

⁵¹⁴ Roland BARTHES, „A szerző halála”, ford. BABARCZY Eszter, in Roland BARTHES, *A szöveg öröme* (Budapest: Osiris Kiadó, 1996).

⁵¹⁵ Michel FOUCAULT, „Mí a szerző?”, ford. ERŐS Ferenc és KICSÁK Lóránt, in Michel FOUCAULT, *Nyelv a végtelenhez* (Debrecen: Latin Betűk, 1999).

⁵¹⁶ Bernard Cerquiglini *A variáns dicsérete* című tanulmányában a szövegfogalmunkat alakító szerző-terminus geneziséről szól: „[m]egállapodhatunk tehát abban, hogy az a szokás, mely a nyomtatott művet annak a személynek a névvel jelölt autoritásához köti, és annak alapján jeleníti meg, akinek a betű változtathatatlanságát tulajdonítjuk, viszonylag új keletű” – Bernard CERQUIGLINI, „A variáns dicsérete”, ford. KESZEG Anna, in *Metafilológia...*, szerk. DÉRI, 230.

⁵¹⁷ „A legfontosabb munkaeszközöm az a benső computerem, amelynek nagyon szerettem és szeretem még mindig a dezinformáló, ferdítő és motiváló képességét, nem az újságírói pontosságú, feljegyző és megjegyző képességét” – Mészöly Miklós-interjú, 1995, OSzK Történeti Interjúk Tára, jelzet: 411.

2. AZ ÉLETANYAG MEGMUNKÁLÁSÁNAK MÓDOZATAI

Mészöly Miklós 1968 decemberében elhangzott, Béládi Miklóssal folytatott beszélgetésben fogalmazta meg a *Pontos történetek, útközben* megírását ösztönző elméleti problémát. A szerzői reflexió igazolja az értekezés – életmű alakulástörténetének fordulópontjaira vonatkozó – megállapítását, miszerint a *Pontos történetek, útközben* az életmű új szakaszát jelölő, a korábbiaktól eltérő teoretikus kérdésekre választ kereső mű. Mészöly Miklós az interjúban a következőképpen nyilatkozik: „[a]z a fajta realizmus, amellyel most kísérletezem számomra azért nagyon izgalmas, mert módot ad arra, hogy más területen keressem a többértelműség esztétikai szépségeit, melyeket *eddig a parabolában, az áttételességben tudtam csak megtalálni*. Itt viszont mintha egy ablak nyílt volna számomra arra, hogy (nyilván nem nóvum) a legvégtelenebb és leggazdagabb többértelműséget a tulajdonképpen legéletközelibb perspektívában találom meg. A konkrét valóságban.”⁵¹⁸ A közlés alapján a szerző prózakísérletében a *valóságghatás* megteremtését, a realitás érzetét nyújtó irodalmi spontaneitás megvalósítását szándékolta.

A regény keletkezésének idején készített interjúból érdemes kiemelnünk: 1.) a kompozicionális megformáltságról, 2.) az időkezelés technikájáról, 3.) valamint a realitásábrázolás módjáról szóló részleteket. Mészöly az 1–2. kérdést illetően, a kötetkompozíció és a regénytér síkváltásait meghatározó időkezelés kapcsán a következőképpen fogalmaz: „[t]ulajdonképpen írás közben nem engedem el magamat teljesen, hanem egy olyan konstrukciót próbálok teremteni, tudatosan, ami megfelel ennek a valóságban átélt, állandó, pillanatról pillanatra bekövetkező bizonytalanságnak – átlépés a bizonytalanságból a következő pillanat bizonytalanságába.”⁵¹⁹

Mészöly tehát a *Pontos történetek, útközben* kompozíciójával kapcsolatban paradoxnak tűnő formálásmódról szól, mely a spontán megnyilatkozáson alapuló pretextus lényegi jegyét oly módon próbálja megőrizni, hogy a nyersanyag mégsem dokumentumként, szerkesztetlen szövegfolyamként, hanem tudatosan formált műként érvényesüljön. A pillanatnyi eseményeket a maguk közvetlenségében ábrázolni szándékozó elbeszélésmóddal Mészöly az irodalmin túli textuális realizmus (3.) megvalósításának kísérletét végzi: „[t]alán ezen az úton lehetne felkelteni az olvasó

⁵¹⁸ MÉSZÖLY Miklós, „Megszerkesztett spontaneitás. Béládi Miklós beszélgetése”, kiad., előszó, MÁRJÁNOVICS Diána, *Jelenkor*, 2018/1, 58. (Kiemelés: M. D.)

⁵¹⁹ Uo., 56.

számára egy olyan szuper-realizmusnak a hitelességét, hogy a dolgok valóban így történnek. Egy ilyen módon megszerkesztett spontaneitás papíron visszaolvasva túlmutat önmagán: hitelesebben kelti fel az olvasóban azt az érzést, hogy ő most valóságot lát és nem egy tőle távol tartó konstrukciót, irodalmat”.⁵²⁰

A reális ábrázolást biztosító *valóság-effektusról* Barthes klasszikus realista szövegek lényegi vonásait leíró munkájában olvashatunk. A *L'effet de réel* szerzőjének elgondolása szerint a 19. századi realista narratívákban a látszólag lényegtelen, cselekményt megakasztó kitérők, deskriptív szövegrészek biztosítják a szövegvilág realitásának látszatát. Thomas Cooper *Az ábrázolásmód rekonstruálása* című tanulmányában vázolt értelmezése szerint a barthes-i *valóság-effektus* az allegória és a metaforikus, jelentéssűrítő motívumok ellen hat.⁵²¹ Barthes a realista deskripció mintapéldájaként – Jules Michelet *Histoire de France* című munkája mellett – Flaubert *Egy jámbor lélek*ének részletét idézni. A flaubert-i passzus egy szobaleírást közöl: „[e]gy barométer alatt vén zongora görnyedezett, dobozok és kartonok gúlába rakott tömege alatt”.⁵²² Barthes e jelentéktelennek tűnő, a cselekményt megszakító tárgy-leírásban véli felfedezni a *valóság-effektus* hatóerejét: „[m]ivel a valóságot állítólag közvetlenül denotáló részletek ugyanakkor jelölik is azt; ezért aztán Flaubert barométere és Michelet ajtócskája csak ennyit mond: *mi vagyunk a valóság*. A valóság kategóriáját, nem pedig esetleges tartalmait jelölik. Másként fogalmazva: még a jelentettnek egyetlen referencia javára való hiánya is a realizmus jelölőjévé válik: előáll a valóságthatás.”⁵²³ Mészölynél a *valóság-effektus*nak a barthes-i elmélettől eltérő megvalósulása figyelhető meg; a *Pontos történetek, útközben* esetében a *valóságthatás* a kompozicionális megoldásokban, a kontemplatív narrátor szólamában és az időkezelésben érhető tetten.

⁵²⁰ Uo., 57.

⁵²¹ „[m]íg a tematikus vagy metaforikus jelentőséggel felruházott részletek a költői képzelet teremtményeinek tűnhetnek, addig a nagyobb tematikus egységbe nem illeszkedő részletek – éppen mivel integrálhatatlanok – azt sugallják, hogy pusztán azért jelennek meg a szövegben, mert igazak. A valóságnak ezek az elemei a költő alkotó tevékenységén kívül léteznek. Így egyszerre erősítik meg a valószerűséget és az esemény egyediségét, azt az egyediséget, amelyet nem lehet allegóriába sűríteni.” – Thomas COOPER, „Az ábrázolásmód rekonstruálása”, ford. NEMES Péter, *Holmi*, 10. sz. (2006), hozzáférés: 2019.08.15, <http://www.holmi.org/2006/10/thomas-cooper-az-abrazolasmod-rekonstrualasaz-1956-os-esemenyek-es-az-irodalom>.

⁵²² Gustave FLAUBERT, *Egy jámbor lélek*, ford. HEVESI András, hozzáférés: 2019.08.15, <https://mek.oszk.hu/00300/00385/00385.htm>.

⁵²³ P. Simon Attilának köszönet a fordításért.

Az elbeszélésben a jelen idejű megszólalás dominál; a regényszöveg nagyrészt egyidejű eseményeket ír le. A *Pontos történetek, útközben* című regény⁵²⁴ szubverzív gesztusnak tekinthető: a narráció megbontja a *történet* fogalmához kötődő szabályokat,⁵²⁵ felfüggeszti az ok-okozatiság elvén alapuló szukcessziót. A jelen idejű elbeszélés jellemző eljárása az előzetes utalásoktól mentes fabuláris síkváltás: az *Utazások Pannóniában* című fejezetben a narrátor az elhibázott vonatcsatlakozás miatt az állomáson vár Rétszilason élő nagynénjére; a narráció hirtelen síkváltással, átvezetés nélkül tér új helyszínre.⁵²⁶ A befogadó felvezetés és előreutaló jelzések nélkül, *in medias res* szembesül az új szituációval. A kontinuitás ellen ható fragmentális szerkezet miatt a történetrészeket összekötő okozati elv felfejthetetlen marad.

A nagyszámú szereplőt mozgató regény a karakterek színreléptetését rendszerint előkészítés nélkül végzi, mely eljárás ugyancsak a szukcesszív rendet megbontó narratívát biztosítja. Az 1970-es kiadás 44. oldalán – az Éváéknál tett látogatás leírását követően, mely jelenetet sorejts zárja – az eltérő tér-időben játszódó szövegrész egy kérdéssel indul: „»MAGA bedolgozó?« kérdezi a fiatalasszony”.⁵²⁷ A kérdező személyéről és a párbeszéd előzményeiről a regényszöveg nem tájékoztat; ahogyan ahhoz sem ad támpontot, hogy a passzus miként kapcsolódik a korábbi történetrészhez. A felütés ezzel elbizonytalanító effektusként, az ok-okozatiság elvét felfüggesztő mozzanatként érvényesül.

A *Történet /2/, „Jegyzet Miklósnak”* című pretextus anyagát feldolgozó szövegrészben (táblázat: 4. tétel) az is megfigyelhető, hogy a kauzálisan kapcsolódó

⁵²⁴ A hagyatékából kiderül a kötet címvariánsa. Mészöly regényszöveghez fűzött (493. lábjegyzetben is idézett) gépiratos reflexiója szerint a munkacím: *Egy macska húsz napig bírja*, mely a regény egy jelenetére utal (lásd: MÉSZÖLY Miklós, *Pontos történetek, útközben* [Budapest: Magvető Kiadó, 1970], 73). A Mészöly–Polcz-levelezéskötet 1969. januári küldeménye pedig a következőket közli: „Ágnes[sel] töprengtünk az új könyv címén. Valami nagyon egyszerű kellene. *Utazás – utazások*, de valamilyen jelzővel, ami mögéje is utal” – MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen...*, 496.

⁵²⁵ Lásd Bagi Zsoltnak – a narratív identitás elméletéhez és klasszikus retorikához kötődő – történetdefinícióját: „egy történet szigorú struktúra, amelynek van eleje, közepe és vége, ahogyan azt Arisztotelész a *Poétikában* meghatározta; eseményei okozati rendben követik egymást és ezért irreverzibilis (határozott iránya van); alapmeghatározottsága általában véve is az időiség, még pontosabban a szukcesszió, az események egymásra következése; egysége szigorúbb vagy megengedőbb módon, de biztosított (legszigorúbb formája szintén Arisztotelésztől ismert: akkor van »készen«, ha se hozzáadni, se elvenni nem lehet belőle)” – BAGI Zsolt, „Emancipáció túl a modernség horizontján. A mai magyar irodalom elköteleződéseiről”, in *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*, szerk. FÖLDES György és ANTAL Attila (Budapest: Napvilág Kiadó, 2016), 307.

⁵²⁶ A fikció szerint Libus a vasúti várót elhagyva a következőképp nyilatkozik: „[j]ólesik kilépni a szélbe. Hajadonfőtt állnak [a tiszt és a forgalmista – M. D.] a lépcsőn, a cipőtisztító rács két oldalán. Már nem kísérnek ki a dudáló autóhoz” (232.). A következő mondatban pedig már a szilasi környezetbe csöppenünk: „[a] nap kisütött mára, minden nedvesen csillog. Kint a kertben bámészkodunk Tusi nagynénimmal, a tyúktól mögött” – MÉSZÖLY Miklós, *Pontos történetek, útközben* (Budapest: Magvető Kiadó, 1970), 233.

⁵²⁷ Uo., 44.

események sem szervesen kötődnek egymáshoz. A felütésben idézett fiatalasszony a szövegrész első oldalain Libust Brassóba invitálja: „»[...] ha meglátogat Brassóban. Magának szívesen megmutatnám a gyerekeimet.« Szvettere zsebéből noteszt vesz elő, apró ceruzát. Vési a betűket, nem írja. Kitépi a lapot. »Akármikor jön, megtalál. Most biztos nem ülök vonatra sokáig.«⁵²⁸ E mondatot követően hirtelen síkváltást érzünk: az elbeszélő máris Brassó utcáin jár („Brassóban mindjárt érdeklődni kezdek az utca után. Nem ismerik. Nem nyugszom bele”⁵²⁹); a két találkozás közti eseményekről az olvasó nem kap tájékoztatást.

A hagyatéki anyagok vizsgálata során megfigyelhető, hogy a fenti táblázatban jegyzett pretextusok egyes tételeinek felütései megfeleltethetők a *Pontos történetek, útközben* történetkezdő elemeinek. A pretextusok felütéseit az 1970-es kiadás a következő esetekben szinte szó szerint veszi át, a kezdőmondatok első szavát pedig verzállal jelöli: a „MONDJA anyám, hogy menjek el Ilonkához...”⁵³⁰ kezdetű sor a táblázat 3. tételében jegyzett pretextus felütésével egyezik; „A MÉSZÁRSZÉK elől indul a 12-es busz”⁵³¹ (56.) a *Történet /3/* címen jegyzet, 5. számú tételnek felel meg. Az 1970-es kiadás e tipográfiai megoldása, mely egyértelmű határt von a szövegrészek között, hangsúlyozza a regény poétikai jellemzőjét: az elbeszélés töredezettségét, a lekerekített történetként nem értelmezhető, lezárhatatlan regényszöveg jelenetezési módját.

A látszólag komponálatlan történetelemek jelenetezésének vizsgálata során kiderül, hogy a *Pontos történetek, útközben* dramaturgiája módszeresen kidolgozott. Az állítást a pretextusok és a regényszöveg összevető vizsgálata erősíti. Az *Utazások Erdélyben* Kolozsvár külvárosában játszódó piaci jelenetét leíró szöveg a 1967. november 12-re datált *Történet /3/* pretextus átírata. A piaci forgatagról a Polcz-pretextus⁵³² és a regényszöveg⁵³³ a következőképpen szól.

⁵²⁸ Uo., 48–49.

⁵²⁹ Uo., 49.

⁵³⁰ Uo., 22.

⁵³¹ Uo., 56.

⁵³² A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁵³³ MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 60.

„Az egyik csomagolópapíron a következőket látom: egy biciklilánc, Palma gumi<talp>sarok, alig használt. Megkérdezem, hogy mennyi az ára. Öt<ven> lei. Főlemeli és boldogan mutatja. Ez régi, még a háború előtti. Most már ilyen gumitalpat nem lehet kapni. Ezt kell megvegye tőlem. De nincs szükségem gumitalpra, védekezem. Ezt a legtermészetesebbnek találja, hogy csak érdeklődöm, nyugodtan folytatja a beszélgetést, elmondja a biciklilánc történetét. <...> A ruhák következnek.”

„Piros csomagolópapír. A papír közepén biciklilánc, négy Palma gumisarok. Tanáros külsejű, idősebb férfi árulja. Nagyon kékek a szemei, kicsit vizenyősek. A nyakkendője is piros. Tétován megállok, őt nézem. Azt hiszi, a gumisarkot nézem. Halkan, választékosan beszél. »Ez még régi, háború előtti. Ilyen gumisarkot már nem lehet kapni.« Kétszobás lakása van, csak a címét nem tudjuk pontosan. Cím nélkül nem tudjuk utána küldeni a bicikliláncot.« Elsodornak mellőle, próbálok visszanézni. Elfordítja a fejét.”

A pretextus és az átirat összehasonlításával látható, hogy a szerzői kéz lényegesen módosította a regényszövegként publikált variánst. A *Pontos történetekben* a piaci árus karakterének rövid jellemzésével egészül ki a szövegrész (tanáros külső, vizenyős, kék szemek); a biciklilánchoz kötődő – a Polcz-féle pretextusban csak utalásként említett – történet egy család szétszakadását, apa és fiú eltávolodását sejteti. A bekezdésnyi jelenetet Mészöly (a pretextusban nem jegyzett) átvezető sorokkal zárja, mely a piaci forgatag intenzivitasát hivatott kifejezni: „[e]lsodornak mellőle, próbálok visszanézni”.⁵³⁴

A narrátori szólam vizsgálata során a Polcz-féle pretextus és a regényszöveg közt szintén jelentős eltéréseket észlelhetünk. A gépiratban Polcz Elaine az elbeszélte történeteket kontextualizálja, az események előzményeire gyakran visszautal; személyes észrevételei, emlékei, analitikus megállapítása hangsúlyossá válnak. A *Pontos történetekben* a narrátor reflexióinak redukálása figyelhető meg. Mészöly az egyidejű események közvetlen tapasztalatának rögzítését, a *nyers valóság* érzetének felidézését célzó, fragmentális szerkezetet mutató regényében törli a kontextusra vonatkozó megállapításokat, megszünteti az események kontinuitását biztosító szövegrészeket. Az

⁵³⁴ Uo.

alábbi sorok, melyek az elbeszélő elemző észrevételeit, a pszichológus múltbeli emlékeit rögzítik, kimaradtak a regényszövegből (a gépiratos részletet lásd a 17–18. mellékletben).

„[Juliska fia a]rtikulátlan hangokat ad ki, amikor boldog, visongat és gurgulázik. Egyébként ül és néz. Amikor Pesten megvizsgáltuk, azt láttam, hogy ragyogó tisztán van öltöztetve, biztos volt, hogy jól táplálja, és hogy elmondták, hogy mindent megadnak neki, nem is sejtettem, hogy ez a gyermek súlyosan hospitalizált. Ez az anya, aki valóban csak ennek a gyereknek él és valóban szereti is és szépen beszél vele, ugyanakkor tökéletesen elhanyagolja. A következőképpen történik ez: az előszoba, amint mondtam, olyan kicsi, hogy nem mászkálhat és nem járhat, pedig meg lehetne tanítani járni. Úgy láttuk, hogy beszélni tudna, itt a súlyos lemaradás és a hospitalizáció miatt nem indult meg a beszéd”.⁵³⁵

Az *Utazások Pannóniában* fejezetből szintén kimaradnak Polcz következő – szakmai közegre, múltbeli eseményekre utaló – megjegyzései, melyek igazolják a pretextusok szerzőségét.

„A galambok verekednek? Kérdezem csodálkozva. Nagyon sokat verekednek. Erről eszembe jut<ott>, hogy egyszer Kun Miklós /?/ egy előadást tartott – ez egyetemi tanár, pszichiáter, akit olyan sokra becsülünk és olyan szellemes, – és azt mondta, hogy egyetlen igazi agresszív vadállat van, és ez a galamb. Mert az oroszlán vagy a tigris akkor jön, mikor éhes, vagy a vadászterületért vagy a kölykeiért harcol, de a galambok verekednek minden ok nélkül.”⁵³⁶

Az *Utazások Erdélyben* fejezet a narrátor külsejére vonatkozó reflexiókat is törli a regényszövegből. A tablázat 2. tételeként jegyzett *Történet /5/; Szobák vasárnap délután* címmel ellátott pretextus 8. folióján a következő, *Pontos történetek*ből kihagyott – az elbeszélő idegenségét, kívülállását hangsúlyozó – jellemzést olvashatjuk. Az Ilonka nevű tejes házához útbaigazítást adó, cukrászdában dolgozó hölgy a narrátori szólam szerint „[é]rdeklődően néz rám. Nem ide való? Nem. Picit tűnődve néz. Már akkor gondoltam,

⁵³⁵ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁵³⁶ Uo., a gépiratot lásd a 19. mellékletben.

amikor az utcán jött. Miből? Kérdezem én nevetve. Olyan nyugodtan figyelt engem. Itt nem merik az emberek olyan nyugodtan nézni egymást. Látszik, hogy nagyvárosi. S különben is valami más légkör van maga körül. Milyen légkör? Kérdezem én. Nem tudom, más, mondja ő”.⁵³⁷

A narrátor személyének semlegesítése⁵³⁸ nemcsak a külsődleges jellemzés mellőzése és a múltra vonatkozó tudattartalmak törlése esetében figyelhető meg. Mészöly a Polcz-féle pretextus megmunkálása során finom nyelvi módosításokat eszközöl. Hol a magasabb nyelvi regiszterben szóló részleteket, szakképzettséget kifejező terminusokat törli, hol a tájnyelvi, dialektusra jellemző elemeket standardizálja. Utóbbi példajaként a *Történet /1/* című pretextus⁵³⁹ részlete a regényszöveggel⁵⁴⁰ összevetve említendő.

„Ezután elmondja, hogy hol lakik. Elfelejtettem a helység nevét, valahol az északi Kárpátokban. *Kolozsvárt* (kiemelés: M. D.) kell átszállnia.”

„Közben közli, hogy hol lakik. Valahol az északi Kárpátokban, egy faluban. Kolozsváron kell átszállnia.”

A regény poentírozási technikáit a *Történet /3/* címen jegyzett, huszonhat összefűzött folióból álló dokumentum érzékletesen mutatja. Az anyag első tizenegy oldala a regényszöveg autográf javításokkal ellátott variánsát tartalmazza. A tizenkettedik foliótól a Polcz-leirat olvasható, mely szövegrész az – 532. jegyzet kapcsán is említett – piaci jelenetet írja le. A Polcz-hoz kötődő gépirat felütésében olvasható részletet a bal hasáb közli,⁵⁴¹ Mészöly a terjengős, redundáns elemeket, analízáló megállapításokat tartalmazó szövegrészt a jobb hasábban⁵⁴² olvashatók szerint írta újra.

⁵³⁷ Uo.

⁵³⁸ Itt jegyzendő Bazsányi Sándor megállapítása, miszerint „[a] regény olvasója ezeket a helyzeteket inkább elszenvedi, semmint uralja, analizálja, hiszen nem a *Film* kamerájának külső pozíciójából mérlegel, sőt rendez, hanem viszonylatokban, »beszédaktusokban« szituálódik” – BAZSÁNYI Sándor, „A szöveg és az olvasó együtt-mozgása: Kísérlet Mészöly Miklós regényművészetének szintézisére”, in *Az újraértett hagyomány*, szerk. KERESZTURY Tibor, MÉSZÁROS Sándor és SZIRÁK Péter (Debrecen: Alföld Stúdió, 1996), 133.

⁵³⁹ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁵⁴⁰ MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 11.

⁵⁴¹ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁵⁴² MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 57–58.

„Valami állatszerű lény csúszik előttem a porban, szürke ruhája majdnem olyan, mint a föld, kezében két fadarab, azzal löki előbbre magát, lába összezsugorodva, lábfejei hiányoznak, karja is nyomorult. Haja benőve az arcába, a homlokába. Alig lehet fölismerni, hogy ember. Időnként egyesek pénzt adnak neki. Én is odajutok és pénzt akarok adni, csak az állával mutatja, hogy a mellére van kötve egy bőrzsák, abba dobjuk bele. Az a kisfiú, aki akit [sic] központi idegrendszeri sérüléssel kezeljünk, az juthat ilyen állapotba, hogyha nem sikerül valahogy javítani a helyzetén, vagy a szülők nem tudnak róla gondoskodni. A fejét <s>nem tudja felemelni, járni <sem tud>, beszélni sem tud. Azt hiszem, ez a fiatal fiú sem tud beszélni, mert akkor román szokás szerint hosszan köszöngette volna a pénzt.”

„A híd előtt béna fiatalember a földön, két fadarabbal löki magát tovább. Haja mélyen a homlokába nőve. Mind a két lábfeje hiányzik. Egyesek pénzt adnak neki, én is akarok adni. Állával mutatja, hogy egy bőrzsák lóg a mellén, abba dobjam.”

A citátumok tanúsága szerint Mészöly a leirat megszólalójának elemző észrevételeit, szakmai kommentárjait elhagyja. A „béna fiatalember” a Polcz-hoz kötődő szövegben dehumanizált karakterként jelenik meg, a regényszövegben a szereplő állatias jegyekkel felruházott karaktere megváltozik. Mészöly az átírás alkalmával a 171 szóból álló bekezdést 40 szavasra szűkíti, a mondat szerkezetet oly módon egyszerűsíti, hogy a

karakter – az intenzív képeket és jeleneteket magába sűrítő piaci színtér leírásához viszonyítva – mégis érzékletes maradjon.

Fontos megjegyezni, hogy a regényszöveg *Utazások Erdélyben* fejezetében – a pretextusok összevetésének tanúsága szerint – valóban semleges narrátori pozíció figyelhető meg, viszont egyes utalásokból egyértelműen következtethetünk az elbeszélő nemére,⁵⁴³ társadalmi státuszára. A Vízakna felé vezető vonatúton nagynénjéhez igyekvő Libust utastársai személyes kérdésekkel faggatják; a válaszokból megtudhatjuk, hogy az elbeszélő – a pretextus szerzőjéhez hasonlóan – Erdélyben született, férjezett, gyermektelen.⁵⁴⁴ A regény számos szöveghelye az elbeszélő műveltségéről, főképp képzőművészeti ismereteiről is hírt ad. A szebeni vasútállomáson szemlélődő Libus egy tehenet ábrázoló plakátra lesz figyelmes, a tehen tőgyei mögött feltűnő tájat pedig (íroniától nem mentesen) Van Eyck munkáihoz hasonlítja,⁵⁴⁵ a vízaknai táj vízmosásos útszakaszáról a svájci festő, Max Buri kövecses, meredek útjai jutnak eszébe;⁵⁴⁶ az esős vonatút során a ködfüggönybe vesző tájat Corot képeihez hasonlítja,⁵⁴⁷ Tusi néniéknél pedig egy pufók angyalt ábrázoló Murillo-mélynyomatra ismer.⁵⁴⁸ A fentiek alapján a narrátor intellektusára, társadalmi státuszára vonatkozóan egyértelmű következtetést vonhat le a befogadó.

Mészöly a *Pontos történetekben* a Polcz-féle leirat szövegét – Fogarassy Miklós sejtésének megfelelően – tömöríti, poentírozza.⁵⁴⁹ A *Történet /2/* címen jegyzett, 1967. október 30-i dátummal ellátott, tízoldalas, autográf javításokat tartalmazó gépirathoz (mely a regény *Utazások Erdélyben* fejezetének részleteivel mutat átfedést) a *Jegyzet Miklósnak* című leirat kapcsolódik. A leirat alábbi részlete alapján a tömörítés technikája egyértelműen megmutatkozik. A Polcz-féle szöveg a (*Pontos történetekben* meg nem

⁵⁴³ Itt szükséges említeni a fontos elemzői megfigyelést, miszerint Mészöly a *Pontos történetek* első lapjain a regény narrátorának nemét nem érzékelteti: „csak a tizennegyedik oldalon derül ki, hogy [a narrátor – M. D.] nő, abból, hogy látjuk, a táskájában púder és kölni is van. (A *Pontos történetek*, éppúgy mint *Az atléta halála* provokálja azt az olvasói automatizmust, hogy egy férfi szerzői névvel ellátott regény esetén férfielbeszélőre számítunk.)” – SZOLLÁTH Dávid, „Mészöly és társa. A *Pontos történetek*, útközben és a Mészöly–Polcz munkakapcsolat”, *Jelenkor*, 1. sz. (2018), 72.

⁵⁴⁴ MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 92.

⁵⁴⁵ Uo., 95.

⁵⁴⁶ Uo., 116.

⁵⁴⁷ Uo., 249.

⁵⁴⁸ Uo., 292.

⁵⁴⁹ Szolláth Dávid négy átírási módszert különböztet meg: sűrítés, fragmentálás, redukció, bővítés. SZOLLÁTH, „Mészöly és társa. A *Pontos történetek*, útközben és a Mészöly–Polcz munkakapcsolat”, 71–72.

nevezett) huszonnyolc év körüli Juliskát hosszasan citálja (bal hasáb⁵⁵⁰); a regényben ugyanezen, 154-ből 50 szavasra rövidített szólam (jobb hasáb⁵⁵¹) a következőképpen hangzik.

„hat hét múlva megesküdtünk. Persze az csak olyan egyszerű esküvő volt, mint az egész életem. Süttem egy pár tésztát és vettem két liter bort. Az egyiket bevittem a tanácsházba, ahol esküdtünk, persze semmi se volt az annyi embernek, csak épp egy pohárral ivott mindenki. Nem is pohárral, csak egy fél pohárral. A másikat hazavittem s azt csöndesen megittuk a férjemmel, mert a szülők munkába voltak és későn jöttek haza. Hát ilyen egyszerű volt az esküvőnk. Dehát nem volt ünnepi vacsora? kérdezem én. Már nem emlékszem, hogy mit ettünk. Valamit biztos vacsoráztunk. De nem főztünk külön. Az a tál tészta, ami süttem, az mutatta, hogy az esküvőnk van. Ott éltünk a szüleimmel, és akkor a férjemnek Ürmösről elköltözött a testvére, be valamelyik városba. És ott maradt a házuk üresen. Ez egy falusi ház volt. Hát láttam én már ilyet, a szüleimé is majdnem falusi ház volt. Odamentünk lakni, a férjem meg bejárt Brassóba, a szalámigyárba”

„Csak olyan egyszerű esküvőnk volt. Sütöttem pár tésztát, vettem két liter bort. Az egyiket bevittem a tanácsházára, a másikat meg haza. Szerencsére az uramnak akkor halt meg a testvére falun, és mi oda tudtunk költözni, örökölt egy házrészt. Így mindjárt volt otthonunk. Az uram onnét járt be Brassóba, a szalámigyárba”

⁵⁵⁰ A hivatkozott szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁵⁵¹ MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 53.

Az átirat alapján látható, Mészöly miként stilizáltja, standardizálja a regényszöveget (a gépiratban szereplő „süttem” „sütöttem” alakban íródik át); s az összevetéssel az életanyagot tényszerűen közlő szöveg fikcionalizálására irányuló eljárás is megmutatkozik. A pretextusban Juliska semleges eseményt ír le, mikor sógorának költözéséről szól; a regényszövegben ugyanezen a szöveghelyen a fiatalasszony már érdekesebb (a rokoni kapcsolatot tekintve meglepően érzéketlen) fordulattal él: „[s]zerencsére az uramnak akkor halt meg a testvére”.

A *Pontos történetek*ben a pretextusok ismerete nélkül is érzékelhetőek voltak a szerzői látásmódra jellemző részletek, melyek több esetben a vizuális elemek leírásaiban, a tájérzékeny szemléletről⁵⁵² tanúskodó passzusokban mutatkoznak. A Polcz-hoz kötődő variánsok és a regényszöveg összevetésével megbizonyosodhatunk a sejtetően Mészölytől származó sorok eredetéről. A *Szobák vasárnap délután* címmel ellátott, tizenhárom folióból álló pretextus a regényszöveg 1970-es kiadásának 22–44. oldalával mutat átfedést. A *Pontos történetek* a Polcz-féle történet eseménysorait írja újra: Libus édesanyja kérésére vasárnap délután útnak indul, hogy az Ilonka nevű tejesasszonynak gyógyszert vigyen. Hosszas bóklászás, kérdezősködés után el is ér Ilonka házához.

„Visszamegyek a kerten keresztül, az udvaron át a ház belsejébe. Egyre nagyobb pelyhekben havazik. Üvegesajtó, persze csak úgy derékmagasságtól fölfelé, tehát alul zárt az ajtó, felül olyanszerű, mint az ablak, itt mindenütt ilyen van. Belátok a szobába. Ez szintén egyszintű az udvarral. De valahogy egy olyan fa lépcsőfeljáró <...> alá esik és attól olyan kuckószerű a bejárat. A szobában színes

„Már csak *pilinkézik a hó*. Visszamegyek a falépcsős udvarba, a macska a barna ajtó előtt ül, összegömbölyödve. A fáskamra mögött találok meg Ilonka lakását. Üveges ajtó, de csak derékmagasságtól fölfelé, alul deszka. A lakás egy szintben van az udvarral. *Ahogy a fénysávban megállok, bent Ilonka is megáll*, fölemel egy vekkert, a füléhez tartja. Hirtelen megfordul. Nem tudom, mennyire lát engem, de biztos

⁵⁵² „a táj továbbra is nagy csábító maradt. Mintha a génjeimmel (vagy legalábbis az egyik énemmel) rímelt volna, ahogy a táj, a természet »dolgozik«. Nagyon tudom becsülni a beszédes, de néma válaszokat. Egy táj mindig némán közli, amit akar, egyszerűen és közvetlenül a dolgok ontológiájára hivatkozik. És inkább csak eltűri a történetet, a történelmet, amelynek színpadot ad” – MÉSZÖLY Miklós, „Félbemaradt interjú, kérdések nélkül”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 12.; lásd továbbá a 452. lábjegyzetet.

szőnyegek, konvencionális bútorok, meleg van, egy asszony fordul rémülten felém: kit tetszik keresni? Ilonkát, a tejest, mondom. Én vagyok az, válaszolja, és elmosolyodik”

nem olyan élesen, mint én őt. Anyámmal lehet egyidős, ugyanolyan kövér is. Csillagmintás, fekete ruha van rajta, arcán ijedtség. Amikor benyitok, s bemutatkozom, szívéhez szorítja a vekkert. »Jézusom, most állt meg! Én meg éreztem, hogy valaki benéz... A fejem szétmegy, olyan vasárnap ez. Reggel felhúszom, délutánra meg megáll...« Közben kedvesen beljebb tessékel” (kiemelések: M. D.)

A fentiekben megmutatkoznak a stiláris különbségek (egyre nagyobb pelyhekben havazik – már csak pilinkézik a hó), a scenírozás eltérései (Ilonka feltűnésének módja, illetve rövid jellemzése a regényszövegben) és a *Pontos történetek*ben olvasható jelenet⁵⁵³ – pretextusához képes⁵⁵⁴ nagyfokú – vizuális intenzitása (lásd a második kurzivált szövegrészt). Ugyanebben a fejezetben a Márta nevű szereplő lakásának leírása a két szövegvariánsban a következőképpen szerepel.

„Szép biedermeier bútor. Középpütt csillár, kristálycsillár. Kis fali csillár, fali lámpa, oldalról nyúlik ki, de nagyon szép. Kandalló, a kandallóban gáz vezetve. Ég a gáz, sustorogva, zúgva betölti a szobát.”

„Neki is egy szobája maradt, biedermeier bútorok, kristálycsillár, hangulatlámpa, fali olvasólámpa. Aztán még egy csillár. Valamennyi körte ég. *A hó annyira erősen világít, hogy sárgának hat a villanyfény.* Itt a kandallóba vezették be a gázt. A sustorgó hang betölti a szobát” (kiemelés: M. D.)

⁵⁵³ MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 35.

⁵⁵⁴ A bal hasábban szereplő szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

A kurzivált szövegrészben⁵⁵⁵ megint csak a leírás vizuális intenzitására lehetünk figyelmesek. A Polcz-pretextusból⁵⁵⁶ hiányzó, Mészölynek tulajdonítható betoldás is bizonyítja, hogy a *Pontos történetek, útközben* nem a puszta átemelés, kompiláció gesztusával készült.

A *valóságghatás* megteremtésére irányuló írói törekvés tehát nem zárja ki a poétizáltságot, az alapszöveg fikcionalizálását. A *Történet /I/* címen jegyzett, 1967 augusztusára datált szöveghez kapcsolódó tízoldalas gépirat a regény első jelenetét rögzíti.⁵⁵⁷ A *Pontos történetekben*⁵⁵⁸ Mészöly a Kolozsvárra tartó vonatúton megismert asszony szolamát egy (a regény realitásától elemelt) történetelem beiktatásával dolgozza fel.

„De hiszen nincs a kupében rajtunk kívül senki, mondom neki újból megnyugtatóan. Azt sohase lehet tudni, válaszolja. És én egyszer láttam, mikor Nagyváradon szálltam föl, hogy valaki elragadta a másik bőröndjét, hogy segít fölvinni. A túlsó oldalon leszállt és eltűnt a tömegben. És az asszony sohase találta meg, hiába kiabált és sírt.”

„»De hiszen csak ketten vagyunk.« »Azt sose lehet tudni. *Egyszer láttam Váradon egy törpét*, ajánlkozott, hogy majd ő fölsegíti a csomagot. Előrement a bőrönddel, a másik oldalon meg leszállt, eltűnt a tömegben. *De ott persze már nem volt törpe, ott már ki tudta húzni magát* (kiemelések: M. D.). Hiába sírt az asszony a bőröndje után«.”

*

A Polcz-pretextus fentiekben ismertetett átdolgozása, az elbeszélő köztes pozíciójának megteremtése eredményezi azt a speciális nézőpontot, melyre 1970-ben az első

⁵⁵⁵ MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 24.

⁵⁵⁶ A bal hasábban szereplő szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁵⁵⁷ Uo.

⁵⁵⁸ MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 17.

interpretátorok között Tandori Dezső⁵⁵⁹ és Faragó Vilmos,⁵⁶⁰ újabban pedig Balajthy Ágnes⁵⁶¹ hívta fel a figyelmet; értelmezéseik azonban nem jegyezték, hogy a regény egy pontján a narrátori szólamban változás figyelhető meg.⁵⁶² A kontinuitást nem mutató, (az idézett Dürer-mottónak megfelelően)⁵⁶³ végső célt nélkülöző, állomástól állomásig tartó utazások során tapasztalt eseményeket passzívan észlelő narrátor személye az *Utazások Pannóniában* részeiben előtérbe kerül.

A regény második nagy szövegegységében a Libusként nevezett elbeszélő egy szakmai ankét előadójaként érkezik a névtelen kisvárosba – a Polcz-féle pretextus szerint Kaposvárra.⁵⁶⁴ A narrátor személyes reflexiói továbbra is a minimális közlésre szorítkoznak, ám egyes szövegrészekben szokatlanul személyes tudattartalmakra ismerhetünk,⁵⁶⁵ melyek a Polcz elszenvedte háborús abúzusnak – az *Asszony a frontonban*⁵⁶⁶ dokumentarista módon rögzített – tapasztalataival azonosíthatók. A

⁵⁵⁹ „Itt annyiban él-mozog regényhősként az utazónó, amennyiben a körülötte teremtődő atmoszféra az ő egyéni élménye; nem ő teremti tehát a légkört, a situációt, és részt sem vesz, csak figyel; másrészt viszont nem akar külön megfigyelni ezt-azt, nem akar megfigyelni sem, csak nem tehet másképp.” – TANDORI Dezső, „Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*”, *Kritika*, 11. sz. (1970): 57–58. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

⁵⁶⁰ „Hiányzik belőle a cselekvő hős [kiemelés: M. D.], és a hős cselekvéseiből kikerekedő mese.” – FARAGÓ Vilmos, „Új regény?”, in *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós, 159.

⁵⁶¹ „Mészöly Miklós a *Pontos történetek, útközben* című regényében a kameraműködés módjának illúzióját keltő, »tárgyas« elbeszélésmód számos deskriptív szövegrészt eredményez.” – BALAJTHY Ágnes, *Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*, 229.

⁵⁶² Keresztesi József *Meteorokövek* kötetének *Pontos történetek, útközben* szövegét vizsgáló tanulmánya szintén hangsúlyozza, hogy „a két rész [*Utazások Erdélyben, Utazások Pannóniában*] között a legszembetűnőbb változás éppenséggel az elbeszélő plasztikusabb szerepe” – KERESZTESI József, „Vízjelek és szellemképek...”, 89.

⁵⁶³ „A vonal és a ponttól pontig való mozgás képzete egyaránt összefüggésbe hozható az utazás regényben bemutatott gyakorlatával és annak elbeszélésével.” – BALAJTHY Ágnes, *Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*, 63.

⁵⁶⁴ A kisvárosban rendezett ankét leírását tartalmazó jegyzet pontos tájékoztatást nyújt a helyszínről: „Kaposvárra utazom. Egyik kollega helyett ugrom be előadást tartani az utolsó pillanatban. Fél hétkor indul a gyors a Déliből. Azt az utasítást kaptam, hogy a három utolsó kocsit Gyékényesen lekapcsolják és megy egyenest Kaposvárra”; „Messze van a szálloda? kérdezem. Persze, nem is tudom biztosan, hogy hol foglaltak szállást, de közli, hogy most nyílt meg a Kapos, ez Kaposvár új szállodája, amelyik öt évig épült. Hogy ez a szálloda öt évig épült, még többször hallom a nap folyamán Kaposváron” – az idézet a PIM Mészöly-hagyaték *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁵⁶⁵ Az *Utazások Pannóniában* fejezetben a narrátor – az elbeszélés egészére nem jellemző módon – múltbeli emlékeit, belső tudattartalmait is láttatni engedi: „[g]yermekkoromból emlékszem ilyen galambvárakra. [...] Vastag faoszlop, három támasztórúddal, tetején a nyolc-tíz emeletes, sokszögű galambvár. Az egyik oszlopra jóval embermagasságon felül, lefelé fordított lavór van ráhúzva. [...] Nyilván az a célja, hogy a macska vagy más állat visszacsússzon a pereméről. [...] A megoldás annyira ésszerű és leleményes, hogy lelkesen nézem. Nekem nem jutott volna eszembe” – MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 272.

⁵⁶⁶ A *Pontos történetek* szöveghelye az *Asszony a fronton* megrendítő részeit idézheti fel a befogadóban: „[b]ejött három orosz, azt mondták románul, hogy menjek velük. Tudtam pontosan, hogy mit akarnak, nem tudom, miből, de tudtam. [...] Mami rám nézett, könyörgött, azt mondta: »Ne menj, kislányom, ne menj! Ne menj el velük, mert rosszat tesznek veled«. [...] Hátravittek a konyhába, és úgy vágta a földhöz – valószínűleg megint védekezni akartam, vagy támadni –, hogy a fejem bevágódott a szemetesláda sarkába.

személyes vonatkozásokat a regényből következetesen törölő Mészöly a háborús trauma (jellegzetesen női) tapasztalatát fontosnak tartotta szerepeltetni a szövegrészben. A pretextus⁵⁶⁷ szerint a csatlakozást elvétő Libus éjszaka, egy vasúti váróteremben négy idegen férfi társaságában rostokol; a szituáció csakhamar félelemérzetet okoz, a narrátor privát reflexióiról a regény⁵⁶⁸ befogadója ezúttal pontosan értesül.

„rossz érzésem is van, nyilván a háború miatt. A négy férfi, sehol nő, sehol egy ház a közelben. Erre is nagyon emlékszem. De béke van, mondom magamnak. Béke van, és ezek most szolgálatban vannak. De a katonák is szolgálatban voltak.”

„rossz érzés is kerülget, nyilván a háború miatt. De most béke van, gondolom, a négy férfi szolgálatban. Igaz, a katonák is szolgálatban voltak.”

A citátum a regény azon – a recepció által eddig kevésbé vizsgált – szövegelemeinek egyikét emeli ki, melyek a Ceaușescu-érába élni kényszerülő nők szereplehetőségeit reprezentálják. *A Pontos történetek, útközben* a férfi–nő viszonyt ugyan nem sematikus módon írja le, a férfi szereplőket is árnyaltan jeleníti meg (lásd például az unokatestvér, Sanyi, Miklós bácsi vagy Józsi karakterét), mégis feltűnő az agresszorként feltűnő férfiak⁵⁶⁹ és a diszfunkcionális családok⁵⁷⁰ gyakori szerepeltetése.

[...] Elvesztettem az eszméletemet. Az esperes nagy belső szobájában tértem magamhoz. Az üvegek kitörték, az ablakok bedeszkázva, az ágyban nem volt semmi, csak a csupasz deszkák, azon feküdtem. Az egyik orosz volt rajtam. Hallottam, ahogy a mennyezetről egy női hang csapott le: anyu, anyuka – kiabálta. Aztán rájöttem, hogy az én hangom az, én kiabálok.” – POLCZ Alaine, *Asszony a fronton: egy fejezet életemből* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2005), 109.

⁵⁶⁷ A bal hasámban szereplő szövegrész a PIM Mészöly-hagyatékának *Pontos történetek, útközben* címen jegyzett dobozában található gépirat részlete.

⁵⁶⁸ MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 222.

⁵⁶⁹ *A Pontos történetek* felütésében a Libussal egy kupében utazó idős hölgy a következőképpen szól a férfi szerepmintákról: „[n]em tudtam kipróbálni a házasság nehézségeit. Behívták az uramat, aztán nem jött vissza. [...] »Honnét tudja, hogy rossz lett volna«” – kérdi Libus – „»Tudom. [...] A házasság rossz szokott lenni. Ivott volna. Vert volna. Nekem így volt szerencsém«” (14–15.). Gigi házasságát illetően az elbeszélő hasonló szcenárió-t vázol: „[Giginek] már két gyereke van. De nem sokat éltek együtt. Mindig akkor jött vissza az ura, amikor szült meg szoptatott. Iszik az, vagy még annál is rosszabb. Csak beállított, simogatta a Gigi nagy hasát meg a tejes mellét. Nem is az a baj, hogy részeges. Még rosszabb” (103.). A regényben reprezentált férfiközpontú szemléletet a hat fiúgyereket nevelő Éva története erősíti: „»[...] Egyszer hátra ütött az apósom, mikor hathónapos voltam. És még aznap éjszaka elment. Az biztos lány lett volna. Nem is jártunk össze két évig, az uram úgy megharagudott.« »És az apósid miért...?« »Nem tudom. Dühös volt, hogy lányt akarunk, és az biztos lány lett volna.«” (128.).

⁵⁷⁰ Diszfunkcionális családként jelenik meg a beteg gyermekét nevelő, huszonnyolc év körüli nő családjája, ahol az asszonyt – elbeszélése szerint – túl korán, serdülése előtt kényszerítették férjhez: „[a]zt se bocsátom

A *Pontos történetek, útközben* – az 1960-as évek erdélyi és dunántúli miliójét, Vízakna, Kolozsvár, Brassó, Kaposvár tárgyi környezetét és az eltérő szociokulturális közegekből származó szereplők diszkurzív terét leíró szöveggént – a térség reáliáit finom poétikai eszközökkel láttatja.⁵⁷¹ Amint Keresztesi József fogalmaz: „[a]z olvasó, aki hajlandó és képes olvasni a Mészöly által elszórt nyomokból, ennek a világnak a pontos szociokulturális látteletét tarthatja a kezében”.⁵⁷²

Erdély többnyelvű közegéről, a tájegység jellemző rituáléiról számos szöveghelyen olvashatunk. Így például a temetési szertartás leírásakor („Ili imádkozik, Fira letérdel, román szokás szerint ötször-hatszor keresztet vet”,⁵⁷³ a mucs a jegyzet szerint „[t]ejben kifőtt pereg, halotti toron adják, és a friss sírra is kivisznek belőle”⁵⁷⁴), vagy a román nyelvű betoldásokat tartalmazó szövegrészekben („Unde e mort, acolo nu se poate”,⁵⁷⁵ „Mulțumesc, acuma va fi bună”⁵⁷⁶). A nyelvi különbségeket hangsúlyozó részletek⁵⁷⁷ a diszkurzív tér árnyalását biztosítják. A nyomasztó politikai közegről kihagyásos közlésekben, félmondatokban szerzünk tudomást. Példaként említendő a Tusi néniéknél töltött délután leírásakor elhangzó, feszült párbeszéd, mely a hétköznapi életet nehezítő hivatalos ügyekről, a nyugdíjfolyósítás kérvényezésének visszatérő témájáról szól: „»Hallod?... Tusi szerint négy év megszakítás nem számít.« »Mondtam én is neked.

meg, hogy [a szüleim] olyan korán engedtek férjhez menni, tizenhat évesen. Még nem is volt mellem jóformán.” (50.). A fiatalasszony elbeszéléséből az is megtudható, hogy fia betegségét a terhesség alatt végzett megerőltető munka okozta: „[a]z uram kibérelt egy kukoricaföldet, azt akarta, hogy oda járjak ki dolgozni. Eleinte ment is, csak közben akkora lett a hasam, mint egy szakajtó. Hazamentem, lepihentem, másnap megint kimentem kapálni. Nem volt se szomszédom, senki. Azt hiszem, akkor indult meg a szülés. Este bevitték a kórházba, de a gyereket nem mutatták meg nekem. Hatodik hónapra jött a megerőltetéstől, de azért mégis örültünk, hogy él. Csak azt mégse lehetett kibírni, hogy a rokonság folyton lássa” (53–54.). Éváéknál szintén diszfunkcionális családra ismerünk: az asszony gyermekeit állandó veréssel, agresszióval fegyelmezi. A nehézsorsú gyerekekről, traumatikus eseményeket átélő nőkről szóló történeteket a narrátor reflexió, minősítés, magyarázat nélkül közli. A befogadó részéről e feloldatlan eseménysorok miatt is megképződhet a szociografikus olvasat igénye.

⁵⁷¹ A szociokulturális mozzanatokra érzékeny elemzésként Tüskés Tibor tanulmánya említendő: „Ceașescu Romániája elevenedik meg ezeken a lapokon, a kommunista diktatúra évei, s bár a regényben nincsen szó börtönökről, telefonlehallgatásról, levélfölbontásról, nyílt erőszakról, »festett vézészéről«, a bemutatott kép ma is – a többé-kevésbé nyílt beszéd lehetőségének idején – megrendítő.” – TÜSKÉS Tibor, „Mészöly Miklós és Erdély”, *Új forrás*, 10. sz. (2003), hozzáférés: 2019.08.15, <https://epa.oszk.hu/00000/00016/00090/031017.htm>.

⁵⁷² KERESZTESI József, „Vízjelek és szellemképek. Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*”, in KERESZTESI József, *Meteorokövek* (Miskolc: Műút Könyvek, 2018), 86.

⁵⁷³ MÉSZÖLY, *Pontos történetek, útközben*, 149.

⁵⁷⁴ Uo., 142.

⁵⁷⁵ „Ahol halott van, ott nem lehet [ablakot nyitni]” – uo., 151.

⁵⁷⁶ „Köszönöm, most jól fog esni [a kukorica]” – uo., 150.

⁵⁷⁷ „Úgy tudom, Ilonka magyar; de lehet, hogy román. Azért még hívhatják anyámék Ilonkának. [...] Próbálok románra fordítani a szót; de hogyan mondjam, hogy »tejes«? Magyarul se nagyon értem, mi az: »Ilonka, a tejes.« Valahogy így fordítom le: »Ilonkát keresem, aki tejjel foglalkozik.«” – uo., 27.

Minek annyit nyavalyogni azzal a kérvénnyel...«. »Nem annyit, de könyörögni nem fogok.« »Így meg majd lekésel.« »Te sem késtél le a pártba lépésről...« »Én nem! De engem belelöktek«⁵⁷⁸. S itt említendő a Lizu nevű lányról szóló, Róza néni elbeszélésében elhangzó szövegbetét. Eszerint mikor a fiatal lányra ráfogták, hogy Sztálin alatt kémkedett, Lizu haja kihullott; a lány később Belgrádba ment, ahol „kárpótlásként”⁵⁷⁹ szállodai lakosztályba költözhetett.

A regénytérben a narrátor személye – amint azt a fenti szövegrészek és a narrátori individuum semlegesítésére irányuló szerzői eljárások mutatják – többnyire háttérben marad, társadalmi neme azonban számos szöveghelyen jelentéssé válik. Amennyiben a narrátor vizsgálatakor Punday koncepciójának alapvető elemzési szempontját érvényesítjük,⁵⁸⁰ és megvizsgáljuk, hogy az elbeszélő teste a narratívában miként érvényesül, s milyen szerepet játszik a történet alakulásában,⁵⁸¹ a recepcióban eddig kevésbé hangsúlyozott meglátásokra juthatunk.

A *Pontos történetek, útközben* fent citált interpretációi, melyek a narrátori neutralitást állítják, főképp az elbeszélő diszkurzív megnyilvánulásait elemezik,⁵⁸² s nem jelezik, hogy a narrátor korporalitása a szöveg számos részén jelentéssé válik. Az elbeszélő testtel kapcsolatos megfigyeléseit rögzítik a következő szövegrészek: „[b]lúzmag alatt

⁵⁷⁸ Uo., 291.

⁵⁷⁹ Uo., 106.

⁵⁸⁰ Földes Györgyi szerint Punday egyik fontos állítása, hogy „a művek által képviselt fikcionális világot az emberi test megértésének vizsgálata egyrészt a test narratív használatára irányul, továbbá arra, hogy feltárjuk, hogyan alakul a történetben a testek jelentésadó volta. Punday felfogása fenomenológiai abban a tekintetben, hogy a testet mindig a másik testtel való viszonyában vizsgálja, azt nézve, hogy a szubjektum miként kötődik érzékileg a dolgokhoz a többi szereplőhöz.” – FÖLDES Györgyi, *Test – szöveg – test. Testreprezentációk és a Másik szépirodalmi alkotásokban* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2018), 258.

⁵⁸¹ „we can ask how the body is used as a component of stories, and can do so using traditional narrative elements like plot, character, and setting. A corporeal narratology pursued in this direction enriches these traditional terms for speaking about narrative, and provides practical analytic tools for categorizing stories and analyzing their effects. A corporeal narratology in this sense helps us to see the body at work in elements of the story where we may not have recognized it otherwise.” – DANIEL PUNDAY, *Narrative Bodies. Toward a Corporeal Narratology* (New York: Palgrave Macmillan, 2003), ix.

⁵⁸² Lásd például Danyi Magdolna diskurzuselemzésének – *Pontos történetek* narrátorával kapcsolatos – alaptételét: „az elbeszélői Én-nek [...] nemcsak önállósítható »élettörténete«, hanem önmagában minősíthető tudati probléma-világa sincs. A szöveg kommunikációs terében elsődlegesen mint *befogadó tudat* van jelen – ami nem jelenti azt, hogy a kommunikációs tér diskurzus-modelljében ne tartsuk őt aktornak. [...] Következik ez a szerző által neki juttatott epikai szituációból (útonlevés, szemlélődés) és önnevezésének – e szituációtól nem függetleníthető – irányultságából [...] Ez az elbeszélői Én mindenestül az elbeszélés produktuma, az elbeszélés folyamatában konstituálódó *szubjektív idegen tudat*: nem vonatkoztatható el »történeteitől«, minthogy egyedül azok megszervezésében, elbeszélésében [sic] valósítja meg önmagát” – DANYI Magdolna, „Beszéd és idézet. Az én-elbeszélés és az idegen tudatok interakciói a *Pontos történetek, útközben* kompozíciójában”, *Híd*, 11–12. sz. (1981): 1375. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

húvös a mellem, az arcom ég”,⁵⁸³ „a kombiném a bőrömhöz tapad”,⁵⁸⁴ „[l]assan, ügyetlenül vetkőzöm, az ágy deszkaszéle vágja a combomat, a szalmazsák jó öt centivel mélyebben van”,⁵⁸⁵ „[a]z egyik asszony lehúzza az ölébe, hátulról átkarol, kezét összekulesolja a mellem fölött”,⁵⁸⁶ „[i]dőnként lenézek a zacskóra, ahogy a combomhoz ütődik; nem nehéz, de kis idő múlva mégis húzni kezd, muszáj átvennem a másik kezembe”.⁵⁸⁷

A narrátor korporális érzéleteiről szóló megjegyzések tehát egyértelműen hangsúlyozzák az elbeszélő nemét; egyes testtel kapcsolatos reflexiók gyakran a – regény folyamán mindvégig magányosan, ismerős társaság nélkül utazó – nő fenyegetettségérzését fejezik ki. A Vízaknára igyekvő, négy férfi társaságában utazó Libus például a következőképpen beszéli el utazása történetének részletét: „[a] zöld pulóveres cigarettával kínálja [a kalauzt]. »Nem jössz játszani?« A kalauz a lábamat nézi. »Nem... szolgálatban vagyok« – de aztán mégis leül. Odaül mellém. Elég szorosan felzárkózik, s amikor igyekszem továbbhúzódní, az összes fogát kivillantja”,⁵⁸⁸ „[k]ét társuk félig lehunytt szemmel ül, köztük a zöld pulóveres. De nem tudom eldönteni, hogy engem néznek-e vagy bóbiskolnak. Kis remegés szorítja össze a gyomromat, majd ugyanígy elmúlik”.⁵⁸⁹ Az önkéntelen testi reakciókban megnyilvánuló affektusok leírásai mutatják, hogy a narrátor korporalitása az elbeszélés lényegi, többletjelentéssel bíró eleme.

Jelentésses, hogy az affektusok kifejeződése sok esetben a regényvilágban kiszolgáltatott lényként megjelenő állatokat érő inzultusok kapcsán észlelhető. A *Pontos történetek* számos erőszakos cselekedetről tudósít, melyek alapján kitűnik, hogy egyes szereplők az állatokat alárendelt lényként kezelik.⁵⁹⁰ Libus ekkor rendszerint erős érzelmi

⁵⁸³ Uo., 74.

⁵⁸⁴ Uo., 82.

⁵⁸⁵ Uo., 110–111.

⁵⁸⁶ Uo., 56–57.

⁵⁸⁷ Uo., 314.

⁵⁸⁸ Uo., 91.

⁵⁸⁹ Uo., 93.

⁵⁹⁰ A fenti kijelentéssel összefüggésben az állatok meggyilkolásáról szóló szövegrészek említendők; például a fegyelmezhetetlen bika leölésének leírása, a brassói mészáros feleségének elbeszélésében: „»[...] rávágott a fejszével, valahová a fejére kell ütni, és már roskadt is össze. Aztán kiengedte a vért, és kész. A darabolást már nem tudtam megvárni, kellett hazasietnem a gyerekekhez. De legalább láttam, hogyan dolgozik, mit szeret. Szép munka, ha valaki tudja csinálni. Egy ilyen nagy bikát, egyetlen ütéssel. Nekem tetszett.«” – uo., 55.

reakciót mutat,⁵⁹¹ a bántalmazott lényt védelmezni igyekszik, mely reagálási mód szenvtelennek nem nevezhető narrátori attitűdöt mutat.⁵⁹²

A próza alakításmódját, az elbeszélés szerkezetét tekintve kézenfekvő volna kijelenteni, hogy a kronologikus történetvezetést megbontó, fragmentális kompozícióban az *écriture féminine* jellemzőire ismerhetünk. Az *écriture féminine* egy (poétikai különbségekre nem tekintő, problémás) definíciója⁵⁹³ szerint – amint azt Séllei Nóra Estelle C. Jelineket idézve, a definíciót később kritikus módon árnyalva írja – a „jellegzetes női narratívák diffúzak, többnyire nem kronologikusak és nem haladnak egy bizonyos irányba, ez pedig a nők életének sokdimenziósságát, negatívabban tekintve fragmentáltságát tükrözi”.⁵⁹⁴ A *Pontos történetek, útközben* alineáris, nem célelvű történetvezetése azonban meglátásom szerint nem az *écriture féminine* összefüggésében magyarázandó.⁵⁹⁵ A narrációs eljárás sokkal inkább fakad – a kortárs prózairodalom standard eljárásait ellenpontoszni igyekvő – alakításmódból, a realitás tapasztalatát irodalmi eszközökkel elérni kívánó törekvésből. Állításom szerint a női megszólalás nem a kompozicionális, szerkezeti megoldások tekintetében jelentésszerű – annál inkább lényeges az 1960-es évek Erdélyben élő nők reprezentációja vonatkozásában.

⁵⁹¹ „A fiú, aki a fát szokta vágni, előlép a pajta mögül [...] [a]mikor a réshez ér, gyors egymásutánban rávág a két szamar hasára [...] »te mért a hasát ütöd annak a szegény állatnak«” – kérdi Libus (75–76.); „Valami gömbölyű mászik elő a dobozok alól, egy pillanatra fölcillannak a gombszemek, aztán gyorsan behúzza a fejét. Egy sündiszó. [...] A forgalmista durván rugdossa az ajtó felé; a tüskés test nyiszorgó hangot ad a kövön. »Hagyja abba... mit csinál!«” – lép közbe Libus. „»Hát mit csináljak?« neveti el magát [a forgalmista] »Ezért nem tarthatunk itt külön lapátot...» (232.).

⁵⁹² Az elbeszélői attitűd kapcsán a regény számos pontján kifejezésre juttatott *szereénység*, *szégyen*, *szolidaritás* említendő. Lásd: „[a] táskámat is magammal kellene vinnem – zsebkendő, fésű, kölni, púder. De restellem az asszony előtt, nem akarom, hogy bizalmatlanságnak vegye.” (16.); „A munkások olténiai tájszólásban beszélnek, s meglep, hogy milyen szép. »Fázol?« kérdezik. Megrázom a fejemet. A hordók tompán dübörögnek, kabátzsebemben kis papírdarabot gyűrök. Valami régi számla, még Budapestről. Bedobom a tűzbe. »Mit dobtál ide?« nézik gyanakodva. Szégyenlem megmondani, és gyorsan visszaindulok a sárga ház felé” (32.). A narrátori attitűd jellemzője, hogy a regényszöveg a párbeszéd diszkurzív rétegeire, a társalgás metasztintjére érzékeny befogadót mutat: „»Ahány gyerek van a téesz-istállónál, mindet meg kellene *tetoválni*.«” – nyilatkozik a Józsinak nevezett szereplő, melyre a narrátor következőképpen reagál: „A szó váratlanul ér. Valahogy nem illik ide” (289.) (Kiemelés az eredeti szövegben.)

⁵⁹³ A női írás terminusát jóval árnyaltabban tárgyalják egyes francia posztstrukturalista feminista szerzők; lásd például Cixous és Kristeva (*écriture féminine* és Joyce, Lautréamont, Mallarmé, Artaud írásainak viszonyát elemző) megállapításait: FÖLDES Györgyi, *Test – szöveg – test. Testreprezentációk és a Másik szépirodalmi alkotásokban* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2018), 243.

⁵⁹⁴ SÉLLEI Nóra, *Tükröm, Tükröm. Író nők önéletrajzai a 20. század elejéről* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, 2001), 32.

⁵⁹⁵ Az állítás alátámasztásaként a Mészöly-életmű számos – hasonló prózapoétikai eljárást alkalmazó – darabja említendő, melyekben a narratíva töredékessége, a kronológia radikális megbontása, a narratíva diffúz volta ugyancsak megfigyelhető. Lásd például az 1976-ban publikált *Filmet* vagy az 1979-es *Szárnyas lovak* kötetének címadó novelláját.

A fentiek alapján kitűnhet, hogy a *Pontos történetek, útközben* narratopoétikai elemzése a regény pretextusainak ismeretében jelentős meglátásokkal gazdagodhatnak. A Mészöly-hagyatékban található dokumentumok a művek keletkezéstörténetének részleteiről tanúskodnak, a recepció revíziójának lehetőségét biztosítják.

UTÓSZÓ

Disszertációm a Mészöly Miklós-életmű első szakaszához kötődő munkákra koncentrálva szólt azokról a hagyatéki dokumentumokról, melyek a műveket közvetlenül alakító tényezők megismerését segítik. A Mészöly-szövegkorpusz elemzése során (a korábbi forráskiadások módszertanát követve) a genetikus kritika szemléletmódja szerint vizsgáltam a hagyaték eddig feldolgozatlan anyagait. A filológiai vizsgálat – a rendelkezésre álló forrásanyagok relevanciájától függően – a *Magasiskola*, a *Saulus* és a *Pontos történetek, útközben* pretextusaira koncentrált, az értekezést primer szöveganyagát képezték továbbá a kijelölt időszak meghatározó munkái (így Mészöly első regénye, *Az atléta halála* és *Az ablakmosó* című példázatos színmű), melyek az első pályaszakaszt definiáló szövegkorpuszt tekintve megkerülhetetlenek.

Az értekezés kettős célt irányzott: miközben a kontextualizáló vizsgálat során rámutatott Mészöly példázatként kanonizálódott munkáinak architextuális rétegzettségére, 1.) a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratári dokumentumainak publikálásával igyekezte feltárni a Mészöly-művek keletkezéstörténeti tényezőit; 2.) a hagyatéki anyagok genetikus szemléletű vizsgálatával kimutatni szándékozta a Mészöly-mű magyar prózát megújító eljárásait. Az értekezés műelemzései alapján látható, hogy a hagyatéki dokumentumok az alkotói műhelymunka különféle szakaszait dokumentálják, a függelékben mutatóanyagként közreadott anyagok alapján a Mészöly-művek keletkezéstörténeti eseményeiről az eddigieknél részletesebben értesülünk. A *Mészöly-parabola genetikus kritikai vizsgálata* fejezetben szereplő – a példázatos művek prózapoétikai sajátosságaira is összpontosító – elemzéseken túl az értekezés kiemelt figyelmet fordított a *Pontos történetek, útközben* szövegével kapcsolatos hagyatéki kutatás eredményeire. A Petőfi Irodalmi Múzeumban folytatott katalogizálás jelentős fejleménye a regény pretextusainak felfedezése. A Polcz Alaine útinaplóit feldolgozó *Pontos történetek, útközben* pretextusainak összehasonlító vizsgálatával a „*Reális élet által szuggerált anyag*” című fejezetben megmutatkoznak a szerző átírási technikái. A szinoptikus vizsgálat egyúttal bizonyítja, hogy a *Pontos történetek, útközben* nem a direkt átvétel, pusztán a kompiláció eljárásán alapul. A Polcz-hanganyagot újraíró mű szövegváltozatainak elemzése tanúsítja, hogy a szövegközi műveletek az 1960-as

években megfogalmazott – a kontextust tekintve rendhagyó – törekvést hivatottak beteljesíteni.

Az első pályaszakaszban keletkezett műveket vizsgáló – a cenzurális szabályozásra reagáló szerzői reflexiók módozataira is kitérő – értekezés bizonyítani igyekezte, hogy a hagyatéki anyagok feltárásával új összefüggések mutatkoznak, a keletkezés-, kiadás- és recepciótörténet jelentős részleteit ismerhetjük meg.

Az értekezés zárzata a kutatás távlati lehetőségeire hívja fel a figyelmet, minthogy a szerző első pályaszakaszára koncentrálnak dolgozat a hagyatéék további dokumentumaira – így például a *Filmhez*, a *Megbocsátáshoz*, a *Sutting ezredes tündökléséhez* vagy a *Bolond utazáshoz* kötődő anyagokra – nem térhetett ki. A disszertáció megírását kísérő anyaggyűjtés folyamán kiépített adattár tételei szerint a Petőfi Irodalmi Múzeum hagyatéka az életmű egészéről átfogó képet ad. A bevezetőben megfogalmazott célkitűzést és a módszertani elveket tekintve a hagyatéék tartalmának teljeskörű elemzése a dolgozatnak nem lehetett célja; a teljes korpusz feldolgozása a kutatás folytatásaképpen teljesítendő. A remények szerint az értekezés egyúttal előmunkálatként is értelmezhető, mely a Mészöly-művek – kutatócsoportban megvalósítandó – kritikai kiadásának jövőbeli munkálatait igyekszik elősegíteni.

A SZÖVEGKÖZLÉS SZEMPONTJAI

1. A KÉZ- ÉS GÉPIRATOK KÖZLÉSÉNEK ELVEI

Az értekezésben idézett kéz- és gépiratok közlésekor a Mészöly-filológia korábbi forráskiadványainak elveit tekintem irányadónak. Az idézett szövegek kiemeléseit, tipográfiai jelöléseit a textológiai gyakorlatnak megfelelően jegyzem. A kéz- és gépiratos anyagokban szereplő műcímeket és a folyóiratok neveit kurzív kiemelés jelzi. Az autográf kéziratok esetében a szövegközlés – a *Műhelynaplók* közreadói elveivel megegyező módon⁵⁹⁶ – betűhű; egyedül az előforduló tollhibákat, helyesírási, központoszási eltéréseket és a rövid magánhangzók következtlen írásmódját javítottam. A *Pontos történetek, útközben* pretextusai esetében – a szöveg keletkezésének körülményeire tekintettel (lásd: V/1. fejezet), *A bilincs a szabadság legyen* szövegközlési elveihez⁵⁹⁷ igazodva – a gépiratok rövid magánhangzóit és az interpunkciót ugyancsak korrigáltam, a szerzők jellegzetes, standard helyesírástól eltérő, stilisztikai funkcióval bíró írásmódját (például: süttem, Kolozsvárt) eredeti formában őriztem meg.

⁵⁹⁶ THOMKA Beáta, „A műhelynaplók közlési elvei”, in MÉSZÖLY Miklós, *Műhelynaplók*, bev., jegyz. THOMKA Beáta, kiad. NAGY Boglárka és THOMKA Beáta (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2007), 901.

⁵⁹⁷ NAGY Boglárka, „A szövegközlés nehézségei és eljárásai”, in MÉSZÖLY Miklós és POLCZ Alaine, *A bilincs a szabadság legyen. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése, 1948–1997*, kiad., jegyz., utószó, NAGY Boglárka (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017), 864.

2. TEXTOLÓGIAI JELÖLÉSEK

- [] Az autográf kéziratok és a gépiratok esetében szögletes zárójelben szerepel a közreadói közlés és kiegészítés. Az idézett dokumentumokban rövidített szavakat, helyneveket és tulajdonneveket a szögletes zárójelben szereplő kiegészítés pontosítja.
- [...] A szögletes zárójelben szereplő ellipszis a kihagyást jelöli.
- [?] A szögletes zárójelben szereplő kérdőjel a bizonytalan olvasat jele.
- emend. Az autográf kéziratok és a gépiratok szövegét emendálom, amennyiben azokból kimaradt egy vagy több betű (pl. „földön cs[a]pkodó gémhez”, István[t]). A szövegközlés valamennyi változtatást jegyez.
- < > A szerző által áthúzott szó, javítás, szövegdarab, kihagyás ékzárójelben szerepel.
- <.> A szerző által áthúzott, olvashatatlan betűt ékzárójelben szereplő pont jelöli.
- <...> A szerző által áthúzott, olvashatatlan szövegrészt ékzárójelben szereplő ellipszis jelzi.

BIBLIOGRÁFIA

1. FORRÁSSZÖVEGEK

- BRECHT, Bertolt. *Keuner úr történetei*, fordította WEISS János. Pécs: Jelenkor Kiadó, 2000.
- CAMUS, Albert. „Sziszifosz mítosza”, fordította G. CZIMMER Anna, *Híd* 4. sz. (1960): 272–274.
- DÉRY Tibor. *Börtönnapok hordaléka*. Budapest: Múzsák, 1989.
- DÉRY Tibor. *Déry Tibor levelezése. II/C. 1956–1960*. Sajtó alá rendezte BOTKA Ferenc. Budapest: Balassi Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010.
- DÉRY Tibor. „G. A. úr jegyzetei”, *Jelenkor*, 12. sz. (1963).
- DÉRY Tibor. *G. A. úr X-ben*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.
- DÉRY Tibor. *Három asszony. Déry Tibor levelezése feleségeivel*. Sajtó alá rendezte BOTKA Ferenc. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995.
- DÉRY Tibor. *Sorsfordító évek X-ben. Kihallgatási jegyzőkönyvek, periratok, börtönírások, interjúk és egyéb művek (1957–1964)*. Sajtó alá rendezte BOTKA Ferenc. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002.
- ESTERHÁZY Péter. „A zihálás nagy égi rendjéről”. In ESTERHÁZY Péter. *A szabadság nehéz mámore*. Budapest: Magvető Kiadó, 2003.
- EZÓPUSZ, „A róka és a majom (I.)”, fordította SARKADI János. In *Lakoma: A görög–latin próza mesterei*, szerkesztette SIMON Róbert. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1974.
- FLAUBERT, Gustave. *Egy jámbor lélek*, fordította HEVESI András. Hozzáférés: 2019.08.15, <https://mek.oszk.hu/00300/00385/00385.htm>.
- KAFKA, Franz. *A kastély*, fordította RÓNAY György. Hozzáférés: 2019.08.18, <https://mek.oszk.hu/05300/05371/05371.pdf>.
- KAFKA, Franz. *A per*, fordította SZABÓ Ede. Hozzáférés: 2019.08.15, <http://mek.oszk.hu/07100/07123/07123.htm>.
- LESSING, Gotthold Ephraim. „Bölcs Náthán”, fordította LATOR László. In LESSING, Gotthold Ephraim, *Drámák*. Budapest: Geopen Kiadó, 2010.

- MÉSZÖLY Miklós. „Alakulások. Mészöly Miklós műhelyében. Szörényi László beszélgetése”. *Jelenkor*, 2. sz. (2017): 226–233.
- MÉSZÖLY Miklós. *A tágasság iskolája*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
- MÉSZÖLY Miklós. *Az atléta halála*. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017.
- MÉSZÖLY Miklós. „Az ablakmosó”. In MÉSZÖLY Miklós. *Színházon kívül*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 2010.
- MÉSZÖLY Miklós és RADNÓTI Sándor. „Az intranzigencia térképe”. In MÉSZÖLY Miklós. *A pille magánya*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 1989.
- MÉSZÖLY Miklós. „Bárányok kapujában”. *Híd*, 4. sz. (1966): 407–422.
- MÉSZÖLY Miklós. „Bunker”. In MÉSZÖLY Miklós. *Színházon kívül*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 2010.
- MÉSZÖLY Miklós. *Érintések*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.
- MÉSZÖLY Miklós. „Félbemaradt interjú, kérdések nélkül”. In *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerkesztette FOGARASSY Miklós. Budapest: Nap Kiadó, 2004.
- MÉSZÖLY Miklós. „Jegyzet a darab ürügyén”. In MÉSZÖLY Miklós. *Színházon kívül*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 2010.
- MÉSZÖLY Miklós. „Magasiskola”. In MÉSZÖLY Miklós. *Alakulások*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975.
- MÉSZÖLY Miklós. *Megszerkesztett spontaneitás (Béládi Miklós beszélgetése)*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta MÁRJÁNOVICS Diána. *Jelenkor*, 1. sz. (2018): 55–62.
- MÉSZÖLY Miklós. *Műhelynaplók*. Sajtó alá rendezte, NAGY Boglárka és THOMKA Beáta, a bevezetőt írta THOMKA Beáta. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2007.
- MÉSZÖLY Miklós. „Naplójegyzet az Atlétához és Saulushoz”. In MÉSZÖLY Miklós, *Az atléta halála*. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017.
- MÉSZÖLY Miklós. *Pontos történetek, útközben*. Budapest: Magvető Kiadó, 1970.
- MÉSZÖLY Miklós. *Saulus*. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2015.
- MÉSZÖLY Miklós. *Sólymok csillagvilága*. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016.
- MÉSZÖLY Miklós. *Sötét jelek*. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2019.
- MÉSZÖLY Miklós. „Széjegyzetek az irodalmi esély és handicap kérdéséhez”. *Kalligram*, 10. sz. (2007).
- MÉSZÖLY Miklós. *Vadvizek*. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2018.

- MÉSZÖLY Miklós és POLCZ Alaine. *A bilincs a szabadság legyen. Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése, 1948–1997*. Sajtó alá rendezte, jegyzetelte, az utószót írta NAGY Boglárka. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017.
- MÉSZÖLY Miklós és SZEDERKÉNYI Ervin. Sajtó alá rendezte NAGY Boglárka, *Séta, évgyűrűkkel. Mészöly Miklós és Szederkényi Ervin levelezése, 1970–1987*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 2004.
- MÉSZÖLY Miklós és SZIGETI László. *Párbeszédkísérlet*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 1999.
- NÁDAS Péter. *Emlékiratok könyve*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.
- POLCZ Alaine. *Asszony a fronton: egy fejezet életemből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 2005.
- POLCZ Alaine. *Karácsonyi utazás*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 2013.
- SÁNTA Ferenc. *Az ötödik pecsét*. Budapest: Magvető Kiadó, 1982.
- TÜSKÉS Tibor, sajtó alá rendezte. *Volt idő. Mészöly Miklós és Tüskés Tibor levelezése*. Pécs: Pro Pannonia, 2005.

2. SZAKIRODALOM

- A. HANSEN-LÖVE, Aage. „A törvény kapujában”, fordította KERÉKES Amália. In *Interpretációk: Franz Kafka regények és elbeszélések*, szerkesztette Michael MÜLLER. Budapest: Lava Kiadó, 2006.
- AGÁRDI Péter. „Jegyzetek Mészöly Miklósról”. In AGÁRDI Péter, *Korok, arcok, irányok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
- ALBERT Pál. „A büntudat évszaka”. *Új Látóhatár* 19, 11. sz. (1968): 553–561.
- ALEXA Károly és MÉSZÖLY Miklós. „Hatvan év után”. In MÉSZÖLY Miklós, *A pille magánya*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 1989.
- ANGYALOSI Gergely. „Tovább a Damaszkuszi úton”. *Híd*, 5. sz. (2015): 90–97.
- ARISZTOTELÉSZ. *Poétika és más költészettani írások*, fordította RITOÓK Zsigmond, szerkesztette, a jegyzeteket írta BOLONYAI Gábor, Matúra. Budapest: PannonKlett Kiadó, 1997.
- B. NAGY László. „X.-be vagy haza? Déry Tibor regényéről”. In B. NAGY László, *A teremtés kezdetén*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.

- BAGI Zsolt. „A szószerintiség regénye”. *Jelenkor*, 2. sz. (2015): 221–227.
- BAGI Zsolt. „Emancipáció túl a modernség horizontján. A mai magyar irodalom elköteleződéseiről”. In *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*, szerkesztette FÖLDES György és ANTAL Attila. Budapest: Napvilág Kiadó, 2016.
- BAHTYIN, Mihail. „Az eposz és a regény”, fordította HETESI István. In *Az irodalom elméletei 3.*, szerkesztette THOMKA Beáta. Pécs: Jelenkor Kiadó–Janus Pannonius Tudományegyetem, 1997, 27–68.
- BAL, Mieke. *Fokalizáció*, fordította FERENCZ Anna. In *Vizuális és irodalmi narráció*. Hozzáférés: 2019.05.16,
[http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20Irodalmi%20narr%E1ci%F3%20\(E\)/szovegyujtemeny/bal/index.html](http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20Irodalmi%20narr%E1ci%F3%20(E)/szovegyujtemeny/bal/index.html).
- BALAJTHY Ágnes. *Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*, doktori értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, 2018.
- BARTHES, Roland. „A szerző halála”, fordította BABARCZY Eszter. In Roland BARTHES, *A szöveg öröme*. Budapest: Osiris Kiadó, 1996.
- BAZSÁNYI Sándor. „A szöveg és az olvasó együtt-mozgása: Kísérlet Mészöly Miklós regényművészetének szintézisére”. In *Az újraértett hagyomány*, szerkesztette KERESZTURY Tibor, MÉSZÁROS Sándor és SZIRÁK Péter. Debrecen: Alföld Stúdió, 1996.
- BAZSÁNYI Sándor. *Nádas Péter. A Bibliától a Világló részletekig. 1962–2017*. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2018.
- BÉLÁDI Miklós. „A regény útjai”. In BÉLÁDI Miklós. *Válaszutak*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.
- BÉLÁDI Miklós. „A tények parabolája”. In *Magasiskola – In memoriam Mészöly Miklós*. szerkesztette FOGARASSY Miklós. Budapest: Nap Kiadó, 2004.
- BÉLÁDI Miklós. „Az atléta halála”. *Kritika*, 5. sz. (1966): 49–52.
- BÉLÁDI Miklós. „Az epika megtisztítása és felvezetése”. *Jelenkor*, 1. sz. (1981): 1–6.
- BÉLÁDI Miklós. „Az ötödik pecsét értelmezéséről”. *Kritika*, 6. sz. (1965): 43–44.
- BÉLÁDI Miklós. „Jelentés egy íróról”. In *Magasiskola – In memoriam Mészöly*

- Miklós. szerkesztette FOGARASSY Miklós. Budapest: Nap Kiadó, 2004.
- BÉLÁDI Miklós. „Jelkép, lélekrajz, tárgyiasság”. In *A magyar irodalom története 1945–1975*. szerkesztette BÉLÁDI Miklós és RÓNAY László. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
 - BÉLÁDI Miklós. „Sánta Ferenc: *Az ötödik pecsét*”. *Kritika*, 4. sz. (1963): 57–59.
 - BERKES Tamás. „Örkény groteszk pályafordulata”. In *A magyar irodalom története III*. főszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
 - BILLEN, Josef, Hg. *Die deutsche Parabel – zur Theorie einer modernen Erzählform*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978.
 - BÍRÓ Ágota. „A nő mint narrátor: a szerzőség problémája Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regényében”. *Iskolakultúra*, 1. sz. (2001): 23–29.
 - BLOOMFIELD, Morton W. „Allegory as Interpretation”. *New Literary History*, 2. sz. (1972): 301–317.
 - BORI Imre. „Jelentés öt egérről”. In *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*, szerkesztette FOGARASSY Miklós. Budapest: Nap Kiadó, 2004.
 - BORI Imre. „Regénykép negatívban”. In BORI Imre, *Eszmék és látomások*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1965.
 - BOTKA Ferenc, szerkesztette. *Kortársak Déry Tiborról*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994.
 - BRETTSCHEIDER, Werner. *Die moderne deutsche Parabel – Entwicklung und Bedeutung*. Berlin: E. Schmidt, 1980.
 - CERQUIGLINI, Bernard. „A variáns dicsérete”, fordította KESZEG Anna. In *Metafilológia I. Szöveg, variáns, kommentár*, szerkesztette DÉRI Balázs et al. Budapest: Ráció Kiadó, 2011.
 - COOPER, Thomas. „Az ábrázolásmód rekonstruálása”, fordította NEMES Péter. *Holmi*, 10. sz. (2006): 1385–1391.
 - CSIZMADIA Ervin. *A magyar demokratikus ellenzék. Dokumentumok*. Budapest: T-Twins, 1995.
 - DÁNÉL Mónika. „A másik megértésének (feminin) kudarca. (Mészöly Miklós: *Az atléta halála*)”. In DÁNÉL Mónika, *Áttetsző keretek. Az olvasás intimitása*. Kolozsvár: Komp-Press, 2013.

- DANYI Magdolna. „Beszéd és idézet. Az én-elbeszélés és az idegen tudatok interakciói a *Pontos történetek, útközben* kompozíciójában”. *Híd*, 11–12. sz. (1981): 1374–1382.
- DITHMAR, Reinhard, Hg. *Fabeln, Parabeln und Gleichnisse – Beispiele didaktischer Literatur*. München: Dt. Taschenbuch, 1978.
- DITHMAR, Reinhard, Hg. *Texte zur Theorie der Fabeln, Parabeln und Gleichnisse*. München: Dt. Taschenbuch, 1982.
- DITHMAR, Reinhard, Hg. *Theorien zu Fabel, Parabel und Gleichnis*. Ludwigsfelde: Ludwigsfelder, 2000.
- DURZAK, Manfred. *Die Kunst der Kurzgeschichte*. München: Wilhelm Fink, 1989.
- ECO, Umberto. *A nyitott mű*, fordította DOBOLÁN Katalin. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998.
- EGRI Péter. *Kafka- és Proust-indítások Déry művészetében*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- ELM, Theo. „A parabola mint »hermeneutikai« műfaj”, fordította V. HORVÁTH Károly. In *Narratívák 2. – Történet és fikció*, szerkesztette THOMKA Beáta. Budapest: Kijárat Kiadó, 1998.
- ELM, Theo. *Die moderne Parabel – Parabel und Parabolik in Theorie und Geschichte*. München: Wilhelm Fink, 1991.
- ELM, Theo, Hg. *Die Parabel – parabolische Formen in der deutschen Dichtung des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986.
- ELM, Theo, Hg. *Fabel und Parabel*. München: Wilhelm Fink, 1994.
- ERDŐDY Edit. „A »hazai abszurd«”. In *A magyar irodalom története 1945–1975 III.*, szerkesztette BÉLÁDI Miklós és RÓNAY László. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- ERLEMANN, Kurt. *Gleichnisse, Fabeln, Parabeln*. Tübingen: Francke, 2014.
- FARAGÓ Vilmos. „Új regény?”. In *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*. szerkesztette FOGARASSY Miklós. Budapest: Nap Kiadó, 2004.
- FODOR Péter. „Elbeszélés és emlékezet. Mészöly Miklós: *Az atléta halála*”. In *Studia Litteraria*, szerkesztette JÁSZBERÉNYI József. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, 1990.
- FOGARASSY Miklós. „Kutyafül, madárszem”, *Ex Symposion*, 13–14. (1995): 25–28.

- FOGARASSY Miklós. „Pontos történetek – eredeti változatok”, *Holmi*. 1. sz. (2004): 97–100.
- FÖLDES Györgyi. *Test – szöveg – test. Testrepresentációk és a Másik szépirodalmi alkotásokban*. Budapest: Kalligram Kiadó, 2018.
- FOUCAULT, Michel. *Más terekről (1967). Heterotópiák*, fordította ERHARDT Miklós. Hozzáférés: 2019.08.19, <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253>.
- FOUCAULT, Michel. „Mi a szerző?”, fordította ERŐS Ferenc és KICSÁK Lóránt. In FOUCAULT, Michel, *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk, 1999.
- GELENCSÉR Gábor. „Politikai poétika. Jancsó és a hetvenes évek parabolái”. *Metropolis*, 3. sz. (2001): 10–24.
- GENETTE, Gérard. *Metalepszis*, fordította Z. VARGA Zoltán. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006.
- GENETTE, Gérard. „Transztextualitás”, fordította BURJÁN Mónika. *Helikon*, 1–2. sz. (1996): 82–90. Hozzáférés: 2018.10.31, <http://irodalomelmelet.atw.hu/genette.pdf>.
- GERŐCS Péter és DÉR Asia. „privát mézöly”. *Forrás*, 2. sz. (2012): 3–27.
- GREGOR Lilla és NAGY Boglárka. „»minden egyes sajtócédula...«. Beszélgetés Nagy Boglárkával, a Mézöly–Polcz-levelezéskötet szerkesztőjével”, *Műút Portál*. Hozzáférés: 2018.06.19, <http://www.muut.hu/archivum/28781>.
- GRENDÉL Lajos. *A tények mágiája. Mézöly Miklós időskori prózája*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2002.
- GRIGELY, Joseph. „Textuális tér”, fordította MEZEI Gábor. In *Metafilológia I. Szöveg, variáns, kommentár*, szerkesztette DÉRI Balázs et al. Budapest: Ráció Kiadó, 2011.
- GUSDORF, Georges. „Conditions and Limits of Autobiography”. In *Autobiography: essays theoretical and critical*, ed. James OLNEY. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- GYÖRFFY Miklós. „Párhuzamok és metszéspontok: a magyar film és az irodalom”. In *A magyar irodalom története III.*, főszerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- GYŐRI Orsolya. „Mézöly Miklós *Sutting ezredes tündöklése* című beszélyének szövegköziségéről”. *Irodalomtörténet*, 4. sz. (2008): 593–609.
- HERNÁDI Mária és URBANIK Tímea. „Részletek Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Mézöly Miklós és Polcz Alaine levelezéséből”. In *„folyékony szobor vagy szilárd*

szökőkút” – *Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újholdasokról*. szerkesztette BUDA Attila, PALKÓ Gábor és PATAKY Adrienn. Studiolo VII. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017.

- HÓDOSY Annamária. *Biomozsi. Ökokritika és populáris film*. Szeged: Tiszatáj, 2018.
- HORNYIK Miklós. „Valóságmozzanatok Mészöly paraboladrámáiban”. *Új Symposion*, 176. sz. (1979): 474–483.
- HÖRPÁCSI Sándor. „Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*”. *Alföld*, 3. sz. (1971): 90–91.
- ISER, Wolfgang. „A fikcionálás aktusai”, fordította KATONA Gergely. In *Az irodalom elméletei IV.*, szerkesztette THOMKA Beáta. Pécs: Jelenkor Kiadó, 1997.
- JANKOVICS József. „Sanyarú világ”. In *„Tagjai vagyunk egymásnak” – A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerkesztette ALEXA Károly és SZÖRÉNYI László. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó–Európa Alapítvány, 1992.
- KALMÁR Melinda. *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest: Magvető Kiadó, 1998.
- KALMÁR Melinda. *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest: Osiris Kiadó, 2014.
- KAPPANYOS András. „A modernség változatai – koncepciótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. sz. (2019): 33–87.
- KÁROLYI Csaba. „Egy asszony beszél. Mészöly Miklós: *Pontos történetek útközben*”. In KÁROLYI Csaba. *Nincs harmadik híd*. 109–112. Budapest–Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014.
- KÁROLYI Csaba. „Fény és hajsza”. In *„Tagjai vagyunk egymásnak” – A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerkesztette ALEXA Károly és SZÖRÉNYI László. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó–Európa Alapítvány, 1992, 87–91.
- KASZNÁR Veronika Katalin. „Az irodalom mint a társadalmi nyilvánosság egy lehetséges médiuma: A nyilvánosság alakzatai Mészöly Miklós *Az ablakmosó* című drámájában”. *Literatura*, 1. sz. (2006): 80–96.

- KELEVÉZ Ágnes. *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1998.
- KERESZTESI József. „Vízjelek és szellemképek. Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*”. In KERESZTESI József, *Meteorokövek*. Miskolc: Műút Könyvek, 2018.
- KISS Endre. „... a romházak mögül felkelt a hold...» *G. A. úr X-ben* – negatív utópia a létező szocializmusról”. In *Mérlegen egy életmű*. szerkesztette BOTKA Ferenc. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003.
- KOLOZSI Orsolya. „A szikárság háttere”. *Tiszatáj*, 8. sz. (2008): 100–102.
- KOVÁCS Krisztina. „»Szerves törmelékek« (Mészöly Miklós: *Műhelynaplók*)”. *Forrás*, 4. sz. (2009): 109–111.
- KÖNYÜ Árpád. „Film és irodalom határmezsgyéjén – újholdas szerzők a filmgyártásban”. In *„folyékony szobor vagy szilárd szökőkút” – Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újholdasokról*. szerkesztette BUDA Attila, PALKÓ Gábor és PATAKY Adrienn. Studiolo VII. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017.
- KURZ, Gerhard. *Metapher, Allegorie, Symbol*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2004.
- LACZKÓ András. „»Pendüljön egy hang«. Bernáth Aurél és Déry Tibor barátsága”. *Műhely*, 3. sz. (1985): 3–16.
- LEJEUNE, Philippe. „Az önéletírói paktum”, fordította VARGA Róbert. In *Fosszilia*, 1–4. sz. (2002).
- LOVÁSZ Andrea. *Jelen idejű holnemvolt*. Budapest: Krónika Nova, 2007.
- MÁRJÁNOVICS Diána. „A szarka is idomítható”. *Jelenkor Online*. Hozzáférés: 2019.01.26, <http://www.jelenkor.net/visszhang/1192/a-szarka-is-idomithato>.
- MARTENS, Gunter. „Mi az, hogy szöveg?”, fordította SCHULCZ Katalin. *Literatura*, 3. sz. (1990): 239–260.
- MÁRTONFFY Marcell. *Az újszövetségi példázatok irodalma: Poétika és teológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001.
- MCGANN, Jerome J. „Szövegek és szövegiségek”, fordította DANYI Gábor. In *Metafilológia I. Szöveg, variáns, kommentár*, szerkesztette DÉRI Balázs et al. Budapest: Ráció Kiadó, 2011.

- MCHALE, Brian. „Kínai-doboz világok”, fordította KUCSERKA Zsófia. In *Narratívák 6. – Narratív beágyazás és reflexivitás*. szerkesztette JABLONCZAY Tímea és BENE Adrián. Budapest: Kijárat Kiadó, 2007.
- MENGHAM, Rod. „British fiction of the war”. In *The Cambridge Companion to the Literatura of World War II.*, ed. Marina Mackay. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- MERETOJA, Hanna. *The Narrative Turn in Fiction and Theory – The Crisis and Return of Storytelling from Robbe-Grillet to Tournier*. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- MIKOLA Gyöngyi. „A redukált létélmény új formái”, *zEtna*. Hozzáférés: 2018.10.23, <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/124/mikola.htm>.
- MILLER, Hillis. *Tropes, parables, performatives*. Durham: Duke University Press, 1991.
- NÁDAS Péter és VALUSKA László. „Nagyon sajnálom – Nadas Péter memoárja (dokumentumfilm)”, *Könyvesblog*. Hozzáférés: 2019.08.13, https://konyves.blog.hu/2018/10/22/nagyon_sajnalom_nadas_peter_memoarja_dokumentumfilm.
- NAGY Boglárka. „»Egy séta törmelékei« – Az atléta halála körül”, *Jelenkor*, 1. sz. (2002): 114–118.
- NAYHAUSS, Hans-Christoph Graf von. *Theorie der Kurzgeschichte*. Stuttgart: Philipp Reclam, 1992.
- OLASZ Sándor. *Mai magyar regények: Poétikai változatok fél évszázad regényirodalmában*. Budapest: Tankönyvkiadó, 2003.
- OLTYÁN Béla. „A zsarnokság »szabadsága« – A G. A. úr X-ben modellértéke”. *Tiszatáj*, 3. sz. (2003): 70–75.
- ORCSIK Roland. „A nyelv útvesztői Mészöly Miklós *Saulusában*”. *Tiszatáj*, 4. sz. (2004): 1–11.
- P. MÜLLER Péter. „A drámai nyilvánosság alakulása Örkény Istvántól Nadas Péterig”. *Jelenkor*, 6. sz. (1994): 569–584.
- P. SIMON Attila. *A leírás jelentősége Mészöly Miklós Film című regényében*, szakdolgozat. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2014.

- P. SIMON Attila. „»az izmaik ölelkeztek egymással« – Az eleven testek megjelenésének szerepe Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regényében”. In *„folyékony szobor vagy szilárd szökőkút”*. *Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újholdasokról*. szerkesztette BUDA Attila, PALKÓ Gábor és PATAKY Adrienn. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017.
- PÁNDI Pál. „A tagadás tagadása. Mészöly Miklós: *Az ablakmosó*”. In PÁNDI Pál. *Kritikus ponton*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972.
- POMOGÁTS Béla. „Példázat a reményről”. In *„Tagjai vagyunk egymásnak” – A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerkesztette ALEXA Károly és SZÖRÉNYI László. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó–Európa Alapítvány, 1992, 95–98.
- PUNDAY, Daniel. *Narrative Bodies. Toward a Corporeal Narratology*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- RADNÓTI Sándor. „Az elmaradt apoteózis – Mészöly Miklós *Saulusáról*”. In RADNÓTI Sándor. *Recrudescunt vulnera*. Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó, 1991.
- RADNÓTI Zsuzsa. „A magyar abszurd kezdetei – Mészöly Miklós”. *Kalligram*, 9. sz. (2000). Hozzáférés: 2019.08.15,
<http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2000/IX.-evf.-2000.-oktober/A-magyar-abszurd-kezdetei>.
- REICHERT Gábor. *Megfelelési kényszer. Politikum és esztétikum összefüggései Déry Tibor ötvenes évekbeli művészetében*. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2018.
- RICŒUR, Paul. *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása. Bibliai hermeneutika*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1995.
- RIFFATERRE, Michael. „Szimbolikus rendszerek a narratívában”, fordította MÁTHÉ Andrea. In *Narratívák 2. – Történet és fikció*, szerkesztette THOMKA Beáta. Budapest: Kijarat Kiadó, 1998.
- ROBBE-GRILLET, Alain. „A holnap regényének egyik útja”, fordította RÉZ Pál. In *A francia „új regény” II.*, szerkesztette KONRÁD György. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967.
- ROBBE-GRILLET, Alain. „Új regény, új ember”, fordította RÉZ Pál. In *A francia „új regény” II.*, szerkesztette KONRÁD György. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967.

- RORTY, Richard. „Heidegger, Kundera, Dickens”, fordította BARABÁS András. In RORTY, Richard. *Heideggerről és másokról*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 1997.
- S. HORVÁTH Géza. „Az identitásvesztéstől a személyiségig. Mészöly Miklós: *Saulus*; Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*”. *Literatura*, 4. sz. (2017): 310–328.
- SÁRI B. László. *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006.
- SÁRI B. László. „Érvek az »utolsó kontextus« mellett”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. sz. (2003): 96–111.
- SÉLLEI Nóra. *Tükröm, Tükröm. Írók önéletrajzai a 20. század elejéről*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, 2001.
- SIPOS Balázs. „Mégis, mit számít, ki beszél?”. *Holmi* (1989–2014) Antológia III. – bírálatok, viták, nekrológok, *Műút*. Hozzáférés: 2019.08.14, <https://www.muut.hu/archivum/28557>.
- STANDEISKY Éva. *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996.
- SZATHMÁRI István, szerkesztette, *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Kiadó, 2008.
- SZÉCHENYI Ágnes. „Szerepkényszer: visszatérés az irodalmi és politikai nyilvánosságba”. *Alföld*, 7. sz. (2010): 53–68.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály. *Ottlik Géza*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 1994.
- SZENTESI Zsolt. „A mellérendeltség mint világgépet és poétikai alakításmódot szintetizáló regénykonstitutív mozzanat. (Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*)”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3. sz. (2012): 324–341.
- SZENTESI Zsolt. „Az autentikus létezés lehetőségei a választás jegyében (Mészöly Miklós: *Magasiskola*)”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3–4. sz. (2006): 392–415.
- SZENTESI Zsolt. „Egy organikus gondolkodó”. *Műút*, 11. sz. (2009): 73–77.
- SZILÁGYI Sándor. „Az agresszió természetrajza”. In „*Tagjai vagyunk egymásnak*” – *A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerkesztette ALEXA Károly és SZÖRÉNYI László. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó–Európa Alapítvány, 1992, 194–209.
- SZIRÁK Péter. *Folytonosság és változás: A nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998.

- SZIRÁK Péter. „»Mi mennyi?« – Örkény »egypercesei«”. *Kortárs*, 11. sz. (2007).
- SZOLLÁTH Dávid. „A kritikai realizmus modernizálásának és elkötelezésének nehézségei”. In *A magyar irodalom története III.* főszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- SZOLLÁTH Dávid. „A példázatoság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában”, *Jelenkor*, 10. sz. (2002): 1104–1117.
- SZOLLÁTH Dávid. „Az egzisztencializmus mint vád és a Camus-hasonlat a Mészöly-kritikában”. *Jelenkor*, 1. sz. (2002): 97–104.
- SZOLLÁTH Dávid. „Mészöly és társa. A *Pontos történetek, útközben* és a Mészöly-Polcz munkakapcsolat”, *Jelenkor*, 1. sz. (2018): 66–76.
- SZOLLÁTH Dávid. „Végleges változatok a hagyatékból. Mészöly Miklós: *Műhelynaplók*, Thomka Beáta: *Prózai archívum, Szövegközi Műveletek*”. *Jelenkor*, 10. sz. (2007): 1069–1077.
- SZÜCS Teri. „Az indulás nyomai”. *Litera*. Hozzáférés: 2018.04.25, <http://www.litera.hu/hirek/az-indulas-nyomai>.
- TAKÁTS József. „A modernség személyneve”. In „*Hamlet mi vagyunk*”. *Tanulmányos (a) Hamlet európai recepciójának történetéből*, szerkesztette HETESI István. Budapest: Janus–Gondolat Kiadó, 2004.
- TANDORI Dezső. „Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*”. *Kritika*, 11. sz. (1970): 56–58.
- TANOS Márton. „Törvény – szöveg – olvasás: a Tóra és a Biblia értelmezése Mészöly Miklós *Saulusában*”. *Palócföld*, 6. sz. (2014): 53–63.
- THOMKA Beáta. *A pillanat formái*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1986.
- THOMKA Beáta. „A *Saulus* térbeli formája”. In *Magasiskola. In memoriam Mészöly Miklós*. szerkesztette FOGARASSY Miklós. Budapest: Nap Kiadó, 2004.
- THOMKA Beáta. *Mészöly Miklós*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 1995.
- THOMKA Beáta. *Prózai archívum: szövegközi műveletek*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2007.
- TÓTH Réka. „Szöveg és írás: a szöveggenetika viszonya a filológiához és a strukturalizmushoz”. *Irodalomtörténet*, 1–2. sz. (1998): 227–252.
- TÜSKÉS Tibor. „Az *ablakmosó* »története« – Mészöly Miklós és Tüskés Tibor levelezése tükrében”. *Jelenkor*, 1. sz. (2004): 14–15.

- TÜSKÉS Tibor. *Az ablakmosó és a többiek*. Pécs: Pro Pannonia, 2010.
- TÜSKÉS Tibor. „Mészöly Miklós és a *Saulus*”. *Árgus*, 12. sz. (2004): 58–68.
- TÜSKÉS Tibor. „Mészöly Miklós és Erdély”. *Új forrás*, 10. sz. (2003). Hozzáférés: 2019.08.15, <https://epa.oszk.hu/00000/00016/00090/031017.htm>.
- URBANIK Tímea. *Keletkezéstörténetek. Intratextuális és genetikus kapcsolatok Mészöly Miklós prózájában*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2007. Hozzáférés: 2018.04.25, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2554/8/ut_doktorivegleges.pdf.
- URBANIK Tímea. „Mészöly Miklós meseterei”. In *A meseszöveg változatai*. szerkesztette BÁLINT Péter. Debrecen: Didakt Kiadó, 2003.
- VASY Géza. „*G. A. úr X-ben* – és nálunk. Keletkezés-, kiadás- és fogadtatástörténeti vázlat”. In *Mérleglen egy életmű*. szerkesztette BOTKA Ferenc. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003.
- VASY Géza. *Sánta Ferenc*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- VERES András. „Az írók és a hatalom a hatvanas évek elején”. In *A magyar irodalom története III*. főszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- VOROBJOVA, Jevgenyija. „Megjegyzések a kisprózai műfajokról. A parabola mint a »poszt-irodalom« jelensége”, fordította GORETITY József. *Jelenkor*, 11. sz. (2000): 1170–1180.
- WILHEIM András. „Egy felesleges könyv”. *Holmi*, 4. sz. (2008): 564–566.
- ZÓKA Katalin. *A mesetradíció újraértelmezése a huszadik századi magyar irodalomban*, doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006.

Mészöly Miklós-hagyaték
Naplószám: 2010/27
PIM-feljegyzés: „Analekta – személyi dokumentumok”
Színházi szerződések

Megbízó: Állami Bábszínház, Budapest

Tárgy: az *Árgyilus királyfit* „székhelyi előadásokon, az eredeti formájában játssza a színház, a korábbi megállapodásnak megfelelően”, Sebestyén András zenéjével „kizárólag székhelyen kívül, vidéki tájelőadásokon”

Dátum: 1961. április 28.

Egyéb: szerzők: Molnár Ilona, Mészöly Miklós

Megbízó: Miskolci Nemzeti Színház

Tárgy: „1962/63-as színházi évadban kísérleti előadás keretében bemutatja – Hollóssy Egon kísérezzenéjével – Mészöly Miklós *Az ablakmosó* c. burleszk-tragédiáját”

Dátum: 1963. február 6.

Egyéb: –

Megbízó: Állami Bábszínház, Budapest

Tárgy: „Matvejeva: *A csodálatos kalucsni* c. bábdarab átírása”

Dátum: 1963. február 18.

Egyéb: zeneszerző: Maros Rudolf

Megbízó: Madách Színház, Budapest

Tárgy: „Mészöly Miklós lefordítja [...] Marcel Achard *Machin Chouette* c. művét”

Dátum: 1964. október 24.

Egyéb: –

Megbízó: Bóbita Bábegyüttes, Pécs

Tárgy: megbízás az *Emberke, oh!* című bábpantomim átdolgozására

Dátum: 1968. december 12.

Egyéb: bemutató: Nemzetközi Felnőtt Bábfesztivál, 1969

Megbízó: Állami Bábszínház, Budapest

Tárgy: a *Hamupipőke* c. bábjáték megrendelése

Dátum: dátum nélkül

Egyéb: a leadás határideje: 1969. április 15.

Megbízó: Vígszínház, Budapest

Tárgy: „a Színház jelen szerződéssel megszerzi Ibsen *Solness építőmester* című prózai színpadi mű fordítása átdolgozásának nyilvános előadási jogát”; átdolgozó: Mészöly Miklós

Dátum: 1969. június 23.

Egyéb: –

Megbízó: Szigligeti Színház, Szolnok

Tárgy: megbízás a *Hajdutánc* c. darab megírására

Dátum: 1975. szeptember 3.

Egyéb: –

5. melléklet

1939

Kirándulás

Alig mult tizenöt éves. Édesanyja /már korán özvegyen maradt/ sokszor elmondogatta, hogy fia olyan csendes és szelid, akár egy fa; csak nagy szél tudja szóra bírni. Még hogy három-négy éves koráig szürke volt a szeme és csak azután váltott zöld színre. Kis Mité mosolygott ezen, de néha mégis úgy látszott, mintha ő is sejtene valamit. Gyakran megtörtént újabb, hogy felnyögött éjszaka és álmában összevissza beszélt. Anyja ilyenkor mindig odasietett hozzá s vallotta, megigizította a párnáját: "Mi bajod? Beteg vagy?" - egyszer meg jámbor félelemmel kulcsolta össze a kezét: "Hogy világít a szemed!" - A fiu maga sem tudta, mi baja; forgott, nyujtózkodott a takaró alatt s nem tudott mit kezdeni a kezével; az is olyan volt inkább, mint valami bog, gyökérelágazás. Forgói jóval meg jobbra fejlődtek a természetesenél, ujjai mégis vékonyak voltak és hajlékony merevséggel különültek el az izzadás tenyértől. Reggelenként kint mosakodott a kutató; utána érdes levaszon kendővel vörösre dörzsölte magát, aztán rohant be öltözködni. A kutkaván felejtett holmikat anyja vitte be utána, s ő minden alkalommal zavarba jött: "Már megint kint hagytam őket?" - s úgy kapta magához az orát vagy fésűt, mint valami arulkozó bűnjelet.

Az egyik délelőtti Pillevadász, a természetrajz professzor, őt is besorolta az öt fiu közé, akiknek egy-két apróbb tárgyat kellett lehozniuk az emeleti szertárból, - amire éppen szükség volt az orán. Ezeknek a szolgálatoknak mindig volt valami kaland íze is, örömmel vállalkoztak rá. Ilyenkor csevegés után már elcsön-

V I T A A N Y A G.

Felszólalók: Ruttkai Ottó igazgató-rendező, Kordos László irodalom tanár, Kabdebó Lóránt irodalom tanár, Bod Andor könyvtáros-tanár, Papp Miklós gazd. vezető, Szauerwald Lajos angol tanár, Orosz György főrendező.

Miután Ruttkai Ottó a darab előkészületeiről megtartotta beszámolóját, Kordos László felkérte a jelenlevőket a felszólalásra.

Szauerwald: /Ekkor a hozzászólásokat még nem jegyeztem és úgy emlékszem mintha a magánélet és politika keveredését nem értette volna a darabban./

Kordos: Mit akart a házmaster szimbolizálni? Ugy gondolom a paragrafus emberkét, aki a rendeletek szellemében él. Első a tényállás. Nyugtazza a gyermek halálát, a kismacska halálát irattárba teszi stb. Csak ezt az esetet nem tudja elraktározni, ezért lesz öngyilkos.

Mészöly: A két fiatal külön világban él, nem élnek a kollektív társadalom lehetőségével. Páros magányukban találják meg a boldogság eszméjét. Tomi elbocsájtott színész, nem ő hagyta el a színházat. Egy más érzékenységi fokon a világ ezt a fiatal párt megsértette, amiért visszahúzódtak. Ez ilyen formában nem elfogadható reflex. Megjelenik az ablakosó mint a negatív hatalom ügynöke, aki ürügyekkel takarózik. Nem közvetlenül kipillantani a világba - ez konkrét is, de reális is. Minden kiszólás kamuflázs.

Kordos: A szarvasbőr is ?

Mészöly: Szüksége van erre a Ablakosónak és a játékon belül alkalma van ezzel az igazabb lényére utalni: cserzés nyuzás stb. Beleviszi őket egy démoni játékba, a negatív hatalomhoz illően. Mindent szét kellene rombolni. Tomi és Anni átesnek a katharzison. Miért volt erre szükség ? Külön kis világegyetemükben bizakodással élnek, nem hisznek abban, hogy bele lehet nyomni egy ilyen fészekbe. De jön az Ablakosó. Mit tehet a végén a két ember ? Bátor lesz. Ennyi az optimizmus a darabban. Hogy ez soha többé meg ne történhessék. Nem azt akarja elhíttetni, hogy minden esetben ez kell, hogy bekövetkezzék. A néző részére az a mondanivalója, hogy ő bírálja el és érezze meg: amiben ő él jó-e, vagy nem stb. A néző tanulsággal távozzék.

általánosan is említi jelölést
szándékmal.

Köszönet (100, 1500,
1000, 2000)

fontosnak a legújabb, utolsó
jellel is futni a nagy
közvetlen 100, 200, 1000
m. t. fut. helyre ide áll,
megjelölés: Tervezés
Egyelőre.

Tajroni: nem jutnak el a talajt,
oda a legújabb
jördintés: a legújabb évek
talán most.

Lehetnének még mások is
a "Vestibul".

Cece, 1964. szeptember 6.

Kedves Miklós!

Tegnap jöttem haza. Pesten Erzsikétől kézhez vettem leveledet, de csak most, hazatérésem után indítom el a kért könyveket és írom le néhány sorban a feleletet kérdéseidre. Holnap reggel ismét indulok. Erzsike holnap postára adja leveleimet és a könyveket. Most vasárnap délután van és Cecén nincs ilyenkor szolgálat: van szegényeknek ugyanis elég.

István diakonusnak // -leveledben "püspöknek" nevezed; az Óskeresztyán egyházban a diakonusok az apostoloknak, püspököknek-véneknek-presbitereknek alárendelt tiszttel töltötték be. István és Filep az igehirdetésben is részt vettek. A többi diakonus az "asztalok körül szolgált", de István és Filep igehirdetésben való részvétele azt mutatja, hogy az apostoloknak, püspököknek-véneknek egyéb tekintetben is szolgálatukra állottak. Hiteles korabeli neve: görögül Ztephanos / Ztephanos / latinul Staphanus, héberül: istephanos, de ez már átírás, mert originalis görög név. Arámyelvű változata nincs, mert mint mondom eredeti görög név. Magyar jelentőse a görög Ztephanosnak: koszoru, korona. A koszoru héberül: libia. Tehát a görög forma teljesen hiteles. A zsidóknál a főpap neve: Kohén haggadol. Jézus korabeli és utáni századokban a főpap, aki az államoknak egyházi feje volt NASZI nevet viselte. Nem írom héber betűkkel, mert -ugy gondolom, hogy- arra nincs szükséged.

Azt hiszem válaszoltam a leveledben feltett kérdésekre. Nagyon szívesen rendelkezésedre állok, ha valamire szükséged van. Ismételten felhívom a figyelmedet arra, hogy István nem püspök volt. A Biblia több helyen említi a püspökökkel együtt, de mindig megkülönbözteti őket. Biztosan kezdedben van a Biblia. Nézzed meg a következő helyeket: Ap. Csel. 6:5; Filippi 1:1; I. Tim. 3:8 s kövX; A 2. századtól első diakonusoknak a Jeruzsálemben meg-

választott 7 férfit tekintették, kiknek feladatuk az "asztalok körüli szolgálat volt, míg az apostolok az igehirdetésben fáradoztak. A Ap. Csel. 6:5-ben egyedül István nevénél találjuk, "hittel és Szentlélekkel teljes férfiú volt". Igen nagy hasznát vehetné a Bibliai-lexikonnak, melyet Czeglédy-Hamar-Kállay professzorok készítettek és 1933-ban adta ki az a "Sylvester Irodalmi és nyomdai intézet RT, Budapest. Nekem is meg van, de gyakran kőzbe vesszük. Rövidebb időre tudnám Neked kölcsön adni, de szívesen utána nézek, hogy egyet hosszabb időre szerezzek. Egyébként írói szempontból azt hiszem semmi zavart nem okoz, ha Istvánt püspöknek nevezed. Alán kezét csókolom, Téged szeretettel üdvözöllek:

Gáspár Illés Miklós Erzsike

[Handwritten signatures and scribbles]

Gyalma és Zempléniak igazán felvált
völgy volt. Az éltetőn azonban kizár-
ásidőt tapasztaltak; a legelsőket meg-
muskolt vultó csatára lett.

Princa Lipcein: Maran atka „unus
neglectus!” - jelölve lett, amit
a kintt egymás mellett, hogy kintben
nem-nyilván megismerésük egymást.

Grandolata egy ~~előt~~ erőt volt a ter-
mely, amit a kintben kintben meg-
vált.

Az egyetlen gondja lett volna, hogy az idő
meg vultóval → erre kintben lett, aem
baloldalra volna kint kint. kintben kintben
volna, hanem kint kintben volna a kint-
vultóval. kintben kintben. kintben, kintben
nem papolta!

Tefellin enclopcurás vagy pajamok csomag, Tóny idetel, az aytatás midőn bombolubra vagy bal csapata ropasatra hordoztas, hogy lehet senint teljesítés.

Zizith vörös vörös vagy rojt, Zipezjus nélin hordoztas, hogy a pajamoktól megkülönböztessenek.

A szót elvontáro tükörkalamna telt. ~~szó~~
Ezint zellit a földön a tenilettent tükör
megjelölmi. Pl. bemerelné, hogy az ös-
zedjeneset hová. „Meffehinilét ropasra”

Edézet tükörtelen bogolult voláfolus
abirctra (Mars, II. 4.)

A Tóny pajamoktól, hogy tömörít meg a
pajamoktól, ha mindjárt emdít ten is, li
a nézet az ös hirtől elcsalítja.

Ös, lit Jemsselenben aley hided.

Salamon csamotánar pedett ritálya volt.

vel találta - Az első munkánál töl-
tött le. Képeken is a recipe
a jói mellőzések, mint a képe-
zleti. Dejeval, Chaiptórium
beftatya végre.

Ámennyi elj. leírása Talmudban:
eleptens ut fannat, # 211. Képe.
vöri a lletyis a vick lottat, hogy
a fannat laminis. # 211. Képe.
Pappatis. Fannat, 211. Képe, tónis.
eli vinnit.

Kézen bevitt egy a meglehetősen
módszeres, melybe a határozottan
szegyet jeltároz. A koradabban völi Talmudban
is elvitt: a lletyis, a meglehetősen a yannay
ellen meglehetősen. Képe meglehetősen a - egy a
munkában leírásai határozottan ellen! Képe
lletyis a meglehetősen meglehetősen a meglehetősen
határozottan a meglehetősen, mint a

szüleimre, hogy ilyen fiatalon hagytak férjhezmenni. Most már úgy van, hogy én nem dolgozom, otthon vagyok, és vigyázok erre a gyerekre, és főzök, és kiszaladok reggel bevásárolni, de akkor mindig csak félek, hogy mi történik, mire hazajövök. De most már nem is vágyom emberek közé, és nem is tudom elképzelni, hogy szórakozni menjek. Most már így fogok meghalni, hogy érzöm ezt a gyereket. Látom, hogy a férjem hazajön - jó ember, nem mondhatok rá semmit, - aztán igyekszik minél hamarabb elmenni. Azt mondja, te szabad vagy, azt csinálsz egész nap, amit akarsz. Hát hogy vagyok én szabad? Hát mehetek én valahová evvel a gyerekekkel? S ha éppen csak kiszaladok, akkor is csak reszketek, hogy leesik, hogy összetöri magát, hogy fölgyújtja a házat, hogy kinyitja a gázcsapot, mert néha mászik a földön és hozzányul ehhez-ahhoz. Mindig azt gondoltam, hogyha volna egy másik gyermek, akkor talán jobb lenne. De ő fél. És lehet, hogy én is félnék, mert az orvosok nem mondanak semmit. Mi volna, ha a másik is ilyen lenne. Vannak anyák, akik a kórházba teszik, vagy máshova elhelyezik. És akkor ugye elmehetnék dolgozni és csinálhatnék valamit. De ott nincs hova elhelyezni, és nincs pénz, amiért valaki ezt elfogadná. Hát hiszen emelni kell, meg nem lehet vele beszélni.

Különben a gyermeknek szép arca van és okos szeme, elég szabályos a teste, csak amikor beszélni vagy mozogni akar, akkor látszik rajta, hogy nem normális. Artikulálatlan hangokat ad ki, amikor boldog, visongat és gurgulázik. Egyébként ül és néz. Amikor Pesten megvizsgáltuk, azt láttam, hogy ragyogó tisztán van öltöztetve, biztos volt, hogy jól táplálja, és hogy elmondták, hogy mindent megadnak neki, nem is sejtettem, hogy ez a gyermek súlyosan hospitalizált. Ez az anya, aki valóban csak ennek a gyermeknek él és valóban szereti is és szépen beszél vele, ugyanakkor tökéletesen elhanyagolja. A következőképpen történik ez: az előszoba, amint mondtam, olyan kicsi, hogy

nem mászkálhat és nem járhat, pedig meg lehetne tanítani járni. Ugy láttuk, hogy beszélni tudna, itt a súlyos lemaradás és a hospitalizáció miatt nem indult meg a beszéd, ugyanis hall, de az anyja, miközben foglalkozik vele és beszél vele egész nap, de nyújtott fejjel, csöndesen, monotonan, egyhanguan. Ez a gyerek, aki az arcát alig tudja felemelni, a fejét alig tudja felemelni, nem látja az anyja mimikáját, nem tudja ellesni a hangképzéseket. A gyors, egyenletes beszéd neki olyan, mint egy mikrofonhang, amit az ő csökkent készségeivel nem tud utánozni. Az anyja nem ül le vele játszani, mert komor, nem is tud már vele talán játszani. A szobában csillogó rend és tisztaság miatt arra vigyáz, hogy a gyermeket úgy helyezze el, hogy terítőhöz, butorhoz ne érjen hozzá, hogy abban ne tudjon kért tenni. A gyermek úgy ül, hogy ne érje a lába a földet, tehát mindenféle erőfeszítés, amit a lábbal kéne tenni, el van zárva, így a gyöngye lábúzmái nem is fejlődnek. Nem rajzol, nem játszik, nem csinál semmit. Amikor Pesten játszottam vele, xilofont, dobot megvettünk, azt mondta az anyja, hogy hazahozták, de többet nem is nyult hozzá. Ugyanis az anyja elébe teszi, és azt mondja kedvesen, szépen: Játsszál, Jancsikám, játsz; játszál, kicsikém, mutasd meg, hogy mit tudsz, játszál, szívem. A gyerek néz és nem is mozdul. Hiába mutattam Pesten, hogy nem szóval kell mondani, ami ugyis inkább csak ellenállást vált ki belőle, hanem játszani kell és belevinni az utánzásos játékba, nem tudja az anyja megtenni, noha érti. Mutattam a festés, rajzolás, firkálás játékos formáit is, képtelen megcsinálni. Egy kicsi gyermeket, retardált gyermeket úgy tanítottunk rajzolni, hogy jobbra-balra színes krétával lengő vonalakat rajzolunk, és azt mondjuk, hogy fut a vonat, fut, fut. Tehát játékkal, hanggal, ritmussal visszük be. Ő úgy akarja a gyermeket rajzolni tanítani, hogy rajzol egy szép tulipánt, vagy egy szép mintás cserépvázát, és azt mondja: csinold utánam. Vagy: fessd ki

... már nézem a nyári napban tollászokodó csodálatos madarakat. Han-
gosan szólok Matildhoz, hátha felröppennek. Egy pár föl-röppen. Ed-
dig azt hittem, hogy a galambok boldogok, illetőleg nem is ilyen
egyszerűen fogalmaztam meg magamban, de tetszett a tisztaságuk, a
szépségük, a kedvességük, az, hogy röpködni tudnak, és valahogy
nincsenek gondjaik. Biztos az a sok mese, amit a galambokról hal-
lottam. - Matildhoz fordulok: te monda, a galambok boldogok? Matild
arcán egy kicsi meglepetés látszik, de egészen kevés. Nem tudom, vé-
lázolja. Aztán meglepetésszerűen láthatólag elkezdi gondolkozni és la-
tolgatja. Aztán azt mondja, hogy nem, mert verekednek, véresre verik
egymást. A galambok verekednek? kérdezem csodálkozva. Nagyon sokat
verekednek. Erről eszembe jutott, hogy egyszer Kun Miklós /?/ egy
előadást tartott - ez egyetemi tanár, pszichiáter, akit olyan sok-
ra becsülünk és olyan szellemes, - és azt mondta, hogy egyetlen
igazi agresszív vadállat van, és ez a galamb. Mert az oroszlan vagy
a tigris akkor jön, mikor éhes, vagy a vadászterületért vagy a köly-
keiért harcol, de a galambok verekednek minden ok nélkül. Most ö-
römmre megint föl-röppentek. Sokan reppentek fel. Nem tudom, hogy
mi lehet az oka. Tele van a levegő velük. A két gólya is közöttük.
Nagyon magas az ég, és ebbe a szabad, nagy térbe, amit mégis be-
zár a magtár, nem mennek a galambok ebből a térből, itt csapkodnak,
keregenek föl-le. Most egy se verekszik. Persze, a fiókákat nem
látja. Kicsit megemelem a súlyt, vajon hány fióka van itt kitekert
nyakkal a kezemben. Legalább négyre becsülöm. Mulatok rajta. Honnan
érezem, milyen gyerekkoromból, hogy milyen lehet egy galambfióka
súlya? Persze, az ennivalóra is gondolok, és hogy anyám örülni fog.
Bucsuzkodunk. Bonyolult bucsuzkodás, amire nem figyelek. Jóskának
megint elmondja Luca a nyugdíjtörvényt. Jóska, mintha figyelmesen
hallgatná. Az öccs valami hosszú történetbe kezd. Hogy mennyi i-
dénként van otthon, mit ellenőriz, mennyi a fizetése, mennyi a mo-
tor, nem tudom pontosan. Le fogja késni a vonatát, mondja Luca.
Nem, mosolyog. Biciklivel van? kérdezi Luca. Nem, mondja. Motorral?
kérdezi Luca. Nem. Elbucsuzunk. Visszamennek a házba. Csipős, hűvös
szél fúj. Itt menjünk ezen az ösvényen, gyorsabban érjük el az or-